

HUNLAR VE GÖKTÜRKLER ÜZERİNE

Masao Mori • Kurakiçi Şiratori • Tang Chi • Pulat Otkan

ᠮᠠᠰᠤᠮᠣᠷᠢ : ᠬᠤᠷᠠᠬᠢᠴᠢ ᠰᠢᠷᠠᠲᠣᠷᠢ : ᠲᠠᠩ ᠴᠢ : ᠯᠤᠯᠠᠲ ᠣᠲᠬᠠᠨ
ᠶᠤᠨᠨᠠᠭᠤᠨ : ᠮᠠᠰᠤᠮᠣᠷᠢ : ᠬᠤᠷᠠᠬᠢᠴᠢ ᠰᠢᠷᠠᠲᠣᠷᠢ : ᠲᠠᠩ ᠴᠢ : ᠯᠤᠯᠠᠲ ᠣᠲᠬᠠᠨ
ᠶᠤᠨᠨᠠᠭᠤᠨ : ᠮᠠᠰᠤᠮᠣᠷᠢ : ᠬᠤᠷᠠᠬᠢᠴᠢ ᠰᠢᠷᠠᠲᠣᠷᠢ : ᠲᠠᠩ ᠴᠢ : ᠯᠤᠯᠠᠲ ᠣᠲᠬᠠᠨ
ᠮᠠᠰᠤᠮᠣᠷᠢ : ᠬᠤᠷᠠᠬᠢᠴᠢ ᠰᠢᠷᠠᠲᠣᠷᠢ : ᠲᠠᠩ ᠴᠢ : ᠯᠤᠯᠠᠲ ᠣᠲᠬᠠᠨ

Makaleleri Derleyen ve
Notlarla Yayına Hazırlayan

Dr. Yusuf Gedikli

HUNLAR
ve
GÖKTÜRKLER
ÜZERİNE

Masao Mori • Kurakiçi Şiratori
Tang Chi • Pulat Otkan

Yayın No: 141
Araştırma - İnceleme : 53

HUNLAR VE GÖKTÜRKLER ÜZERİNE
Masao Mori • Kurakiçi Şiratori • Tang Chi • Pulat Otkan

Makaleleri derleyen ve notlarla yayına hazırlayan:
Dr. Yusuf Gedikli

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 33400

Genel Yayın Yönetmeni
Hayri Ataş

Kapak Tasarım
Yunus Karaaslan

Sayfa Tasarım
Adem Şenel

1. Baskı: İstanbul - Haziran 2020

ISBN:
978-605-9444-98-9

Baskı - Cilt
Ofis Matbaa Yayın Kağıt San. Ltd. Şti
Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi B Blok No: Z-1
Zeytinburnu / İSTANBUL
Tel. (0212) 576 47 15

© 2020, Yusuf Gedikli
© 2020, Bu kitabın tüm yayın hakları Post Yayın Dağıtım'a aittir.
Yazarın ve yayınevinin yazılı izni olmadan hiçbir şekilde
kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

POST YAYIN DAĞITIM
Alemdar Mah. Ticarethane Sok. Tevfik Kuşoğlu İş Hanı No: 11/310
Sultanahmet - Fatih / İSTANBUL
Tel. (0212) 512 70 20
www.postkitap.com
e-posta: info@postkitap.com

HUNLAR ve GÖKTÜRKLER ÜZERİNE

Masao Mori • Kurakiçi Şiratori
Tang Chi • Pulat Otkan

Makaleleri derleyen ve notlarla yayına hazırlayan
Dr. Yusuf Gedikli

POST

İSTANBUL 2020

İçindekiler

Önsöz	7
Yazarların kısa hayatları ve kitabın düzenlenmesi	9
Makalelerin yayına hazırlanması	13

Masao Mori

Kuzey Asya'daki eski bozkır devletlerinin teşkilatı	17
Çin kaynaklarındaki Türk veya Türük adları	42
Ch'i-min hakanın bir Çin imparatoruna gönderdiği mektubun üslubu üzerine	62
A-shih-tê Yüan-chên ve Tonyukuk	77
“Bökli” veya “Bükli” şekillerinde transkripsiyon edilen bir kelime üzerine	88
Yenisey yazıtlarındaki “sekiz adaklıg barım” üzerine	94
Sıçı ve ssü-chih	106
Soğdluların Orta Asya'daki faaliyetleri	116

Kurakiçi Şiratori

Kaghan unvanının menşei	135
-------------------------------	-----

Tang Chi

Türk tarihine ait Çin kaynakları	147
Wei nehri barış anlaşmasına dair araştırmalar	188

Pulat Otkan

Yayın tanıtımları: Atlı göçebe devleti ve Japon imparatorları üzerine bir tez	204
Bibliyografya, Uchıda Gimpū, <i>Kita Ajia Shi Kenkyu:</i> <i>Kyō-do hen (Kuzey Asya Tarihi Araştırmaları:</i> <i>Hsiung-Nular Bölümü)</i>	215
Dizin	227

ÖNSÖZ

Daha önce Laszló Rasonyi'nin *Tarihte Türklük* (Selenge y., İstanbul 2006), Josef Blaškoviç'in *Çekoslovakya'da Türklük* (Doğu Kütüphanesi y., İstanbul 2008), Annemarie von Gabain'in *Türkoloji Makaleleri* (Bilge Oğuz y., İstanbul 2009) adlı makale derlemelerini yayınlamıştık. Amacımız Türkolojide sivrilen bilim kişilerinin makalelerini toplu halde okura sunmaktı. Bu kez Japon Türkoloğu Masao Mori'nin Türk basınında yayınlanmış 8 makalesini bir araya getirdik. Kitaba konuyla ilgili ilk kuşak Japon Sinologlarından Şiratori'nin bir makalesini ve Türk tarihini yakından ilgilendiren Çinli tarihçi Tang Chi'nin iki makalesini ekledik. Türk bilim kişisi Pulat Otkan'ın da konuyla ilgili iki makalesini (birisi doğrudan Mori'nin kitabıyla alakalıdır) kitabımıza eklemeyi uygun gördük. Böylece kitabımız 4 bilgene ait 13 makaleden meydana gelmiş oldu. Bununla birlikte kitabın ağırlığını Mori'nin yazıları oluşturmaktadır.

Makalelerin hepsi de Hunlarla ve Göktürklerle ilgili olduğu için kitabımızın adını *Hunlar ve Göktürkler Üzerine* koyduk. Böylece kıyıda köşede kalmış serpişik, dağınık yazıları bir araya getirmiş olduk. Çalışmamızın okurlara yararlı olacağına inanıyoruz.

Bu tür çalışmalarımız devam edecektir.

Dr. Yusuf Gedikli
İstanbul, 8 Nisan 2019

YAZARLARIN KISA HAYATLARI VE KİTABIN DÜZENLENMESİ

1. Masao Mori

Kitabın önemli bir kısmını oluşturan makalelerin yazarı olan Masao Mori, 30 Mart 1921'de Şiga vilayetinde doğdu. Budacı bir rahibin oğludur. 23 Aralık 1996'da öldü (1997'de öldüğü bilgisi doğru değildir).

Türkiye ve Almanya'da eğitim aldı. Çince, Türkçe ve bir kaç batı dilini öğrendi. Mart 1962'de tamamladığı *Eski Kuzey Asya Göçebeleri Tarihi Üzerine Bir Araştırma* adlı çalışmasıyla doktor oldu. Niham ve Tokyo üniversitelerinde çalıştı. Leningrad, Ankara ve İstanbul üniversitelerinde konuk öğretim üyeliği yaptı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih ve Coğrafya Fakültesi Japon Dili ve Edebiyatı ana bilim dalı profesörlüğünde bulundu.

Mori hakkında şu kaynaklarda bilgi vardır:

1. TDAYB 1973 - 1974 (s. 33-34, Shirô Hattori'nin yazısı).
2. TDAYB 1985 (s. 225-230, Hayashi Tooru ile Unemura Hiroshi'nin yazısı).
3. *Türk Dilleri Araştırmaları* (1997, s. 285).

Sırası gelmişken şunu belirtelim ki, Japonya'da Hunlar ve Göktürkler hakkında bir çok önemli çalışma yapılmıştır. Bunların Türkçeye çevrilmesi çok isabetli ve yararlı olur.

2. Kurakiçi Şiratori

Japon Türkoloğu, Sinoloğu ve Mongolistidir. 1865'te doğdu, 1939'da öldü. Hun dili üzerine çalıştı. Bu konudaki yapıtını 1902'de yayınladı. Önce Hunların Türk olduğunu savunduysa da sonra görüşünü değiştirdi. Göktürk sanlarını inceledi (1926).

3. Tang Chi

Tang Chi, muhtemelen Tayvan'dan, yani Ada Çini'ndendir. Hakkında bilgi edinemedik.

4. Pulat Otkan

1942'de İstanbul'da doğdu, 2014'te öldü. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü başkanlığında bulundu. Japon Dili ve Edebiyatı kürsüsünü kurdu. Sinoloji ve Japon dili ana bilim dalı başkanlıkları yaptı. *Sinoloji Araştırmalarının Tarihçesine Genel Bir Bakış* (TTK, Ankara 1981) ve *Tarihçinin Kayıtları (Shi Ji)'na Göre Hunlar* (İř Bankası y., 2018) adlı yapıtları vardır.

Kitabın düzenlenmesi hakkında

Kitabımız Masao Mori, Kurakiçi Şiratori, Tang Chi ve Pulat Otkan'ın yazılarından oluşmaktadır. Fakat kitabın ağırlığını Masao Mori'nin makaleleri oluşturmaktadır. Bunların toplamı 8'dir. Mori'nin Türk basınında yayınlanan makaleleri şunlardır (Makaleler birbirleriyle ilgilerine göre sıralanmış ve kitaba da öyle alınmıştır).

1. MASAO MORI'NİN MAKALELERİ

1. "Kuzey Asya'daki eski bozkır devletlerinin teşkilatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1978, sayı 9, s. 209-226.

2. "Çin kaynaklarındaki Türk veya Türük adları", *Türk Kültürü El Kitabı*, İstanbul 1978, Seri II, cilt 1-b, s. III-XV.

3. "Ch'i-min hakanın bir Çin imparatoruna gönderdiği mektubun üslubu üzerine", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, TKAE y, Ankara 1966, s. 363-371.

4. "A-shih-tê Yüan-chên ve Tonyukuk", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1973, cilt V, cüz 1-4, s. 87-93.

5. "Bökli' veya 'bükli' şekillerinde transkripsiyon edilen bir kelime üzerine", *VIII. Türk Tarih Kongresi* (11-15 Ekim 1976), TTK, Ankara 1981, c. II, s. 579-582.

6. "Yenisey yazıtlarındaki 'sekiz adaklıg barım' üzerine", *Erdem*, Mayıs 1987, cilt 3, sayı 8, s. 349-356. Makalenin devamında İngilizcesi de vardır.

7. "Sici ve Ssu-chih", (*AÜDTCF*) *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1968, cilt VI, sayı 10-11, s. 217-223.

8. "Soğdluların Orta Asya'daki faaliyetleri", *Bellekten*, Ocak 1983, cilt XLVII, sayı 185, s. 339-351.

"Li-Lin'in sarayı denilen bina üzerine" başlıklı bildirisi 1. Milletler Arası Türkoloji kongresinin "Türk sanatı tarihi" çalışma kolu programında görünüyorsa da (37. s.), bildiri özetleri ve bildiriler kitabında yoktur.

2. KURAKIÇI ŞİRATORİ'NİN MAKALESİ

Japon bilgini Kurakiçi Şiratori'nin makalesi şudur:

1. "Kaghan unvanının menşei", çev. İbrahim Gökbakar, *Bellekten*, Ekim 1945, c. IX, sayı 36, s. 497-504.

3. TANG CHİ'NİN MAKALELERİ

Çinli tarihçi Tang Chi'nin iki yazısı vardır. Şunlardır:

1. "Türk tarihine ait Çin kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1971, sayı 2, s. 181-210.

2. "Wei nehri barış anlaşmasına dair araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Mart 1980-1981, sayı 33, s. 215-226.

4. PULAT OTKAN'IN MAKALELERİ

Pulat Otkan'ın kitabımızdaki iki yazısı şunlardır:

1. "Yayın tanıtımları - Atlı göçebe devleti ve Japon imparatorları üzerine bir tez", *Erdem*, Mayıs 1986, cilt 2, sayı 5, s. 615-622. Doğrudan doğruya Mori'nin doktora teziyle ilgili bir yazıdır.

2. "Bibliyografya, Uchida Gimpū, *Kita Ajia Shi Kenkyu: Kyō - do Hen* (Kuzey Asya Tarihi Arařtırmaları: Hsiung-nu'lar Bölümü), Dōbōsya, Kyōto 1975, A5, 2 + 3 + 414 + 17 s., 7.000 Yen. (Japonca)", *Belleten*, Temmuz 1979, c. XLIII, sayı 171, s. 643-648.

MAKALELERİN YAYINA HAZIRLANMASI

Makaleleri yayına hazırlarken yazarların diline hiç dokunmadık, hiç bir sözcüğü değiştirmedik. Bununla birlikte bazı ufak tefek tasarruflar yapmak zorunda kaldık. Şöyle ki:

1. Mori ve Tang Chi, makalelerini Türkçe yazmış yahut özgün dilden Türkçeye kendileri çevirmişlerdir. Bundan ötürü her ikisinin makalelerinde bir çok cümle, imla ve gramer yanlışı vardır (Özne-yüklem, özne-nesne ve zaman uyumsuzlukları; ilgi ekinin, çoğul ekinin, hal eklerinin gerektiğinde olmaması veya tam tersine gerekmediğinde olması; iç içe geçmiş karmaşık cümleler vb).

Dolayısıyla bunları düzeltmemiz gerekti. Düzeltmelerimizin bir kısmını, özellikle metne eklediğimiz sözcük ve sözcük öbeklerini köşeli ayraç içerisinde gösterdik. Dolayısıyla tüm [ ] içleri bize aittir ve metin okunurken bunlar da okunacaktır.

2. Ancak ek düzeltmelerini, yani sözcüklere çoğul, ilgi ve hal eklerini bitiştiirdiğimizde veya attığımızda göstermeye gerek duymadık. Bu hem gereksiz olurdu, hem de yazıları okumayı güçleştirirdi. O zaman okur bir çok yerde köşeli ayraçlarla karşılaşacaktı.

3. Hemen bütün yazarların ve çevirmenlerin yazılarında gereğinden çok virgül vardı. Gereksiz bazı virgülleri attık. Ancak hepsini attığımızı söyleyemeyiz. Ayrıca hemen bütün yazılarda vurgulamak amacıyla yine lüzumundan fazla tırnak kullanılmıştır. Bunlara dokunmadık.

Bu ve 1. maddedeki olgulardan bazılarını Türk yazarı Pulat Otkan'ın yazılarında da görmek olanaklıdır. Onun yazılarında da gereğinden çok virgül vardır; cümleleri karmaşıktır. Bunun nedeni belki de yazarın Çin ve Japon dilleri uzmanı olmasıdır.

4. Göktürk yazıtlarının ses çevriminde Türk abecesinde şekilleri olmayan, fakat Türk abecesinde karşılıkları olan harflerin kullanımı gereksiz ve iticiydi. Bu nedenle bazı makalelerdeki şu harfleri Türk abecesindeki karşılıklarıyla değiştirdik: ç harfini ç, y harfini g (ğ biçiminde göstermeye gerek duymadık), ĩ harfini ı, q harfini k (kalın k), š harfini ş yaptık. Yalnız ä harfini değiştirmeyi gerekli bulmadık.

5. Kimi yerlere dipnot koymaya lüzum gördük. Bununla kimileyin okurun bilgilenmesini, kimileyin doğrunun bilinmesini amaçladık. Yazarların dipnotlarıyla karışmaması için dipnotların sonuna ayraç içinde Y. Gedikli kaydını ekledik. Dipnotlarda kaynakları ayırmakta kullanılan ; yerine / imini kullandık. Böylesi daha ayırıcı ve karışmayı önleyici olmaktadır. / imini daha önce bir kaç kitabımızda uygulamıştık.

6. Yazım farklılıklarını ortadan kaldırdık ve metinleri ölçünlü (standart) bir imlaya kavuşturduk. Şöyle ki:

6.1. Aynı yazarın aynı veya ayrı makalelerinde farklı yazılmış sözcükler vardı: Örneğin bazen *ait*, bazen *âid*; bazen *çünkü*, bazen *çünki*; bazen *evvela*, bazen *evvelâ*, bazen *Göktürk*, bazen *Gök-Türk*; bazen *kabul*, bazen *kabûl*; bazen *kanaatimce*, bazen *kanaatımca*; bazen *mana*, bazen *manâ*, bazen *mesela*, bazen *meselâ*, bazen *sahip* bazen *sâhib*; bazen *sebeb*, bazen *sebeb*; bazen *yani*, bazen *yâni* vb. Bunları Türkçede genel kabul görmüş yazıma göre tek tip yazdık. Yani birinci yazımlarını esas aldık.

6.2. Yalnız *almağa*, *bilmeğe*, *edilmeğe*, *etmeğe*, *görünmeğe*, *görmeği* ve sair yazımları aynen bıraktık. Bu yazımlar kökensel yazıma daha uygundur.

6.3. *Anlyabiliriz, beklিয়েক, olmıyan vb. sözcükleri anlayabiliriz, bekleyerek, olmayan biçiminde yazdık.*

6.4. *Hemen hemen hep görünmek yazılan kelimeyi görünmek yazdık.*

6.5. *M.Ö. ve M.S. ~ M.s. kısaltmalarını MÖ ve MS biçiminde ölçünleştirdik.*

6.6. *Gereksiz yere büyük harfle başlatılan kimi sözcükleri küçük harfle yazdık. Örneğin Hadise, Hakan, Hanedan, Kağan, Sülale, Yazıt vb.*

Böylece metinleri elden geldiğince onarmaya, tamir etmeye çalıştık.

7. Dipnotları koyarken şu yapıtlardan yararlandık:

Caferoğlu, Ahmet ; *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993.

Onat, Ayşe - Orsoy, Sema - Ercilasun, Konuralp ; *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004.

Orkun, Hüseyin Namık ; *Eski Türk Yazıtları*, 3. b., TDK, Ankara 1994.

Tekin, Tekin ; *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994.

----- ; *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003.

----- ; *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, Ankara 2008.

MASAO MORİ

KUZEY ASYA'DAKİ ESKİ BOZKIR DEVLETLERİNİN TEŞKİLATI¹

*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Enstitüsü Dergisi, 1978, sayı 9, s. 209-226.*

Önsöz

Merkezi Moğolistan olan Kuzey Asya'da bulunmuş eski bozkır devletlerinin teşkilatı ve toplumsal bünyesi konularına dair araştırmalar, yalnız Sovyetler Birliği'ndeki İç Asya tarihçileri tarafından yapılagelmişti. Fakat onların tetkikleri sağlam malzemelere dayanmamakta ve ancak F. Engels'in boş bir nazariyesine istinat etmektedir.

Ben eskiden Hsiung-nu ve Göktürklerin devlet teşkilatı ve toplumu hakkında bir kaç makaleyi neşretmiştim. Bunlar yukarıda söylediğimiz boşlukları doldurmak amacını gütmekteydi. Bu makalede ise eski bozkır devletlerinden bir örnek olarak Hsiung-nu devletini ele alarak başlıca onun teşkilatı üzerinde durmak niyetindeyim. İlk olarak Hsiung-nu devletini ele almamın sebebi, bana verilen sayfaların pek az olmasından daha ziyade Hsing-nu devletinin teşkilatının,

---

1 Bu makale "Sekai Rekishi" adlı derginin (Tokyo 1971), c. VI'sında yayınlanmıştır.

Göktürkler, Bulgarlar, Karahanlılar ve saire, ondan sonraki eski bozkır devletleri ile ortak noktalara sahip olmasıdır.

Hsiung-nu'ların devlet teşkilatı:

1. Shan-yü soyu ve onunla evlenme ilişkilerinde bulunan soylar

MÖ 3. yüzyılın sonlarında, genellikle kabul edilen fikre göre, MÖ 209 senesinde, Mao-tun (? - MÖ 174) tarafından kurulan Hsiung-nu devleti, Kuzey Asya tarihinde ilk bozkır devleti olarak kabul edilir.

“Ch'ien Han-shu” = Hsiung-nu ch'uan ve “Hou Han-shu” = Nan (Güney) Hsiung-nu ch'uan'a göre, Hsiung-nu devletinin hükümdarı olan Shan-yü'ler, ancak Lüan-t'i (= Hsü-lien-t'i) soyundan çıkmışlardır. Her Shan-yü'nün hangi soydan olduklarını teferruatlı olarak tetkik edersek, netice olarak adları geçen vesikaların doğru olduklarını, esas olarak kabul edebiliriz.

Bunun gibi soy ve doğum bakımlarından görülen sınırlama usulü, Shan-yü'lerin eşleri, yani **E-shih'ler**² için de geçerli idi. Çünkü Shan-yü soyuyla evlenme ilişkilerinde bulunmuş olan soyların (Schwagergeschlecht), evvela Hu-yen ve Lan soylarına tahdit edildiği, sonra bunlara Hsü-pu soyu, daha sonra da Ch'iu-lin soyunun katıldığı ve bu dört soyun “her zaman Shan-yü'lerle evlendiği” kaydedilmekte ve örneklerin hepsi bu kayıtların doğru olduklarını göstermektedir. Hu-yen, Lan ve Hsü-pu [için] “Hsiung-nu'nun aristokrat olan soyları” denilmesi ve bunlarla Ch'iu-lin [hakkında]

2 *E-shih* ses çevrimi eğer eski Çin kaynaklarında da böyleyse, bunun Hun Türkçesi karşılığının eş “karı ve kocadan her biri, hayat arkadaşı” olmak lazım geldiğini söyleyebiliriz. Nitekim Eski Uygurcada *aş* “eş, arkadaş, dost”-tur (Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993, 51. s.). Görüşümüz doğruysa Hunların Türk olduklarına dair dilsel bir kanıt daha elde etmiş oluruz (Y. Gedikli).

“devlet içindeki soylular” denilmesi, bu dört soyun Lüan-t’i soyu, yani Shan-yü soyu ile birlikte, Hsiung-nu devletinin “aristokrat soyları” (Adelsgeschlechter)’nı oluşturduklarını açıkça göstermektedir.

Hsiung-nu devletinde, “babası ölen çocuklardan her biri, kendi annesinden başka olan babasının karıları ile evlenebilir ve erkek kardeşleri ölünce de onların karıları ile evlenebilirdi.” Bu adetin, etnologların “levirate” (leviratus) diye tarif ettiği adet olup olmadığı belli değildir. Fakat bu adetin, birbiriyle evlenme ilişkilerinde bulunan soylar arasındaki bağlantıyı kuvvetlendiren vazifeyi gördüğü aşikârdır. Ve bunun gibi evlenmenin Shan-yü soyu ile adları geçen dört soy arasında vuku bulduğunu gösteren delil de az değildir. Shan-yü soyu yani Lüan-t’i soyu, bu evlenme şekli vasıtasıyla kendisi ile dört akraba soyu arasındaki bağlantıyı kuvvetlendirebilir ve ebedileştirebilirdi.

Hulasa olarak şöyle diyebiliriz: Shan-yü soyu olan Lüan-t’i soyu, ancak “aristokrat soyları” veya “soylular” grubu ile evlenmiş, aralarındaki bağlantıyı muhafaza etmiş ve bunun vasıtasıyla Hsiung-nu devleti içindeki aristokratlar ve idare sınıflarını tespit etmeye çalışmıştır. Bu, Hsiung-nu devletinin hakimiyet usulünün soy ve doğum prensibine dayanmakta olduğunu göstermektedir.

2. Yirmi dört chang (başbuğ)

“Shih-chi” = Hsiung-nu lieh-ch’uan ve “Ch’ien Han-shu” = Hsiung-nu ch’uan, Hsiung-nu devletinde “24 chang (başbuğ)”ın bulunduğunu anlatmakta ve onların bazılarını sıralamaktadır (Bk. Levha 1). Fakat “Hou Han-shu” = Nan (Güney) Hsiung-nu ch’uan’da ise adları geçenlerden oldukça farklı unvanlar sıralanmaktadır (Bk. Levha 2).

Levha 1

I. Tso (Sol) ve Yu (Sağ) Hsien (Bilge) Wang'lar = Tso ve Yu T'u-ch'i Wang'lar (1, 2).³

II. Tso ve Yu Lu-li Wang'lar (3, 4).

III. Tso ve Yu Ta-chiang'lar (5, 6).

IV. Tso ve Yu Ta-tu-wei'ler (7, 8).

V. Tso ve Yu Ta-tang-hu'lar (9, 10).

VI. Tso ve Yu Ku-tu-hou'lar (11, 12).

Levha 2

A. "Ssü Chiao (Dört Boynuz veya Köşe)."

I. Tso Hsien Wang.

2. Tso Lu-li Wang.

3. Yu Hsien Wang.

4. Yu Lu-li Wang.

B. "Liu Chiao (Altı Boynuz veya Köşe)."

5, 6. Tso ve Yu-Jih-chu Wang'lar.

7, 8. Tso ve Yu Wên-yu-ti Wang'lar.

9, 10. Tso ve Yu Chan-chiang Wang'lar.

---

3 Bu makalede geçen unvanlardan *t'u-ch'i*, *lu-li*, *ku-tu-hou*, *chü-chü* unvanları için şu yazılarımızı okuyunuz: 1. "Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler - 7: Hun Türklerindeki Chü-ch'ü, Yen-chih, Chuan-chü Yen-chih, Hsü-lü Chüan-chü, T'u-ch'i (T'o-k'i, Tuşu) unvanlarının köken ve anlamları", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Mayıs - Haziran 2008, sayı 174, s. 207-239. 2. "Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler 9: Hunların Chih-chih ve Hu-han-ye yabgu unvanları, Lu-li ve Ku-tu-hou makam adları ile Wu-huan kavim adının köken ve anlamı", **Yom**, Yaz 2009, sayı 15, s. 8-28. (Y. Gedikli).

C. “Başka Soylerden çıkan Ta-chên’ler.”

11, 12. Tso ve Yu Ku-tu-hou’lar.

13, 14. Tso ve Yu Shih-chu Ku-tu-hou’lar.

Ben eskiden bu iki levhayı karşılaştırdıktan sonra özetle şöyle demiştim:

“Levha 1, MÖ 97 yılından evvel, Hsiung-nu devletinde bulunan unvanları sıralamıştı. Buna mukabil, Levha 2’deki (B) Liu Chi-ao (Altı Boynuz veya Köşe) ise, MÖ 97 yılından sonra vukua gelen olayların neticesi olarak yeniden meydana getirilen unvanları göstermektedir.”

Prof. Dr. O. Pritsak, benim fikrimi tenkit etmişti. Prof. Pritsak, Jih-chu Wang unvanının “Ch’ien Han-shu” = Hsi-yü Ch’uan’da daha MÖ 176 sıralarında görüldüğünü öne sürmüştü. Bundan başka, iki üç delile dayanarak Levha 1’deki (III) Tso ve Yu Ta-chiang’lar (5, 6) ve (IV) Tso ve Yu Ta-tu-wei’lerin (7, 8); Levha 2’deki (B) Tso ve Yu Jih-chu Wang’lar (5, 6) ve Tso ve Yu Wên-yü-ti Wang’ların (7, 8) Çince tercümelemleri olduklarını söylemiş ve Levha 1’deki unvanlar ile Levha 2’dekilerin aynı olmaları gerektiğini ileri sürmüştü.

Burada, Prof. Pritsak’ın iddia ettiği görüşleri teferruatlı olarak tenkit etmeğe lüzum görmüyorum. Yalnız; onun “Ch’ien Han-shu” = Hsi-yü Ch’uan’da görünen Jih-chu Wang ile ilgili kayıtların yapısını tamamen ihmal ettiğini söylemekle iktifa etmek isterim.

Asıl olarak “24 chang (başbuğ)” konusunda ortaya koyduğum fikrin doğru olduğuna inanmaktayım.

3. Tso yu wang chiang (Sol ve Sağdaki Kral ve Generaller) ve onların ayrı sahaları

Tso ve Yu Hsien Wang'lar, Tso ve Yu Lu-li Wanglar, Tso ve Yu Ta-chiang'lar, Tso ve Yu Ta-tu-wei'ler, Tso ve Yu Ta-tang-hu'lar ve sonra meydana gelen Tso ve Yu Jih-chu Wang'lar, Tso ve Yu Wên-yü-ti Wang'lar, Tso ve Yu Chan-chiang Wang'lar (bundan sonra "Tso yu wang chiang" diye özetlemek isterim), örneklerin hepsinden anlaşıldığına göre Shan-yü soyu, yani hükümdar soyuna mensup idiler. Bu bakımdan "Hou Han-shu" = Nan Hsiung-nu Ch'uan'da "Ssü Chiao (Dört Boynuz veya Köşe)" ve "Liu Chiao (Altı Boynuz veya Köşe)" konularında görülen "(onların) hepsi Shan-yü'nün oğulları veya küçük erkek kardeşleri (yani Shan-yü'nün akrabaları) olup, sırasıyla Shan-yü tahtına çıkarlar" yolundaki kayıt, doğru olarak kabul edilebilir.

"Shih-chi" = Hsiung-nu lieh-ch'uan ve "Ch'ien Han-shu" = Hsiung-nu ch'uan'da "Tso (Sol)'daki Wang ve Chiang'lar doğu tarafta, Shang-ku'dan doğudaki Wei-mo kabileleri ve Kore'ye kadar uzanan sahalarda bulunmaktadır. Yu (Sağ)'daki Wang ve Chiang'lar ise batı tarafta, Shang-chün'den batıda Yüeh-shih, Ti ve Ch'iang kabilelerine kadar uzanan sahalarda bulunmaktadır. Ve Shan-yü'nün (hükümdarın) karargâhı, Tai ve Yün-chung'un kuzey tarafında bulunmaktadır. Onların hepsi ayrı sahaya hakim olmakta ve su ve otları takip ederek göç etmektedirler" denilmektedir. Yani Tso (Sol)'daki Wang ve Chiang'lar, Hsiung-nu devletin doğu kısmında, Yu (Sağ)'daki Wang ve Chiang'lar, onun batı kısmında kendilerine mahsus "ayrı sahalara" sahip idiler. Ve Shan-yü, yani hükümdarın karargâhı ise, onların ortasında bulunmaktaydı.

Fakat, burada şu iki noktayı gözden uzak tutmamalıyız.

1. Yukarıda zikredilen kayıt, Hsiung-nu devletinin en parlak ve en kuvvetli devrine dair kayıttır. Han hanedanı Wu-ti (Wu imparatoru)'nin çok defa sefer heyetlerini göndermesi üzerine Shan-yü, kendi karargâhını Gobi çölünün kuzey tarafına naklettirdi. MÖ 119 senesinden sonra "Hsing-nu'lar uzak yerlere kaçtılar ve çölün güneyinde onların karargâhı yok oldu" ve nihayet MÖ 105 senesinden sonra ise "Shan-yü, gittikçe batı-kuzey tarafa kaçtı, sol (doğu)'daki askerler Yün-chung'un kuzey tarafında ve sağ (batı)'daki askerler ise Chiu-ch'üan ve Tun-huang'ın kuzey tarafında bulundular." Fakat genellikle, doğu sahalarda Tso (Sol) Hsien (Bilge) Wang güney kısmında, Tso (Sol) Lu-li Wang kuzey kısmında bulunmuş ve batı sahalarda ise, Yu (Sağ) Hsien (Bilge) Wang güney kısmında ve Yu (Sağ) Lu-li Wang kuzey kısmında bulunmuşlar. Bunların dışındaki başbuğların "ayrı sahaları"nın nerelerde olduğu hiç belli değildir.

2. "Ayrı sahalarda", binaenaleyh onlara hakim olan başbuğların mevkileri ve unvanları, her zaman babadan oğluna miras olarak geçmezlerdi. "Hou Han-shu" = Nan (Güney) Hsiung-nu ch'uan'da, Levha 2'de görüldüğü gibi, "Dört Boynuz veya Köşe" olarak

1. Tso (Sol) Hsien (Bilge) Wang
2. Tso (Sol) Lu-li Wang
3. Yu (Sağ) Hsien (Bilge) Wang ve
4. Yu (Sağ) Lu-li Wang

sıralandıktan sonra "Altı Boynuz veya Köşe"ye ait Wang'lar gösterilmekte ve "bunların hepsi Shan-yü'nün oğulları veya küçük erkek kardeşleri (yani erkek akrabaları) olup, sırasıyla Shan-yü tahtına çıkabilirlerdi" denilmektedir. Ve "Shih-chi" = Hsiung-nu lieh-ch'uan ve "Ch'ien Han-shu" = Hsiung-nu

ch'uan'a göre, "Tso (Sol) ve Yu (Sağ) Hsien Wang'lar ve Tso (Sol) ve Yu (Sağ) Lu-li Wang'lar, başbuğlardan en büyükleri idiler" ve "veliaht, daima Tso T'u-ch'i Wang (= Tso Hsien Wang, Sol Bilge Wang) oldu." Yani hiç olmazsa "Dört Boy-nuz veya Köşe"ye gelince, Yu (Sağ) Lu-li Wang'dan Yu (Sağ) Hsien (Bilge) Wang'a, ondan Tso (Sol) Lu-li Wang'a ve ondan Tso (Sol) Hsien (Bilge) Wang'a, sırasıyla terfi eder ve nihayet Tso Hsien Wang'dan Shan-yü mevkiine geçerlerdi. Halbuki bu terfi usulünün fiilen ve her zaman uygulanmadığını gösteren delil pek çoktur. Fakat bu usule göre terfi etmiş olan başbuğlar da yok değildi. Mesela Fu-chu-lei Shan-yü (MÖ 31 - MÖ 20)'nün üç kardeşi, Levha 3'te gösterilen şekilde terfi ettiler.

Levha 3.

Fu-chu-lei Shan-yü

Tso (Sol) Hsien (Bilge) Wang > Shan-yü,

Tso (Sol) Lu-li Wang > Tso Hsien Wang > Shan-yü,

Yu (Sağ) Hsien Wang > Tso Lu-li Wang > Tso Hsien Wang > Shan-yü.

Bundan başka doğu ve batıdaki başbuğların "ayrı sahalari", mevkileri ve unvanlarının babadan oğluna miras olarak geçmediğini gösteren örnekler de pek çok bulunmaktadır. Özet olarak, doğu ve batıda bulunan başbuğlar, Shan-yü'ler değiştiği zaman, çeşitli sebeplerle, bir "ayrı saha"dan başka bir "ayrı saha"ya göç etmişlerdir, diyebiliriz.

Kati olarak söyleyebilirim ki, tek bir nokta vardır; o da böylelikle Hsiung-nu devleti içinde bir "ayrı saha"dan, başka bir "ayrı saha"ya göç eden başbuğların resmen Shan-yü soyuna

mensup olmaları [noktası]dır. Bu manada Hsiung-nu devletinin ülkesini, Lüan-t'i soyunun (Shan-yü soyunun) “aile malı” veya “ortak mülkü” zannetmek de imkânsız değildir.⁴

“Shih-chi” = Hsiung-nu lieh-ch'uan ve “Ch'ien Han-shu” = Hsiung-nu ch'uan'a göre [Hsiung-nu] devletinde, Lüan-t'i soyuna mensup olan Tso ve Yu Hsien Wang'lar, Tso ve Yu Lu-li Wang'lar, Tso ve Yu Ta-chiang'lar, Tso ve Yu Ta-tu-wei'ler, Tso ve Yu Ta-tang-hu'lardan başka Tso ve Yu Ku-tu-hou'lar da bulunmuşlardır. Fikrimce aşağıda kısa olarak bahsedileceği üzere bunların dışında Tso ve Yu Ta-chü-ch'ü (Büyük Chü-ch'ü) unvanı da bulunmuştur. Bunların arasında “Tso ve Yu Ku-tu-hou'lar, (Shan-yü'nün) idarelerine yardım ederlerdi.” Bu göz önüne alınırsa, Tso ve Yu Ku-tu-hou'nun Çin'deki “Ch'eng-hsiang (vezir)” ile aşağı yukarı aynı mevki olması muhtemeldir. MÖ 59 senesinde, bir isyanı bastırmak için Shan-yü tarafından gönderilen “Yu Ch'eng-hsiang”, “Yu Ku-tu-hou” unvanının Çince tercümesi olsa gerekir.

Oysa ki, “Shih-chi” = Hsiung-nu lieh-ch'uan'da, doğu ve batıdaki başbuğların altında “Ch'ien-chang (Binbaşı), Po-chang (Yüzbaşı), Shih-chang (Onbaşı), Pi-hsiao Wang (Küçük Wang), Hsiang, Fêng (?), Tu-wei, Tang-hu ve Chü-ch'ü”-nün bulunduğu gösterilmektedir. Bunların arasında “Fêng” kelimesinin manası hiç belli olmadığından dolayı bu unvanı bir yana bırakacağım. Yukarıda sıralanan unvanlar içinde Ch'ien-chang (Binbaşı), Po-chang (Yüzbaşı) ve Shih-chang (Onbaşı)'ın “Chiang”, yani bir nevi subay olduğundan hiç bir şüphe yoktur. Bunu nazar-ı itibara alırsak, Hsiung-nu devletindeki doğu ve batıda bulunan başbuğların “ayrı sahaları” içinde

4 Bu görüş doğrudur. Eski Türk devletleri ailenin malı sayılır ve kağan gerekli gördüğünde ülkeyi çocukları arasında paylaşırdı (Y. Gedikli).

- a. Pi-hsiao Wang (Küçük Wang)
- b. Chiang (Subay)
- c. Tu-wei
- ç. Tang-hu
- d. Hsiang ve
- e. Chü-ch'ü

bulunmuşlardır, diyebiliriz. (Levha 4).

Burada, önce gösterdiğimiz Hsiung-nu devletinin bütün sahasını idare ettirmek için doğu ve batıda bulundurulmuş olan başbuğların unvanlarına bakalım. Onlar:

- a. Tso ve Yu Hsien Wang, Tso ve Yu Lu-li Wang
- b. Tso ve Yu Ta-chiang
- c. Tso ve Yu Ta-tu-wei
- ç. Tso ve Yu Ta-tang-hu
- d. Tso ve Yu Chêng-hsiang (= Tso ve Yu Ku-tu-hou)

ve kanaatimce

- e. Tso ve Yu Ta-chü-ch'ü idiler.

Bunların arasında:

a. Tso ve Yu Hsien Wang, Tso ve Yu Lu-li Wang, “başbuğlardan en büyükleri”, yani Büyük Wang’lar idi. Ve

- b. Ta-chiang
- c. Ta-tu-wei
- ç. Ta-tang-hu
- d. Chêng-hsiang ve
- e. Ta-chü-ch'ü,

sıraya göre Büyük Chiang (Büyük Subay, General), Büyük Tu-wei, Büyük Tang-hu, Büyük Hsiang (vezir) ve Büyük Chü-ch'ü (Büyük Subay, General) anlamlarına gelirler (Levha 5).

Levha 4.

Başbuğlardan “ayrı sahaları” bulunanlar

Levha 5.

Başbuğların unvanları

a. Pi-hsiao Wang
(Küçük Wang)

b. Chiang (Subay)

c. Tu-wei

ç. Tang-hu

d. Hsiang

e. Chü-ch'ü

a'. Büyük Wang

b'. Büyük Chiang (Büyük Subay)

c'. Büyük Tu-wei

ç'. Büyük Tang-hu

d'. Büyük Hsiang (vezir)

e'. Büyük Chü-ch'ü

Bu iki levhayı birbiriyle karşılaştıracak olursak, Hsiung-nu devletindeki doğu ve batıda bulunan başbuğların “ayrı sahaları”nın idare teşkilatının, Hsiung-nu devletinin idare teşkilatını daha küçük bir şekilde örnek tuttuğunu anlayabiliriz. Başbuğların “ayrı sahaları”na ara sıra “devlet” denilmesi de bundan ileri gelmektedir. Shan-yü soyuna mensup olup doğu ve batıda bulunan başbuğlar, yukarıda açıkladığımız gibi (şekilde) kendi “ayrı sahaları” içindeki kabileler ve devletleri, siyasal ve iktisadi bakımlardan idare etmekteydiler.

4. (Shan-yü soyundan) başka soylardan çıkan Ta-chên'ler

“Hou Han-shu” = Nan Hsiung-nu ch'uan'da, C. “(Shan-yü soyundan) başka soylardan çıkan Ta-chên'ler” olarak Tso (Sol) ve Yu (Sağ) Ku-tu-hou'lar ve Tso ve Yu Shih-chu Ku-tu-hou'lar sıralanmaktadır. “(Shan-yü soyundan) başka soylar”, Nan Hsiung-nu ch'uan'a göre, “devletin soyluları”nı, yani “her zaman Shan-yü soyu ile evlenme ilişkilerinde bulunan” Hu-yen, Hsü-pu, Ch'iu-lin ve Lan soylarını gösterirler. Şu halde “(Shan-yü soyundan) başka soylardan çıkan Ta-chên'ler”, Shan-yü soyu ile evlenme ilişkilerinde bulunan soylardan çıkan Ta-chên'ler anlamına gelir. Kanaatimce Tso (Sol) ve Yu (Sağ) Ta-chü-ch'ü'ler de, Tso ve Yu Ku-tu-hou'larla aynı olarak “(Shan-yü soyundan) başka soylardan çıkan Ta-chên'ler”den biri idi. Çünkü bir Shan-yü'nün karısının babası ve küçük erkek kardeşi, Tso ve Yu Ta-chü-chü mevkiinde ve Yu Ku-tu-hou Hsü-pu Tang'ın (Hsü-pu soyundan olan Tang'ın) oğlu olan Hsü-pu Shê⁵, gene Ta-chü-ch'ü mevkiinde bulunmuşlardır.

Yukarıda zikredildiği gibi “Tso ve Yu Ku-tu-hou, Shan-yü'nün idaresine yardım eder” ve önce bahsedilen Yu Ku-tu-hou Hsü-pu Tang, “Hsiung-nu'larda devlet işlerini yapan Ta-chên” idi. Bunu göz önüne alırsak, Ku-tu-hou'nun ve belki Ta-chü-ch'ü'nün de, Shan-yü'ye doğrudan doğruya tabi bulunan bir çeşit memur olması muhtemeldir. Ku-tu-hou ve Ta-chü-ch'ü'nün “asilzadeler”den biri sıfatıyla Shan-yü'ye çeşitli nasihatlarla buldukları, Shan-yü'nün tahta oturmasına karıştıkları, Shan-yü'nün maiyetinde buldukları ve Shan-yü'nün elçisi olarak diplomasiye ait [görevlerde] ve ticarî işlerde çalıştıkları, ‘yukarıdaki tahminin

5 Shê, Türkçe şad sanının ses çevrimi olmalıdır (Y. Gedikli).

doğru olduğunu göstermektedir. Şu halde Ku-tu-hou'lar; başka başbuğlar gibi "ayrı saha"ya sahip olmamışlardır. "Shih-chi" = Hsiung-nu lieh-ch'üan ve "Ch'ien Han-shu" = Hsiung-nu chu'uan'da, "ayrı sahalar"a sahip olan "Tso ve Yu Hsien Wang'lardan sonra (Ta) tang-hu'lara kadar bulunan" başbuğların ve "Hou Han-shu" = Nan Hsiung-nu ch'uan'da, "Dört Boynuz veya Köşe" ve "Altı Boynuz veya Köşe"-nin Tso ve Yu Ku-tu-hou'lardan ayrı olarak sıralanmaları, bundan ileri gelmektedir. Bu durum, Ta-chü-ch'ü'ler için de geçerli olsa gerekir.

"Hou Han-shu" = Nan Hsiung-nu ch'uan'da, Shan-yü soyu ile evlenme ilişkilerinde bulunan soylar, özellikle Huyen, Lan ve Hsü-pu soylarının vazifesinin "yargıçlık" olduğu söylenilmektedir.

Burada dikkati çeken hadiseler şunlardır: Jih-chu Wang Pi⁶ (sonra II. Hu-han-yeh Shan-yü oldu), Shan-yü'ye iki yüzlü olduğu zaman Shan-yü, Tso ve Yu Ku-tu-hou'ları gönderecek "Pi'nin idaresi altındaki askerleri göz altına aldırmıştır." Bu Shan-yü'den sonra tahta geçen bir [diğer] Shan-yü öldüğü zaman, tahta geçememiş olan Pi'nin, yeni Shan-yü'ye kin besleyerek MS 47 senesinde Hou Han hanedanına boyun eğmek istemesi üzerine Tso ve Yu Ku-tu-hou bunu, Shan-yü'ye duyurmuştur. Bunu bilen Pi'nin, kendi askerlerini toplayıp, "iki Ku-tu-hou'nun dönmesini bekleyerek" onları öldürmek istediği zaman, Ku-tu-hou'lar, "onun entrikasını sezip, hafif techizatlı atlarla kaçarak bunu Shan-yü'ye bildirmişlerdir." Bu hadiselerden, Ku-tu-hou'nun, Shan-yü tarafından Jih-chu Wang Pi'nin "ayrı sahası"na gönderilmiş olduğunu, orada oturduğunu ve ona nezaret ettiğini

6 Pi, Türkçe *beg* sanının ses çevrimi olabilir mi? Çinliler sondaki *b*, *d*, *g*, seslerini yazmazlar (Y. Gedikli).

biliyoruz. Bu nezaret hakkı ile birleştirilen yargıçlık, Ku-tu-hou'nun görevi idi.

Burada bize biraz tuhaf gelen, Shan-yü soyu, yani hükümdar soyuna mensup olan başbuğların, Shan-yü soyu ile evlenme ilişkilerinde bulunan soylara ait Ku-tu-hou'lar tarafından nezaret edilmeleridir. Bunu açıklamak için, Shan-yü soyu ile evlenen soyların yargıçlıkla uğraştığını anlatan kayıtların, MÖ 97 senesine kadar vukua gelen hadiseleri nakleden "Shih-chi" = Hsiung-nu lieh-ch'uan ve "Ch'ien Han-shu" = Hsiung-nu ch'uan'da görülmediğini ve buna mukabil aşağı yukarı MÖ 96 senesinden sonraki hadiseleri anlatan "Hou Han-shu" = Nan Hsiung-nu ch'uan'da gözüktüğünü nazar-ı itibara almak gerekir.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Hsiung-nu devletinin bütün sahaları, Shan-yü soyu, yani Lüan-t'i soyunun "aile malı" veya "ortak mülkü" mahiyetindeydi. Fakat zamanla Lüan-t'i soyu, bir kaç sülaleye parçalanmış ve sülaleler arasında hükümdarlık mücadeleleri baş göstermiştir. Bu hükümdarlık mücadeleleri, I-chih-hsieh Shan-yü'nün tahta geçişinde (MÖ 126), Chü-ti-hou Shan-yü'nün ölümünde (MÖ 96), Hu-lu-ku Shan-yü'nün ölümünde (MÖ 85) ve Hsü-lü ch'üan-ch'ü Shan-yü'nün ölümünde (MÖ 60) vuku bulmuştur ve nihayet Wo-yen-chü-ti Shan-yü intihar etmiş (MÖ 58), beş tane, daha doğrusu sekiz tane Shan-yü bağımsızlıklarını ilan etmiş ve Hsiung-nu devleti, Doğu Hsiung-nu ve Batı Hsiung-nu olmak üzere ikiye parçalanmıştır. Jih-chu Wang Pi'nin, MS 48 senesinde Hou Han hanedanına boyun eğdikten sonra "Shan-yü tahtına geçerek kendisini Hu-han-yeh Shan-yü olarak ilan etmesi" üzerine Hsiung-nu devletinin Güney Hsiung-nu ve Kuzey Hsiung-nu olmak üzere ikiye parçalanmasının nedeni de hükümdarlık

mücadelesiydi. Bunun gibi Shan-yü soyu içindeki sülaleler arasında meydana gelen hükümdarlık mücadeleleri, Han ordularının Hsiung-nu'lara saldırışları, karın çok yağışı ve kıtlıktan neticelenen [doğan] iktisadi sıkıntılar, sonra bahsedeceğimiz idare edilen kabilelerin idareci sınıflara karşı ayaklanmaları ve bağımsızlıklarına kavuşmalarının neticeleri olarak "Hsiung-nu'lar, pek zayıflamışlardır."

Bunun gibi durumlarla karşı karşıya gelen Shan-yü, kendi sülalesine karşı çıkmaya meyil gösteren başka sülalelere mensup olan başbuğların hareketlerini iyice bilmek için, kendi soyu ile evlenen soyların yardımlarını istemiş ve bu soylara ait olup, Shan-yü'ye doğrudan doğruya tabi bulunan Ku-tu-hou'lara nezaret ve yargıçlık haklarını vermiştir.

Önce söylediğimiz gibi Shan-yü soyu ile evlenme ilişkilerinde bulunan soylar, Shan-yü soyu ile birlikte Hsiung-nu devletinin başlangıcından beri bunun [devletin] bir çeşit "aristokrat soyları" sıfatıyla idare sınıflarını oluşturmuşlardır. Fakat bu soylara ne zamandan beri yukarıda bahsettiğimiz gibi, daha büyük kuvvetin tanınmaya başlandığı belli değildir. Bu meseleyi açıklamaya yardım eden Hsü-lü-ch'üan-ch'ü Shan-yü'nün (MÖ 68 - MÖ 60) karısının babasının, Yu (Sağ) Ta-chiang mevkiinde bulunmasıdır. Daha evvel söylenildiği üzere, Tso (Sol) ve Yu (Sağ) Ta-chiang'ların mevkiinde asıl olarak, Shan-yü soyuna mensup olanlar bulunmaktaydılar. Bu Yu Ta-chiang olarak Shan-yü soyu[ndan birinin] değil, onunla evlenen soyun [bir] üyesinin tayin edilmesi, Shan-yü soyunun [yönetimi] onunla evlenen soylara yavaş yavaş teslim etmeye başladığını göstermektedir. Ve bu durum ile önce değindiğimiz gibi, Shan-yü, kendi sülalesine karşı çıkmaya meyil gösteren başka sülalelere mensup olan başbuğları kontrol altında tutarak, soylar

arasındaki evlenme ilişkilerine önem vermektedir. Bu, hükümdarlık mücadelelerinin şiddetlenmeye başladığı MÖ 1. yüzyılın birinci yarısında, fakat aşağı yukarı MÖ 96 senesinden sonra vukua gelmiştir diyebiliriz.

Böylelikle Hsiung-nu devleti içindeki Shan-yü soyu ile evlenen soyların ehemmiyeti, günden güne artmıştır. Fu-chu-lei Shan-yü ile Wang Chao-chün arasında doğan Yün adlı prensesin kocası olan Hsü-pu Tang (Hsü-pu soyuna mensup olan Tang), Yu (Sağ) Ku-tu-hou mevkiindeydi ve onun “Hsiung-nu”larda devlet işlerini yapan Ta-chên” olarak, Yün ile birlikte devletin iç işleri ve dış işlerinin yürütülmesinde büyük ölçüde rol oynaması ve Wang Mang tarafından Hsü-pu Shan-yü unvanıyla Shan-yü tahtına oturtulması, Shan-yü soyu ile evlenme münasebetlerinde bulunan soyların öneminin artmasıyla ilgili olsa gerektir.

Ondan sonraki zamana gelince, Kao-lin Wên-yü-tu Wang, Yu (Sağ) Hsü Jih-chu (Kuzey Hsiung-nu), Tso (Sol) Hu-yen Jih-chu Wang (Güney Hsiung-nu) ve saire gibi unvanlar zikredilmektedir. Bunlar arasında, “Kao-lin” adı, Shan-yü soyu ile evlenen soylardan birinin adı olan “Ch’iu-lin” ile aynı kelimenin Çince karşılığı ve “Hsü Jih-chu” ise “Hsü-pu Jih-chu Wang” unvanının kısaltılmış şeklidir. Şu halde, yukarıda söylendiği üzere zaten “Shan-yü’nün oğulları veya küçük erkek kardeşleri”nin tayin edilmesi gereken Wên-yü-ti Wang (Wên-yü-tu Wang) ve Jih-chu Wang olarak Shan-yü soyu ile evlenen soylar, Ch’iu-lin (Kao-lin), Hsü-pu ve Hu-yen soyları da tayin edilmeğe başlamışlardır diyebiliriz.

Ve nihayet, Kuzey Hsiung-nu’ların, Hou Han hanedanının ordularına yenilip, “kaçarak nerelere gittiğinin bilinmediği”, MS 91 yılından sonra da, 123 yılı sıralarında [da], Hu-yen Wang unvanını taşıyan bir Wang, P’u-lei Hai

(P'u-lei denizi = Barkul gölü) ile Ch'in Hai (Ch'in denizi = Aral gölü) arasında göç ederek "Orta Asya'ya hakim ol-maktaydı." Bu Hu-yen Wang, Shan-yü soyu ile evlenen soy-lardan biri, Hu-yen soyunun başbuğudur. Böyle durum göz önüne alınırsa, Hsiung-nu devletinde "aristokrat soyları" oluşturmakta olan soylardan, Kuzey Asya ve Doğu Türki-stan'da en sona kalan Shan-yü soyu, yani Lüan-t'i soyu de-ğil, onunla evlenen Hu-yen soyunun bir mensubu idi de-nilebilir. Bu da Hsiung-nu devleti içerisinde, Shan-yü soyu ile evlenme ilişkilerinde bulunan soyların ehemmiyetinin artmasının sonucudur.

5. Lung-ch'êng'deki toplantı

Hsiung-nu devletinde hükümdar yani Shan-yü'nün ka-rargâhına, "Lung-ch'êng" veya "Lung-t'ing" adı verilmiş, Hsi-ung-nu'lar orada senede üç defa (birinci ve beşinci aylar ve sonbahar) toplanmış, bir çeşit "şamanizm" ayini ve törenini icra etmiş, ahalinin ve hayvan sürülerinin sayısını kontrol etmiş ve "kabileleri toplayıp, devlet işlerini danışmış"lardır.

Bu "Lung-ch'êng'deki toplantılar", stratejik meseleler, [Hsiung-nu'lar ile] Han hanedanı arasındaki dış işleri konu-ları, Han'dan gelen elçilere yapılacak muameleler, yeni Shan-yü'nün seçimi ve saire gibi mühim devlet işlerini müzakere etmek amacıyla, olağanüstü olarak çağırılmıştır.

Hiç olmazsa Tso (Sol) ve Yu (Sağ)'da bulunan başbuğlar ve Tso ve Yu Ku-tu-hou'lar, bu toplantıya katılmak zorun-daydılar ve [bunların dördü] buna iştirak etmediği takdirde iki yüzlü veya isyankâr olarak kabul edilirdilerdi.

Bunlardan başka, Hsiung-nu'ların hakimiyeti altına gir-miş olan kabile veya devletlerin (söz gelişi Wu-sun'lar gibi),

başbuğu veya kralı da buna iştirak etmeliydi ve Hsiung-nu devletine boyun eğdikten sonra Wang olarak tayin edilen Çinlilerin de (mesela Wei Lü ve Li Ling gibi) bu toplantıda bulunduğunu tahmin etmek de mümkündür.

Shan-yü laik hükümdar olmakla birlikte, “Gök-Tanrı'nın tahta oturttuğu Hsiung-nu'nun Büyük Shan-yü'sü” veya “Gök-Tanrı ve Yer Tanrı'nın doğurduğu ve Güneş ve Ayın tahta çıkardığı Hsiung-nu'nun Büyük Shan-yü'sü” unvanını taşıyarak, kendisini kutsal, yani dinî hükümdar olarak telakki etmekteydi. Fakat Shan-yü'ler çok defa, “Lung-chêng'deki toplantı”da varılan kararları veya buna katılanların sözlerini dikkate alıyorlardı. Şu halde, Shan-yü'nün kudreti bu toplantıda, hiç değilse buna iştirak eden Shan-yü soyu mensupları olan Tso ve Yu başbuğlar ve onun akraba soyları mensupları olan Tso ve Yu Ku-tu-hou'lar tarafından tahdit edilmiştir. Bunu nazar-ı itibara alırsak Shan-yü'yü müstebit bir hükümdar zannetmek yanlıştır diyebiliriz.

Buna benzeyen toplantılar, daha küçük ölçüde, doğu ve batıda bulunan başbuğların “ayrı sahaları”nda da görülmekte idi.

6. Kabileler birliği devleti

Burada, yukarıda söylediğimiz “soylu ve idareci sınıflar”a karşı (Shan-yü soyu ve onunla evlenme ilişkilerinde bulunan soylara), “sıradan ve idare edilen sınıflar”ın ne şekilde tabi oldukları meselesi ile karşı karşıyayız.

Mao-tun, doğudaki Tung-hu'lar ve batıdaki Yüeh-shih'lere saldırmış, Ordos bölgesindeki Lou-fan ve Po-yang kabilelerini hakimiyeti altına almış, kuzeydeki Ting-ling'ler (Türkler?) ve yukarı Yenisey ırmağı civarındaki Chieh-k'un'ları

(*Kırkın > çoğul şekli Kırkız) fethetmiş, Yüeh-shih'lere yeniden hücum edip, onların karargâhını İli ırmağı taraflarına naklettirmiş ve onların hakimiyeti altında bulunmuş olan Altay dağlarındaki Hu-chieh'leri (Wu-chieh'leri), Cungarya ve Doğu T'ien-shan dağları (Tanrı dağları)'nın kuzey eteğindeki Wu-sun ve başta Lou-lan olmak üzere Tarım çukuru ovası çevresindeki vaha (şehir) devletlerini zaptetmiştir.

Bunlardan, merkezi Moğolistan olan bölgelerdeki kabilelere gelince, onlar kendi "Wang (kral)"ına sahip olarak Hsiung-nu'nun doğu ve batıdaki başbuğlarına tabi bulunmuşlardır. Ordos'taki Lou-fan ve Po-yang kabileleri, Mao-tun tarafından fethedildikten sonra da Lou-fan Wang ve Po-yang Wang vasıtasıyla Yu (Sağ) Hsien (Bilge) Wang'ın hakimiyeti altındaydılar. Ve bugünkü Kan-su vilayetinin batı bölgesinin, doğu kısmındaki Wu-wêi civarında Hsiu-t'u Wang ve batı kısmındaki Chang-yeh ve Chiu-ch'üan civarında ise Hun-yeh Wang (K'un-yeh Wang) oturmaktaydılar. Kanaatimce Hsiu-t'u ve Hun-yeh (K'un-yeh), ikisi de kabile ismiydi ve Hsiu-t'u Wang ve Hun-yeh Wang (K'un-yeh Wang) ise bu kabilelerin "Wang (kral)"ları" idiler. Prof. Dr. O. Pritsak, Hun-yeh Wang (K'un-yeh Wang)'ın Yu Hsien Wang ile aynı Wang olduğunu iddia etmişse de, bu fikir yanlıştır. Bu Wang, Hsiu-t'u Wang ile birlikte Yu Hsien Wang'ın hakimiyeti altında idi. Daha sonra 8 tane Shan-yü bağımsızlığını ilan ettiği zaman, onlardan biri olan "batı taraftaki Hu-chieh Wang", Hu-chieh Shan-yü olmuştur. Bu Hu-chieh Wang, Mao-tun tarafından fethedilmiş olan Hu-chieh (Wu-chieh) kabilesinin "Wang (kral)"ı idi. Onun Lu-li Wang'a tabi olduğunu tahmin edebiliriz.

Böylelikle Lou-fan, Po-yang, Hsiu-t'u, Hun-yeh (K'un-yeh) ve Hui-chieh (Wu-chieh) kabileleri, kendi "Wang"larına

sahip olmakta ve onlar vasıtasıyla, Lüan-t'i soyu (Shan-yü soyu)'na mensup olan doğu ve batıdaki başbuğların "ayrı sahaları" içinde bunlar tarafından idare edilmekteydiler. Buradaki "Wang"lar, adları geçen kabilelerin, "aristokrat soyları" veya "idareci soylar"ın hakimiyeti altına girmeden önce sahip oldukları başbuğlar olup, eskiden beri başbuğ sıfatıyla haiz oldukları salâhiyetlerini ve kendi kabileleri arasında bulunmuş olan ilişkilerini bozmaksızın, yeniden kurulmuş Hsiung-nu devletinde "Wang" olarak tayin edilmiş olsa gerektir. Çeşitli "Wang"ları içine alan "Ta-chên"lerin, "Ta-jên" yani "başbuğ" kelimesiyle de gösterilmesi, buna bir delil sayılabilir.

Oysa ki mahiyeti itibariyle, bunlardan farklı "Wang"lar da bulunmuştur: Yani Ting-ling Wang ve Tung-hu Wang gibi.

Hsiung-nu'lar, Mao-tun zamanında Ting-ling kabilesini fethetmiş ve Wu-ti (Wu imparatoru)'nin hüküm sürdüğü zaman Wei Lü, Çin'den Hsiung-nu'lara kaçınca, Shan-yü onu Ting-ling'lere Wang olarak tayin etmiştir. Wei Lü, ondan sonra Çin elçisi olarak Hsiung-nu devletine gelen Su Wu'ya şöyle söylemiştir:

"Aziz Bay Su! Bendeniz biraz önce Han devletinden ayrılarak, Hsiung-nu'lara itaat etmiştim. Bereket versin, Hsiung-nu hükümdarının sayesinde 'Wang' unvanını aldım. Benim idare etmekte olduğum halkın sayısı on binlercedir. Ve benim sahip olduğum at ise, dağ dolusu halindedir. Kendim bu kadar zenginim."

Bu sözler içindeki "halk" ve "at", Ting-ling kabilesine ait olmalıdır.

Bundan başka Mao-tun, doğu bölgesinde bulunan Tung-hu kabilesine saldırıp, onun halkını ve hayvan sürülerini yağma

etmiş ve MÖ 195 yılında Lu Wan, Çin'den kaçarak Hsiung-nu'lara itaat edince, onu Tung-hu'lara Wang olarak tayin edip, kendi memleketinde kalmakta olan Tung-hu kabilesini (daha ziyade Tung-hu'ların torunları sayılan Wu-huan kabilesini) idare ettirmiştir. Lu Wan ölünce, onun torunu Lu T'a-chih, Tung-hu'lara Wang olmuş ve MÖ 145 yılında Han hanedanına boyun eğmiştir.

Ting-ling ve Tung-hu (belki de Wu-huan) kabileleri, kendi kabile teşkilatını muhafaza ederek Wei Lü, Lu Wan ve Lu T'a-chih tarafından idare edilmiş ve onlar vasıtasıyla Lüan-t'i soyu (Shan-yü soyu)'na mensup olan başbuğlar veya Shan-yü'nün hakimiyeti altında bulunmuşlardır.

Wei Lü'den başka Ting-ling Wang'a dair ve Lu T'a-chih'nin Han hanedanına itaat etmesinden sonra Tung-hu Wang'a dair kayıtlar yoktur. Kanaatimce Ting-ling ve Wu-huan kabileleri, tıpkı yukarıda söylediğimiz Lou-fan, Poyang, Hsiu-t'u, Hun-yeh (K'un-yeh) ve Hui-chieh (Wu-chieh) kabileleri gibi, eskiden beri haiz oldukları kabile teşkilatını bozmaksızın, Shan-yü soyu tarafından idare edilmekteydiler.

Wu-huan, "Hsiung-nu'ların hakimiyeti altına girdikten sonra her sene sığır, at ve koyun derisini Hsiung-nu'lara göndermiş ve gönderme zamanı geçince onların karıları ve çocukları esir olarak tutuklanmışlardır" veya Hsiung-nu'lara "at ve saire hayvanlar, deriler ve kumaşlar" veya "deri ve kumaştan ibaret olan vergileri"ni vermişlerdir. Wu-huan'lardan başka [diğer] idare edilen kabileler de, bunun gibi vergileri ya kendi "Wang'ları" vasıtasıyla ya da doğrudan doğruya, doğu ve batıdaki başbuğlara veya Shan-yü'ye vermekteydiler.

Hsiung-nu devleti içinde idare edilen kabileler, yukarıda söylenen şekilde "aristokrat veya idareci sınıflar"a tabi bulunmaktaydılar. Bu fikir kabul edilirse Hsiung-nu devleti,

“aristokrat soyları” Shan-yü soyu (Lüan-t’i soyu) ve onunla evlenen soylar (önce Hu-yen, Lan soyları, sonra Hsü-pu ve Ch’iu-lin soyları) olmak üzere, onların altında, onlar tarafından idare edilen kabileler olarak, kendi kabile teşkilatlarını muhafaza eden Lou-fan, Po-yang, Hsiu-t’u, Hun-yeh (K’un-yeh), Hu-chieh (Wu-chieh), Ting-ling, Wu-huan ve sair kabilelerin buldukları “kabileler birliği devleti (Konföderation von Stämmen)” mahiyetindeydi denebilir.

7. Hsiung-nu’ların toplumsal teşkilatı

Hsiung-nu’ların toplumunda kölelerin bulunduğu bilinmektedir. Mesela “Shih-chi” = Hsiung-nu lieh-ch’uan ve “Ch’ien Han-shu” = Hsiung-nu ch’uan’da, “Onların (Hsiung-nu’ların) savaşlarında, elde ettikleri ganimetler onlara verilmiştir. Eğer insanlar esir edilseler, *nu* ve *pei* (erkek ve kadın köleler) haline düşmüş olurlardı. Bu nedenle (Hsiung-nu) insanları kendi menfaatlerini arayarak, seve seve savaşlara giderlerdi” kaydedilmektedir. Yani esirler, Hsiung-nu insanlarına (savaşçılara ve sıradan göçebelere) verilip, onların “erkek ve kadın köleleri” haline getirilmişlerdi. Ve “Ch’ien Han-shu” = Hsi-yü ch’uan’da, “Hsiung-nu devletinin batı kısmında bulunan Jih-chu Wang, T’ung-p’u Tu-wêi’e Hsi-yü (Orta Asya, özellikle Doğu Türkistan) bölgelerini idare ettirmekteydi” kaydı bulunmaktadır. Buradaki “T’ung-p’u Tu-wêi”, Doğu Türkistan’daki devletlerden vergi ve haraçları almakla birlikte, oralardaki ahaliyi “t’ung-p’u”, yani köleler olarak toplamak vazifesini [de] görmekteydi.

Fakat, Sovyetler Birliği bilginlerinden, S. P. Tolstov’un ileri sürdüğü gibi, Hsiung-nu’ların toplumunu, “kölelere sahip olan (rabovladel’çeskij)” toplum olarak zannedebilir miyiz?

Burada şu hadise ile karşı karşıyayız:

I. Hu-han-yeh Shan-yü, Han hanedanının Yüan imparatoruna bir mektup göndererek, kendisinin “Shang-ku’dan batı tarafa, T’un-huang’a kadar uzanan” sınırlarda muhafızlıkla uğraşacağından dolayı, “sınırlarda oturan Çinli askerlerin kaldırılmalarını” rica etmiştir. Yüan imparatoru, bu meseleyi danıştığı zaman, herkes buna razı olduğunu söylemiştir. Yalnız, sınır meselesinde üstat olan Hou Ying, 10 tane sebep göstererek buna karşı çıkmıştır. Hou Ying, buna karşı çıktığı sebeplerden biri olarak şöyle söylemiştir:

“Bizim sınırlarımız içinde yaşayan köleler pek sıkıntı çektiği için (Hsiung-nu’lara) kaçmak isteyenlerin sayısı çoktur ve onlar, Hsiung-nu memleketindeki insanların ızdırapsız ve zahmetsiz yaşadıklarını duydu[klarını], fakat, sınırlardaki bekçi teşkilatı pek sıkı olduğundan dolayı Hsiung-nu topraklarına kaçamayaca[klarını] söylüyorlar. Fakat buna rağmen onlar, sık sık sınırlarımızdan dışarıya kaçırmaktadırlar.”

Bu sözler, Hsiung-nu memleketindeki insan yaşayışının, Çin’in “sınırları içinde yaşayan köleler”inkinden “ızdırapsız ve zahmetsiz” olduğunu, yani Hsiung-nu topraklarına kaçanlar veya oradaki göçebelerin, Çin’in “sınırları içinde yaşayan köleler”den daha hür olduğunu açıkça göstermektedir. “Shih-chi” = Hsiung-nu lieh-ch’uan ve “Ch’ien Han-shu” = Hsiung-nu Ch’uan da, “Onların (Hsiung-nu’ların) adeti şöyledir: Barış ve rahat olduğu zaman, onlar, hayvan sürülerini takip etmekle ve yabanî hayvanları avlamakla uğraşıyorlar. Buna karşılık, savaş ve gerginlik olduğu zaman ise, insanlar, savaşçı olarak saldırılarda bulunuyorlar. Bu, onların yaradılışıdır” denilmesi, Hsiung-nu’ların toplumunda asıl üretici ve yetiştiricilerin “köleler” olmayıp, “(hür) insanlar” olduklarını bildirmektedir. Bunları nazar-ı itibara

olarak, Hsiung-nu devletindeki “köleler”in çoğunun, özellikle Shan-yü’nün doğrudan doğruya idare ettiği bölgede, doğu ve batıdaki başbuğların “ayrı sahaları” içinde çiftçilik, zanaatçılık, hayvan yetiştiriciliği ve saire gibi işlerle uğraşan “aile köleleri” [olduklarını anlarız]; ancak [bunlar] “üretimcilerin yardımcılarında öteye geçememekteydiler kanaatindeyiz.

Halbuki, önce söylendiği üzere, Han ordularının Hsiung-nu’lara karşı saldırıları gittikçe muvaffak olunca ve Shan-yü soyu mensupları arasındaki ihtilaflar şiddetlenince, idare edilen kabileler, “aristokrat ve idareci sınıflar”a (Shan-yü soyu ve onunla evlenen soylara) karşı muhalefet ve savaş etmeğe başlamışlardır. Daha MÖ 121 yılında Hun-yeh Wang (K’un-yeh Wang)’ın Hsiu-t’u Wang’ı öldürüp, Han hanedanına boyun eğmesi, bir çeşit muhalefet hareketi mahiyetindeydi. MÖ 87 - MÖ 78 yıllarında doğudaki Wu-huan’lar isyan alametini göstermiş ve MÖ 71 yılında ise Wu-sun’lar, Han ordularıyla birlikte “batı taraftan girip” Hsiung-nu’lara, özellikle Yu (Sağ) Lu-li Wang’a taarruz edince, “Hsiung-nu’lar, bu durum karşısında zayıfladıkları için, Wu-sun’lara karşı kin tutmuşlardı.”

Aynı yılın kış mevsiminde Hsiung-nu’lar, Wu-sun’lara yaptıkları saldırılardan dönerken, pek çok kar yağıp, “(Hsiung-nu’ların) insanları ve hayvan sürülerinin soğuktan donarak öldükleri ve memleketlerine dönebilenlerin, ancak 10’da 1’i geçemedikleri hale geldikleri zaman Ting-ling’ler, Hsiung-nu’ların zayıflamalarından faydalanarak onların kuzey tarafına saldırmış, Wu-huan’lar onların doğu tarafına girmiş ve Wu-sun’lar ise onların batı tarafına taarruz etmişlerdir. Bu üç devlet, on binlerce insanı, gene on binlerce atı ve çok sayıda sığır ve koyunu öldürmüşlerdir. Üstelik kıtlıktan ölenler de çok olmuştur. Yani insanlardan 10’da 3’ü ve

hayvan sürülerinden 10'da 5'i ölmüştür. Hsiung-nu'lar çok zayıflamış, onların hakimiyeti altında bulunmuş olan devletlerin hepsi bağımsızlıklarına kavuşmuş, saldırı ve hırsızlık hareketlerinde bulunmuşlardır." MÖ 61 yılında ise "Ting-ling'ler, 3 sene arka arkaya Hsiung-nu'lara taarruz edip, binlerce insanı öldürmüş veya götürmüş ve başta atlar olmak üzere hayvanları çalmışlardır."

Bundan sonra da Ting-ling'ler, Wu-huan'lar, Hsien-pi'ler ve saire gibi idare edilen kabilelerin, idareci sınıflara karşı isyan ve savaşlar yaptıkları kaynaklarda görülmektedir.

Bunları göz önüne alırsak, Hsiung-nu'ların toplumundaki asıl rekabetin, "köle sahipleri" ile "köleler" arasında değil, soy sülalesi ve doğum [kalıtım] usulüne dayanan "aristokrat ve idareci sınıflar" (Shan-yü soyu ve onunla evlenme ilişkilerinde bulunan soylar) ile idare edilen kabileler arasında bulunduğunu söyleyebiliriz.

MASAO MORİ

ÇİN KAYNAKLARINDAKİ TÜRK VEYA TÜRÜK ADLARI

*Türk Kültürü El Kitabı - Türk Kültürünün Erken Çağları
Üzerine Araştırmalar*, seri II, c. 1/b, İstanbul 1978, s. III-XV.

Önsöz

Bilindiği gibi Göktürkler, Çin kaynaklarında T'u-chüeh harfleriyle [imleriyle]¹ gösterilmektedir. Bu T'u-chüeh harflerinin hangi kelimenin Çince karşılığı olması gerektiği, eskiden beri üzerinde durulagelen bir meseledir.

Son zamanlarda, Prof. Dr. E. G. Pulleyblank, orta çağdaki Çin harflerinin telaffuzunu inceledikten sonra, Çinlilerin T'u-chüeh harfleriyle tam Türk kelimesini ifade ettiklerini açıklamıştır.²

Dünyadaki Türkologların hemen hemen hepsi, Türk isminin, Çin kaynaklarında, Göktürk devletinin kurulduğu MS 6. yüzyılın ortalarında T'u-chüeh şeklinde görülmeğe başladığını ileri sürmektedirler.

1 Yazar *harf* sözcüğünü "im, işaret" anlamında kullanmıştır (Y. Gedikli).

2 Yazarın işaret ettiği Pulleyblank'in yazısı Türkçeye çevrilmiştir. Bakınız: H. G. Pulleyblank, "Çinlilerin Türklere verdiği adlar", çev. Eşref Bengi Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Ağustos 1999, sayı 121, s. 149-154. Biz de Pulleyblank'le aynı görüşteyiz. Bize göre de *T'u-chüeh*, Türk sözünün tam karşılığıdır. Pelliot'nun dediği gibi Moğolca *Türküt değildir (Y. Gedikli).

Burada şu suali sormak zorundayız: Türk veya Türük adları, ancak MS 6. yüzyılın ortalarında mı Çin kaynaklarında kendilerini göstermeğe başladı? Ve ondan önceki Çin kaynaklarında hiç görülmez mi? Bunun açıklığı kavuşturulması icap eder.

1. T'ieh-lê (*t'iet-lek)

Daha sonraki tarihlere bakacak olursak, Moğolistan'daki Göktürk devleti, yani Doğu Göktürk devleti, 744 yılında, gene Türk ırkından olan Uygurlar tarafından yok edilmişti. Bu Uygurlar için, "Hsin T'ang-shu"da şöyle kaydedilmektedir:

"Uygurların ataları, Hsiung-nu'lar (Asya Hunları) idiler. Onların çoğu yüksek tekerlekli arabayı kullanmaktaydılar. Onlar, Pei Wei devrinde (386-543), Kao-ch'ê (yüksek araba veya yüksek tekerlek), Ch'ih-lê (*t'iek-lek) ve T'ieh-lê (*t'iet-lek) isimleriyle adlandırılmaktaydılar."

Şimdilik, Kao-ch'ê ve Ch'ih-lê adlarını bir tarafa bırakıp, yalnız T'ieh-lê ismini ele almak isterim.

Yukarıda zikrettiğimiz "Uygurlar (...) T'ieh-lê ismiyle adlandırılmaktaydılar" cümlesi, ilk bakışta, Uygurların T'ieh-lê'lerle aynı kavim olduğunu göstermiş gibidir. Fakat, Uygurları T'ieh-lê'lerle birleştirmek yanlıştır. Çünkü T'ieh-lê, pek çok kavmi kapsayan grupların ismiydi ve Uygurlar, aslında bu T'ieh-lê grupları içinde bulunan bir kavim idiler. "Sui-shu", Sui devrindeki (581-618) T'ieh-lê'lerin pek geniş sahaya yayılmış olduklarını göstermektedir. "Sui-shu"ya göre, T'ieh-lê'ler, şu 7 grup halinde yayılmışlardı:

1. Kuzey Moğolistan'da Tola ırmağının kuzeyindeki bir grup.

2. Komul, yani Hami'nin batı tarafı, Kara-şehir'in kuzey tarafında ve Doğu T'ien-shan dağları (Tanrı dağları) boyunca oturan bir grup.

3. Chin-shan dağları (Altay dağları)'nın güneybatı eteğinde ve Cungarya bozkırındaki bir grup.

4. K'ang-kuo (K'ang krallığı, Sogdiana, özellikle Semerkand)'nun kuzey tarafı ve A-t'ê ırmağı (Etil ırmağı? Sır derya?) boyunca oturan bir grup.

5. T'ê-wei-hai (Aral gölü?)'nin doğusu ve batısındaki bir grup.

6. Fu-lin (Bizans)'in doğu tarafında oturan bir grup.

7. Pei-hai (Baykal gölü)'nin güney tarafında oturan bir grup.

“Sui-shu”, bu gruplar içinde bulunan kavimlerin ismini birer birer sayarak, onların sahip oldukları askerlerin sayısını bildirdikten sonra şöyle devam eder:

“Onlar, türlü kavim ve aile isimlerine sahip oldukları halde, hep birlikte T'ieh-lê adıyla gruplandırılmaktaydılar. (...) Onlar, Doğu ve Batı T'u-chüeh (Türk, Göktürk devleti)'ye itaat ediyorlardı.”

F. Hirth, bu yedi grubu şöyle adlandırmıştı:

1. Tola grubu.
2. T'ien-shan (Tanrı dağı) grubu.
3. Altay grubu.
4. Sogdiana grubu.
5. Aral-Hazar grubu.
6. Karadeniz grubu.
7. Kırgız grubu.

Bu isimlerin hepsini kabul edemeyiz. Fakat, T'ieh-lê kavimlerinin pek geniş sahaya yayılmış olduklarına dair hiç bir şüphe yoktur.

Batılı bilginlerin çoğu T'ieh-lê kelimesini, Orhun abidelerinde görülen “Tölis” kelimesinin veya Eski Türkçede “araba, tekerlek” manasına gelen “tegrek” kelimesinin karşılığı zannetmektedirler.

Fakat, Japonya'da Japon Türkolojisinin babası sayılan Prof. Dr. T. Haneda, çok eskiden T'ieh-lê (*t'iet-lek) harflerinin Türk adını gösterdiğini öne sürmüştü ve bugünkü Japonya'da bu fikir, doğru olarak kabul edilmektedir.³ Fikrimce, T'ieh-lê (*tiet-lek) harflerinin, Türk değil de, daha ziyade Türük kelimesinin karşılığı olması gerekir.

Hangisi doğru olursa olsun, Çinliler, T'ieh-lê (*t'iet-lek) harfleriyle Türk ırkını göstermişlerdir kanaatindeyim.

Fakat, burada, bir sorunla karşı karşıyayız: Eğer yukarıda açıkladığımız gibi hem T'ieh-lê harfleri, hem de T'u-chüeh harfleri, aynen Türük veya Türk adını gösterirse, Çinlilerin, Türük veya Türk'ün karşılığı olarak T'ieh-lê ve T'u-chüeh olmak üzere iki şekli kullanmalarının sebebi nedir? Bu bir meseledir.

Yukarıda zikredilen “Sui-shu” nun cümlesinden anlaşılacağı üzere T'ieh-lê kavimleri, Göktürk devleti kuvvetli

3 Mori'nin dediği üzere *T'ieh-lê* (*t'iet-lek) ve aşağıda geçen *Chih-lê* ses çevrimi *Türk veya *Türük sözünün Çince ses çevrimi değildir; kimi bilim kişilerinin ileri sürdüğü gibi *tegreg = “tekerlek” de değildir. T'ieh-lê (*t'iet-lek) ses çevrimi Türkçenin *tele* sözcüğüdür. *Tele* sözcüğünün anlamı “samur”dur. *T'ieh-lê* kavim adı “samur kürkçüleri, samur kürkü üreten, giyen ve değiştirenler” demektir. Bunun için şu makalemizi okuyunuz: “Ting-ling, Tiele, Teleüt, Töles, Telengit, Telenggit, Kil, Kiş, Kemek, Heftalit, Taliş, As, Az, Aors, Wu-sun (Usun), Ti ve sair Türk kavimlerinin etimolojileri yahut kürk hayvanlarının adlarıyla anılan Türk etnonimleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Temmuz - Ağustos 2006, sayı 163, s. 27-60. (Y. Gedikli).

olduğu zaman, ona itaat etmişlerdi. Fakat Göktürk devletindeki yukarı sınıflar [devleti] kötü idare ettikleri zaman veya zayıfladıkları zaman, bunlara karşı ayaklanmışlardı. Bu durum T'ieh-lê'lerin, aslen Göktürk devletini oluşturan kavimler olmadıklarını göstermektedir. Başka bir deyimle T'ieh-lê, pek geniş manada Türk kavimlerini göstermektedir ve T'u-chüeh ismi ise Türk kavimlerinden bir kaçının kurdukları devletin adı olmalıdır diyebiliriz. Çinliler, hem T'ieh-lê harfleri, hem de T'u-chüeh harflerini Türuk veya Türk kelimesinin karşılığı olarak kullanmışlardı. Fakat onlar, bir kaç Türk kavminin kurdukları devlete yani Göktürk devletine T'u-chüeh (Türk) ismini ve aslen onun içinde bulunmayan bir çok Türk kavmine T'ieh-lê (Türuk) adını takmışlardı. Kanaatimce, T'u-chüeh ismiyle T'ieh-lê ismi arasındaki münasebet meselesi, böylece halledilmiş bulunmaktadır.

Burada şunu ilave etmek isterim. Yukarıda söylediğimiz gibi pek geniş sahaya yayılan T'ieh-lê topluluklarının hepsine hakiki Türk menşeli demek, doğru olmasa gerek. Çünkü, en batıda gösterilen bazılarının (mesela Alanların) İran menşeli oldukları bilinmektedir. Mamafih Çinlilerin, bu topluluklara T'ieh-lê yani Türuk adını vermeleri, onların bu toplulukları Türk saydıklarını göstermektedir. Şu halde, onların T'ieh-lê ismiyle gruplandıkları kavimlerin hepsi olmasa bile, çoğunluğunun Türk ırkından olduklarını söyleyebiliriz.

Fakat bana göre T'ieh-lê kavimleri, yani Türk kavimleri, Çin kaynaklarında Sui devrinde (581-618) birdenbire ortaya çıkmış değildir.

Yukarıda zikrettiğimiz "Hsin T'ang-shu"da, "Uygurların çoğu yüksek tekerlekli arabayı kullanmaktaydılar. Onlar

Pei Wei devrinde (386-534), Kao-ch'ê (...) ismiyle adlandırılmaktaydılar” cümlesi vardır.

Burada Kao-ch'ê ismi, daha doğrusu Kao-ch'ê Ting-ling isminden bahsetmek gerekir.

2. Kao-ch'ê Ting-ling (*tieng-lieng)

“Wei-shu”da Kao-ch'ê'ler için şöyle bir kayıt görülür:

“Kao-ch'ê'ler, eski devirdeki Ch'ih Ti (Kızıl Ti)'nin torunları olacaktır. Aslen Ti-li (*d'iek-liek) adındaydılar. Onlar, kuzeyde *Ch'ih-lê (*t'iek-lek) ismiyle, Çin'de ise Kao-ch'ê Ting-ling (*tieng-lieng) ismiyle adlandırılmaktaydılar.”

Bu cümle, Kao-ch'ê'lerin, kuzeydeki kavimler tarafından Ch'ih-lê adıyla ve Çinliler tarafından Kao-ch'ê Ting-ling adıyla adlandırıldığını göstermektedir. Kao-ch'ê harfleri önce söylediğimiz gibi, “yüksek araba veya yüksek tekerlek” anlamına gelir. Şu halde Kao-ch'ê Ting-ling harflerinin, “yüksek araba veya yüksek tekerlekli arabayı kullanan Ting-ling'ler” demek olması gerekir. Üstelik şu kayıt da bulunur:

“Kao-ch'ê'lerin arabasının tekerlekleri, yüksek ve büyüktür. Ve onların parmaklarının sayısı da çoktur.”

Bu kayıt da Kao-ch'ê Ting-ling'lerin yüksek tekerlekli arabayı kullandıklarını açıkça bildirmektedir. Kao-ch'ê adı, Kao-ch'ê Ting-ling, yani “yüksek araba veya yüksek tekerlekli arabayı kullanan Ting-ling” isminin kısaltılmış şekli olmalıdır.

Altay dağları içindeki Pazırık vadisinde bulunmuş olan mezarlardan birinde, dört atla çekilen bir araba bulunmuştu. Bu arabanın 4 tane tekerleği ve her bir tekerleğin 34 tane

parmağı vardır. Bu araba, bugün Leningrad'daki Hermitage müzesindedir. Pazırık mezarlarının tarihi, aşağı yukarı MÖ 5. yüzyıldan MÖ 3. yüzyıla kadar olup, şimdi ele aldığımız Kao-chê Ting-ling'lerden daha eski bir devre aittir. Fakat Kao-chê Ting-ling'lerin bindikleri “yüksek araba veya yüksek tekerlekli araba”nın Pazırık mezarlarının birinde bulunana benzemesi muhtemeldir.

Şu halde, bunun gibi yüksek arabayı kullanmakta olan Ting-ling (*tieng-lieng), onların kuzeydeki adı olan Ch'ih-lê (*t'iek-lek) ve onların eski ismi olan Ti-li (*d'iek-liek), hangi kelime veya kelimelerin karşılığı olmalıdır?

Fransız Türkologlarından Dr. J. Hamilton, bunların hepsini eski Türkçede “araba, tekerlek” manasına gelen *tegreg* kelimesinin karşılığı zannetmişti. Buna karşılık, Japonya'da genellikle kabul edilen fikre göre bu Çin harflerinin hepsi, Türk isminin karşılığı olmalıdır. Fikrimce Ting-ling (*tien-lieng) harflerinin Türk isminin transkripsiyonu olup olmadığı belli değildir. Fakat kalan harfler, yani Ch'ih-lê (*t'iek-lek) ve Ti-li (*d'iek-liek) harflerinin Türük (Türk değil) kelimesinin transkripsiyonu olduğuna dair hiç bir şüphe yoktur.⁴ Bu fikir kabul edilirse, “aslen Ti-li (Türük) adıyla ve kuzeyde Ch'ih-lê (Türük) ismiyle adlandırılan” Kao-chê Ting-ling'lerin Türk ırkından olmaları gerekmektedir. Kao-chê Ting-ling'lerin de

4 *Ti-li*, yukarıda geçen *T'ieh-lê* kavim adının başka bir yazımıdır. Türkçe *dele* ~ *tele* “samur” anlamındadır. Kavim adı olarak “samur kürkçüleri, samur kürkü üreten, giyen ve değiştirenler” demektir. Başka bir kavim adlandırması olan *Ch'ih-lê* sözünün okunuşu bu yazıda gösterildiği üzere *t'iek-lek olamaz; belki *k'iek-lek olabilir. *Ch'ih-lê'in* Türkçe gerçek biçimi *kil “samur”dur. Bu *kil sözünün şigmatizme uğramış şekli Orkun yazıtlarında geçen *kiş* sözüdür ve doğal olarak bunun anlamı da “samur”dur. *Ch'ih-lê* kavim adı da “samur kürkçüleri, samur kürkü üreten, giyen ve değiştirenler” manasındadır. 3. dipnottaki makalemizi okuyunuz. Ayrıca krş. Daha önce geçen *T'ieh-lê*, *Ti-li* kavim adlarıyla. Yalnız Mori'nin tarihsel bilgi ve düşünceleri doğrudur (Y. Gedikli).

tıpkı Göktürkler gibi kendilerinin bir kurttan türediklerine inandıkları da dikkat çekici bir husustur.

Bana göre Hsiung-nu imparatorluğunun yıkılmasından sonra, merkezi Güney Moğolistan olmak üzere kurulmuş olan Hsien-pi devleti MS 3. yüzyılın 1. yarısında parçalandığı zaman, Kao-ch'ê Ting-ling'ler, bir ara Moğolistan'a hakim olmuşlardı. Fakat Juan-juan'lar günden güne kuvvetlenerek, 5. yüzyılın başlarında güneydoğu yönünden Kao-ch'ê'leri sıkıştırmış ve onların merkezî sahasına girip, Juan-juan devletinin temelini atmışlardı. Bunun sonucu olarak Moğolistan'da Kao-ch'ê devletini idare eden Hu-lü soyunun başbuğu olan Pei-hou-li, Kuzey Çin'deki Pei Wei (Kuzey Wei) devletine kaçıp, onun imparatoru Tao-wu-ti (Tao-wu imparatoru) tarafından ağırlanmış ve onun torunları Pei Wei, Tung Wei (Doğu Wei) ve Pei Ch'i (Kuzey Ch'i) devletlerinde önemli roller oynamışlardı. Daha sonra onların birinden bahsetmek niyetindeyim.

Hu-lü soyunun kuvvetinin düşmesiyle Kao-ch'ê Türklerinin Moğolistan'da kurmuş oldukları devlet, birdenbire ortadan kalkmış ve Kao-ch'ê kavimleri, Juan-juan devletine itaat etmişlerdi.

Pei Wei devletinin bir imparatoru T'ai-wu ti (T'ai-wu imparatoru), üç defa Juan-juan'lara saldırmıştı. Özellikle 429 yılının nisan ayından haziran ayına kadar süren savaş, Juan-juan'lara büyük darbe vurmuştu. Bunun neticesinde Juan-juan'ların idare kudreti epeyce zayıflamıştı. Kuzey Moğolistan ve doğuda Hsing-an Ling (Hsing-an dağları, Kadir-kan yığı) civarında oturup, Juan-juan'lara biat etmiş olan Kao-ch'ê kavimleri bu durumu görünce, Pei Wei devletine sığınmışlardı. Bununla kalmayıp, Kuzey Moğolistan'daki Kao-ch'ê kavimlerinin çoğu 485 veya 486 yılında

Juan-juan'lara karşı ayaklanıp, batı tarafa göç etmiş ve Doğu T'ien-shan dağları (Tanrı dağları)'nın kuzey eteği ve Altay dağlarının güneybatı eteği, yani Cungarya bozkırında bağımsız bir devlet kurmuşlardı.

Burada bu devirden hemen sonraki Sui devrinde, T'ieh-lê kavimlerinin yayılmış oldukları sahalara bakalım. Onlar Kuzey Moğolistan, Baykal gölünün güney tarafı, Tola ırmağının kuzey tarafından Altay dağlarının güneybatı eteği, T'ien-shan dağlarının civarı, Aral gölü, Hazar denizi, hatta Karadeniz tarafına kadar yayılmaktaydılar.

Diğer taraftan Kao-chê kavimleri ise biraz önce söylediğimiz gibi, Sui devrinden hemen önceki devirde, bir ara Moğolistan'a hükmettikten sonra Juan-juan'lara biat etmiş ve onlardan çoğu, batıya göç edip Cungarya bozkırında bağımsız bir devlet kurmuşlardı.

Bunun gibi Kao-chê kavimlerinin vaziyetini Sui devrindeki T'ieh-lê kavimlerinin durumu ile karşılaştıracak olursak, Sui devrinde pek geniş sahaya yayılmakta olan T'ieh-lê kavimlerinden, Baykal gölü ve Tola ırmağı civarındakilerin, bundan evvel Moğolistan'da bulunan Kao-chê Ting-ling'lerin [torunları olmaları gerekmektedir diyebiliriz]; Altay dağları, T'ien-shan dağları ve Cungarya bozkırındakilerin ise, bu civarda bağımsız Kao-chê devletini kuranların, doğrudan doğruya torunları olmaları gerekmektedir. Bu nedenle, yukarıda "T'ieh-lê kavimleri, yani Türk kavimleri, Çin kaynaklarında Sui devrinde birdenbire ortaya çıkmış degillerdir" demiştim. T'ieh-lê'ler, Pei Wei devrinde (386-534) Kao-chê Ting-ling ismi altında Çin kaynaklarında görülmektedirler.

Cungarya bozkırında kurulmuş olan Kao-chê devleti, 6. yüzyılın başlarında yıkılmıştı ve bunun sonucu olarak Altay dağlarının güneybatı eteğindeki Kao-chê kavimleri, tekrar

Juan-juan'lara boyun eğmiş olsa gerek. Göktürk hakanlığını kuran A-shih-na soyunun, tam Altay-dağlarının güneybatı eteğinde kuvvetlenerek Juan-juan'lara karşı ayaklandığını göz önüne alırsak, A-shih-na soyu da Kao-ch'ê Ting-ling, Ch'ih-lê, Ti-li ve T'ieh-lê grubu içinde bulunmuş olan bir soy olacaktı diyebiliriz.

6. yüzyılın ortalarında, merkezi Moğolistan olmak üzere Göktürk hakanlığını kuran T'u-chüeh'lerin menşeyini arayarak 5. yüzyıldaki Kao-ch'ê Ting-ling'lere varmış oluyoruz.

Şimdi, yukarıda söylediğimiz, Juan-juan'lardan evvel bir ara Moğolistan'da hüküm sürmekte olan Kao-ch'ê devletini idare eden Hu-lü soyunun başbuğu Pei-hou-li'nin torunlarından birinden bahsedeceğiz.

Bundan söz etmekle, asıl meselemizden biraz ayrılmış olacağız. Fakat bu mesele, Kao-ch'ê Ting-ling'lerin Türk ırkından olduklarını açıklamak için önemli olacaktır.

3. "Ch'ih-lê'lerin Şarkısı"

Pei Ch'i (Kuzey Ch'i) devletine bir general olarak hizmet etmekte olan Hu-lü Chin (488-567)'in söylediği "Ch'ih-lê'lerin Şarkısı", Çin edebiyatı tarihinde pek ünlüdür.

"Ch'ih-lê'lerin Şarkısı" denilen bu şarkı, nasıl bir şarkı idi?

Pei Wei (Kuzey Wei) devletinin Tung Wei (Doğu Wei, 534-550) ve Hsi Wei (Batı Wei, 535-556) olmak üzere ikiye parçalanmasından sonra, Tung Wei devletinde iktidarda bulunan Kao Huan (sonradan fiilen Pei Ch'i hanedanını kurmuştur), 546 yılında Hsi Wei devletinin bir kalesine saldırmış, fakat büyük yenilgiye uğrayıp, kendi başkentine dönmüştü. O zaman Kao Huan, general Hu-lü Chin'e "Ch'ih-lê'lerin Şarkısı" nı söyletmiş ve kendisi de onunla birlikte söylemişti.

Onların söyledikleri şarkı, şöyle idi:

Ch'ih-lê ch'uan	Yin-shan <i>hsia</i>
T'ien ssu ch'iung-lu	Lung-kai ssu-yeh
T'ien ts'ang-ts'ang	Yeh mang-mang
Feng ch'ui ts'ao ti	Chien niu yang.

Tercümesi

Ch'ih-le'lerin bozkırı	Yin-shan dağlarının eteği(indedir).
Gök yüzü çadıra	
(çadırın kubbesine) benzer	(ve) etraftaki bozkırın üzerinde(-dir)
Gök yüzü mavi renkli	Bozkır çok geniş
Rüzgâr esince otlar eğilir,	Sığır ve koyunlar görünür.

Bunu söylemiş olan Hu-lü Chin'in asıl adı, A-liu-tun idi. Çince "chin" kelimesi "altın" anlamındadır. Onun asıl ismini gösteren A-liu-tun (*â-liuk-tuan) harfleri, eski Türkçe "altun" kelimesinin karşılığından başka bir şey değildir. Hu-lü A-liu-tun, ilk önce A-liu-tun-ismini kısaltıp, kendisine yalnız Tun adını takıyordu. Fakat kendisi Çin harflerini bilmediğinden dolayı *tun* harfini yazamamıştı. Çünkü Çince *tun* harfi, karışıktır. Bunun içindir ki, A-liu-tun (Altun) isminin yerine Çince "altın" manasına gelen "Chin" ismini koymuştur. *Chin* harfi ise, *tun* harfine kıyasla daha basit ve kolaydır.

Fakat Hu-lü Chin, daha basit ve kolay [olan] *chin* harfini dahi iyice yazamamıştı. Bunu gören başka bir general, ona "bir ev damının şeklini yazınız" demişti. Ondan sonra Hu-lü Chin, kendi ismini iyice yazabilmeğe başlamıştı. Çünkü Çince *chin* harfi, bir ev damının şekline benzemektedir.

Bu hikâyeden anlaşılacağı gibi, kendi adını dahi iyice yazamamış olan Hu-lü Chin'in, Çince şiiri birdenbire

söylemesine imkân olmasa gerektir. Onun söylediği şarkı veya şiirin aslı “Ch’ih-lê’lerin, yani Türük (Türk)’lerin şarkısı” idi. Bu *Türklerin şarkısı*, o zaman Hu-lü Chin’in birdenbire söylediği şarkı değil de, Kao Huan’ın ordusunda eskiden beri söylenilmiş ve birisi tarafından Türkçeden Çinceye çevrilmiş olan [bir] şarkı olsa gerek.

Çin edebiyatı tarihi ile uğraşmakta olan Japon bilgini Prof. Dr. T. Ogawa, yukarıda bahsettiğimiz Çince “Türklerin Şarkısı”nı *Dîvânü Lûgât it-Türk* içinde zikredilen bir Türkçe şiir ile karşılaştırmış ve onun bir Türkçe şiirden Çinceye harfi harfine çevrilmiş olabileceğini öne sürmüştür. Ben Prof. Ogawa’nın fikrini kabul etmek temayülündeyim.

Şu halde sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Bu Çince “Ch’ih-le’lerin Şarkısı”, aslen Türkçe [bir] şiirin harfi harfine tercümesidir ve bunu söylemiş olan Hu-lü Chin, asıl ismi olan A-liu-tun (Altun)’dan da anlaşıldığı gibi, aslen Türklerden idi. [Bunları dikkate alırsak], Hu-lü Chin, yani Hu-lü A-liu-tun’un ait olduğu Hu-lü soyu ve binaenaleyh onu içine alan Kao-chê Ting-ling’lerin Türk ırkından olduklarına dair hiç bir şüphe kalmayacaktır.

Böylece, Kao-chê Ting-ling, yani “yüksek araba veya yüksek tekerlekli arabayı kullanan Ting-ling”, Ch’ih-le ve Ti-li’ler, kesin olarak Türk ırkından idiler. Özellikle Ch’ih-lê ve Ti-li harfleri, Türük isminin Çince karşılığı idi.

Şimdi, asıl konumuza dönelim.

T’u-chüeh, yani Göktürklerin menşeyini, 5. yüzyıldaki Kao-chê Ting-ling’lerin öncesinde aramamıza imkân yok mudur? Evet, arayabiliriz.

4. Ting-ling (*tieng-lieng)⁵

Ben önce, “Hsiung-nu imparatorluğunun yıkılmasından sonra, merkezi Güney Moğolistan olmak üzere kurulmuş olan Hsien-pi devleti MS 3. yüzyılın 1. yarısında parçalandığı zaman, Kao-chê Ting-ling’ler, bir ara Moğolistan’a hakim olmuşlardı” demiştim. Böyle deyişimin sebebi nedir? Şimdi MÖ 3. yüzyılın sonlarına bir göz atalım.

Çin’de Ch’in devletini kuran Shih Huang-ti (Shih imparatoru)’nin bütün Çin ülkesini birleştirdiği sıralarda (MÖ 221), Çin seddinin kuzeyinde ve Güney Moğolistan’da, hükümdarı T’ou-man (Tümen?)⁶ olan Hsiung-nu devleti (Asya Hun devleti) bulunmaktaydı. Hsiung-nu’lar, ara sıra Çin’in

5 *Ting-ling* kavim adı Türkçe *ting* “sincap” kelimesindedir. *-ling* ögesi günümüz Türkçesindeki *-li* takısıdır. Bu takının eski biçimi **-lig* idi. Ortadaki *-n-* ise birinci kelimenin etkisiyle Çinlilerce eklenmiştir. Çinliler *n* sesini aşırı sever ve kullanırlar. *Ting-ling* kavim adı “sincap kürkçüleri, sincap kürkü üreten, giyen ve değiştirenler” anlamındadır. Bu görüş G. Nemeth tarafından ileri sürülmüştür. Krş. Daha önce geçen *T’ieh-lê*, *Ti-li*, *Ch’ih-lê* ile. Şu makalelerimizi okuyunuz: “*Ting-ling*, *Tiele*, *Teleüt*, *Töles*, *Telengit*, *Telenggit*, *Kil*, *Kiş*, *Kemek*, *Heftalit*, *Talış*, *As*, *Az*, *Aors*, *Wu-sun* (Usun), *Ti* ve sair Türk kavimlerinin etimolojileri yahut kürk hayvanlarının adlarıyla anılan Türk etnonimleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Temmuz - Ağustos 2006, sayı 163, s. 27-60. / “Kadim Türklerde *Ting-ling*, *Tiele* etnotoponimleri: Menşeyi ve manası”, **Elmi Eserler** (İctimai elmler seriyası), Nahçıvan Dövlət Üniversitesi neşriyatı, Nahçıvan, 2010, No 2 (34), 91-96. s. (Y. Gedikli).

6 Bize göre T’ou-man ses çevriminin Türkçesi ya **tuman* “duman, sis, alçak bulut” ya da **tuman* “yırtıcı bir kuş?” olmalıdır. Biraz aşağıda geçen oğlu Mao-tun’un son okunuşu Mo-tu’dur (Ayşe Onat - Sema Orsoy - Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004, 107. s.). Mo-tu’nun Türkçesi biraz aşağıda yazıldığı üzere **Bahadır* olamaz. Çünkü Çince ses çevriminde *-ho-* ögesi yoktur. Ancak **Batur* olabilir. Fakat öyle olsaydı, bunun lakap veya unvan olduğu Çin kaynaklarınca belirtilirdi. Belirtilmediğine göre Türkçe **bodag* ~ **budag* olmalıdır. Türkçe **bodag* ~ **budag* “budak; ağacın dalı, sert yeri”dir. Her iki adın çözümü hakkında şu makalemize bakınız: “Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler 4: To’u-man, Mo-tu (Mete) ve Mo-ho-tou-lo şahıs adlarının mana ve menşeyi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Mayıs - Haziran 2007, sayı 168, s. 51-72. (Y. Gedikli).

kuzeybatı sınırlarına saldırmışsa da, o kadar kuvvetli değildiler. Çünkü o zamanlar, Hsiung-nu'ların doğu tarafında Tung-hu'lar (Doğudaki Barbarlar) ve batı tarafında ise Yüeh-shih'ler bulunuyordu ve [bunlar] Hsiung-nu'ları sıkıştırmakta idiler. Üstelik Hsiung-nu'ların kuzey tarafında, özellikle Baykal gölünün güney tarafında, Ting-ling'ler ve Güney Sibiryadaki Yukarı Yenisey ırmağının civarında ise Chien-k'un'lar, yani Kırgızlar (Kırkın, cemi Kırkız, Kırgız) oturmuş ve bunlar da Hsiung-nu'ların ihmal edemedikleri kuvvetlere sahip idiler.

Burada *ilk defa olarak* Ting-ling ismine rast gelmekteyiz. Ondan sonraki Hsiung-nu'larla birlikte Ting-ling'lerin hareketlerini takip edelim.

T'ou-man'ın büyük oğlu Mao-tun (Bahadır?), babasına karşı ayaklanıp onu öldürmüş ve onun yerine geçip, hükümdar manasına gelen Shan-yü unvanını almıştı. Mao-tun Shan-yü, bundan hemen sonra doğudaki Tung-hu'ları yenmiş, batıdaki Yüeh-shih'lere saldırıp, onların karargâhını bugünkü Kan-su vilayetinin batı kısmına sürüp atmış ve güneyde ise Ordos bölgesini ele geçirmişti.

Mao-tun böylelikle Moğolistan'ın büyük kısmını fethettikten sonra, kuzeyde olan Ting-ling'lere saldırmış ve onları kuzeybatıdaki Chien-k'un'larla birlikte hakimiyeti altına almıştır. Bunun sonucu olarak, Kuzey Asya ülkeleri birleştirilmiş ve Asya tarihindeki ilk göçebe devleti olan Hsiung-nu'ların devleti kurulmuş oldu. Ondan sonra Ting-ling'ler, bu Hiung-nu devletini oluşturan bir kavim haline getirilmiştir.

Çin'deki Han devletinden Hsiung-nu devletine kaçmış olanların sayısı az değildi. Onlardan biri Wei Lü, Hsiung-nu'ların hükümdarı tarafından Ting-ling Wang, yani Ting-ling'lerin "Wang"ı (kralı) tayin edilmişti. O zamanlarda

ise önderi Su Wu olan Çin elçileri, Hsiung-nu hükümdarının karargâhına gelmişti. Ondan önce Hsiung-nu'lara kaçmış olan Wei Lü, Su Wu'yu da Hsiung-nu'lara biat ettirmeğe çalışmıştı. Wei Lü'nün Su Wu'ya söylediği sözler şunlar idi:

“Aziz Bay Su! Bendeniz az önce Han devletinden ayrılıp, Hsiung-nu'lara itaat etmiş bulunuyorum. Sağ olsun, Hsiung-nu hükümdarının sayesinde Wang, yani kral unvanını aldım. Benim idare etmekte olduğum halkın sayısı on binlercedir ve benim sahip olduğum at (sayısı) ise, bir dağı kaplayacak kadar çoktur. Ben böyle zengin oldum. Aziz Bay! Eğer bugün biat ederseniz, siz de yarın benim gibi zengin olacaksınız.”

Bu sözlerde geçen “Wang”, yani kral, Wei Lü'nün tayin edildiği Ting-ling Wang, yani Ting-ling'lerin kralı demektir. Şu halde, Wei Lü'nün idare etmekte olduğu halkın, Ting-ling'ler olduğu ve onun sahip olduğu atların, Ting-ling'lerin atları olduğuna hiç şüphe yoktur. Wei Lü'nün sözlerine göre, Ting-ling'lerin sayısı on binlerce ve Ting-ling'lerin atlarının sayısı bir dağı kaplayacak kadar çok imiş. Bu sözlerin, Wei Lü'nün Su Wu'yu biat ettirmek amacıyla söylediği sözler olduğunu nazar-ı itibara alırsak, bunları harfi harfine [ele] alamayacağız. Fakat buna rağmen Ting-ling'lerin, Hsiung-nu devleti içinde oldukça çok sayıda nüfus ve atları olan bir topluluk olarak yaşadıkları, bu sözlerden anlaşılmaktadır.

Su Wu, Wei Lü'nün bu tatlı sözlerine aldanmamıştı. Bununla da kalmayıp, Wei ile alay bile etmişti. Hsiung-nu'ların hükümdarının bundan haberi olunca kızıp, Su Wu'yu Baykal gölünün sahillerinde, hiç kimsenin yaşamadığı yerlere sürüp atmış ve Su Wu'nun orada hayvan yetiştirmesini

emretmişti. Fakat Ting-ling'ler, onun yetiştirdiği sığır ve koyunları çalıp gitmişlerdi.

Bana göre, Su Wu'nun yetiştirmekte olduğu sığır ve koyunları çalıp gitmiş olan Ting-ling'ler, Ting-ling Wang, yani Ting-ling'lerin kralı Wei Lü'nün idaresi altında bulunan Ting-ling'lerden başkaları değildi. Wei Lü, kendi sözlerini dinlememiş ve kendisiyle alay bile ederek küçük düşürmüş olan Su Wu'dan nefret edip, kendi idaresi altındaki Ting-ling'lere Su Wu'nun hayvanlarını çaldırılmış olsa gerek.

Netice olarak şunları söyleyebiliriz:

1. Ting-ling'ler, Ting-ling Wang, yani bir kralın idaresinde bir yerde toplu bulunmaktaydılar.
2. Ting-ling'ler, Hsiung-nu devleti içinde oldukça çok sayıda nüfus ve atlara sahip bulunuyorlardı.
3. Ting-ling'ler, Baykal gölüne yakın bir yerde kendi hayvanlarını yetiştirmekteydiler.

Bu şekilde Hsiung-nu'lara boyun eğmekte olan Ting-ling'lerin Hsiung-nu'lara karşı ayaklanmalarına uygun zaman, Kuzey Hsiung-nu'ların kuvvetinin düşmesi ile gelmiş bulundu. MS 85 yılında, "Hsiung-nu'ların kuvveti azalmağa yüz tutmuş ve onların idaresi altındaki kavimler ayaklanmışlardı. Güney Hsiung-nu'lar, Kuzey Hsiung-nu'ların güney tarafına, Ting-ling'ler onların kuzey tarafına ve Hsien-pi'ler onların doğu tarafına saldırmış ve Türkistan'daki devletler ise onların batı tarafına girmişlerdi. Bunun sonucu olarak Kuzey Hsiung-nu'lar, bağımsızlık durumunu tadamayarak, uzak yerlere kaçmak mecburiyetinde kalmışlardı."

En sonunda, Çin'deki Hou Han devleti (Sonraki Han)'nin orduları MS 89 ve 91 yıllarında Kuzey Hsiung-nu'ların kargâhına saldırdıkları zaman, Kuzey Hsiung-nu'ların bir

hayli soyluları öldürülmüş ve Kuzey Hsiung-nu'ların yüksek sınıfları Moğolistan ve Altay dağlarını terk ederek, T'ien-shan dağları (Tanrı dağları)'nın kuzeyindeki İli ırmağı sahillerine kaçmışlardır.

Moğolistan'da hüküm sürmekte olan Hsiung-nu devleti böylelikle ortadan kalkmış ve Hsien-pi'ler, doğu yönünden gelip onun yerine geçmişlerdi. Ondan evvel Hsien-pi'ler, Hsiung-nu'ların Kuzey Hsiung-nu ve Güney Hsiung-nu olmak üzere ikiye parçalandıklarını görünce, MS 49 yılında ilk elçilerini Hou Han devletine yollamışlardı. O zamandan sonra Hsien-pi'ler, Hou Han devletinin kuzeydoğu ve kuzey sınırlarında gerek barış, gerekse savaş hareketlerinde bulunmuşlarsa da, Hsien-pi kavimlerinin hepsi tek idare altında birleştirilmiş durumda değildi.

Bu Hsien-pi kavimlerini MS 2. yüzyılın ortalarında, kendi iktidarının altında birleştiren, T'an-shih-huai isminde birisi oldu. T'an-shih-huai, karargâhını bugünkü Kuzey Çin'deki Shan-hsi vilayetinin hemen kuzeyi, Güney Moğolistan içindeki bir yerde kurmuştu. Onun karargâhının Güney Moğolistan'da bulunmasını göz önüne alırsak, Hsien-pi devletini oluşturmakta olan kavimlerin çoğunun, Gobi çölünün güney tarafı, Güney Moğolistan'da oturduklarını söyleyebiliriz.

T'an-shi-huai, 2. yüzyılın 2. yarısında ölmüştür. Ondan sonra K'o-pi-hêng adında birisi, tahta geçmiştir. Fakat onun 235 yılında bir Çinli tarafından öldürülmesinden sonra, Moğolistan'daki Hsien-pi devleti tamamen parçalanmıştır.

Biraz önce Hsien-pi devletini oluşturmakta olan kavimlerin çoğunun, Gobi çölünün güney tarafı, yani Güney Moğolistan'da olduğunu söylemiştik. Şu halde o zaman, yani MS 2. yüzyılın ortalarından itibaren, aşağı yukarı yüz yıl zarfında, Gobi çölünün kuzeyindeki ülkelerde durum ne idi?

Yukarıda söylediğimiz üzere, Kuzey Hsiung-nu devleti, kuzeyden Ting-ling'ler ve doğudan Hsien-pi'lerin saldırılarına uğramış ve güneyden Güney Hsiung-nu'lar ve Hou Han devletinin ordularının darbeleri sonucu olarak yıkılmıştır. Hsien-pi'ler ise tahminen Gobi çölünün güney sınırları boyunca batıya yürüdükten sonra Moğolistan'da bir devlet kurmuşlardır. Fikrimce o zaman kuzeyden sık sık Hsiung-nu'ları sıkıştırmış olan Ting-ling'lerin kuvvetini ihmal etmemeliyiz. Yani bana göre, Hsien-pi devleti Güney Moğolistan'da mevcut bulunduğu zaman Kuzey Moğolistan, Ting-ling'lerin hakimiyeti altındaydı.

Çin kaynaklarına göre T'an-shih-huai, "kuzeyde Ting-ling'lerle savaşlarda bulunmuştu." Bu "kuzeydeki Ting-ling'ler", Kuzey Moğolistan'daki Ting-ling'ler olsa gerek. Hsien-pi devletinin hükümdarı K'o-pi-hêng, 231 yılında, Ting-ling'lerin kavim liderlerini yanına alarak, bugünkü Pekin'e gelip, güzel atlar sunmuştu. Bu durum, Ting-ling'lerin güney taraflara göç ettiklerini açıkça göstermektedir. Ondan sonra 4. yüzyılın 2. yarısında Ting-ling'ler, Çin'in kuzey sınırlarının hemen dışında bulunmuşlardı.

Sonradan Kuzey Çin'de Pei Wei hanedanını kuracak olan bir Hsien-pi kavmi, T'o-pa'lar (Tabgaçlar), Güney Moğolistan ve Yin-shan dağlarının güney taraflarında kuvvetlendikleri zaman 363, 368, 389, 390 ve 399 yıllarında Kao-ch'ê'lere saldırıp, çok sayıda tutsaklar, at, sığır ve koyunlar elde etmişlerdi. Bu Kao-ch'ê'ler için yukarıda zikrettiğimiz gibi, "Kao-ch'ê'ler (...) aslen Ti-li adındaydı. Onlar kuzeyde Ch'ih-lê ismiyle, Çin'de ise Kao-ch'ê Ting-ling ismiyle adlandırılmaktaydılar" denilmektedir.

1. Biz önce Ting-ling'lerin, en geç MÖ 3. yüzyılın sonlarından beri Hsiung-nu'ların kuzey tarafı, özellikle Baykal

gölünün sahillerinde oturup Hsiung-nu devletine itaat etmekte olduklarını, Hsiung-nu devletinin kuvvetinin azalmasından faydalanarak buna kuzeyden taarruz ettiklerini, yavaş yavaş güney taraflara göç etmeğe başladıklarını, Hsien-pi devleti Güney Moğolistan'da bulunduğu zaman Kuzey Moğolistan'a hükmetmekte olduklarını ve MS 4. yüzyılın 2. yarısında Çin'in kuzey sınırlarının hemen dışında bulduklarını söylemiştik.

2. Fakat biraz önce Kao-chê Ting-ling, yani "yüksek araba veya yüksek tekerlekli arabayı kullanan Ting-ling'ler" in de MS 4. yüzyılın 2. yarısında, Çin'in kuzey sınırlarının hemen dışında oturduklarını göstermiştik.

Bu iki durumu bağlayacak olursak, Kao-chê Ting-ling'lerin, Hsiung-nu ve Hsien-pi devletleri devrindeki Ting-ling'lerin torunları olduklarına dair hiç bir şüphe kalmayacaktır. Başka bir deyimle, Kuzey Hsiung-nu devletinin yıkılmasından sonra, Güney Moğolistan'da Hsien-pi devleti kurulmuş ve Kuzey Moğolistan ise güneye doğru göç etmiş olan Ting-ling'lerin hakimiyeti altına girmişti ve Hsien-pi devletinin parçalanmasından sonra Ting-ling'ler, bu sefer Kao-chê Ting-ling ismiyle, Çin'in kuzey sınırlarının hemen dışında kendilerini göstermişlerdir. Bu Kao-chê Ting-ling'ler ise Türk ırkından idiler. Şu halde onların ataları olan Ting-ling'ler de Türk ırkından idiler.

MÖ 3. yüzyılın ortalarından itibaren, Hsiung-nu'ların kuzey taraflarında oturarak Hsiung-nu devletine boyun eğmekte olan ve sonra bunlara saldırıp, bunların [zayıf] düşmesine bir katkıda bulunmuş olan Ting-ling'ler, Türk idiler ve bu Ting-ling'ler, Kuzey Hsiung-nu devletinin yıkılmasından sonra güneye doğru göç edip, Kuzey Moğolistan'a ve daha sonra Hsien-pi devletinin parçalanmasından sonra

daha da güneye inip, Güney Moğolistan'a hakim olmuşlardı. Bu nedenle, yukarıda "Hsiung-nu imparatorluğunun yıkılmasından sonra, merkezi Güney Moğolistan olmak üzere kurulmuş olan Hsien-pi devleti, MS 3. yüzyılın 1. yarısında parçalandığı zaman, Kao-chê Ting-ling'ler, bir ara Moğolistan'a hakim olmuşlardı" demiştim.

Şu halde MS 5. yüzyılda, Çin kaynaklarında gözüken Kao-chê Ting-ling'ler, MÖ 3. yüzyılın sonlarından beri Ting-ling adıyla Moğolistan'da yaşayagelmışlerdir. Ve 5. yüzyıldaki Kao-chê Ting-ling'lerin, geniş manada T'ieh-lê (Türük)'lerin ve dar manada T'u-chüeh (Türk)'lerin ataları olmalarını göz önüne alırsak, bu T'u-chüeh (Türk)'lerin menşesini MÖ 3. yüzyıldaki Ting-ling'lerde bulmak mümkündür diyebiliriz. Yukarıda, "MS 6. yüzyılın ortalarında, merkezi Moğolistan olmak üzere Göktürk hakanlığını kuran T'u-chüeh'lerin menşesini arayarak 5. yüzyıldaki Kao-chê Ting-ling'lere varmış oluyoruz" demiştik. Şimdi ise şöyle diyebiliriz: "T'u-chüeh'lerin menşesini arayarak MS 5. yüzyıldaki Kao-chê Ting-ling'lere ve bu Kao-chê Ting-ling'lerin menşesini arayarak nihayet MÖ 3. yüzyıldaki Ting-ling'lere varmış oluyoruz."

Bu fikir kabul edilirse, "Göktürklerin menşesi, Hsiung-nu'lar, yani Asya Hunları içinde değil, onların batı taraflara göçlerinden sonra da Moğolistan'da kalmış olan Ting-ling'ler içinde aranmalıdır" denebilir.

MASAO MORİ
CH'İ-MİN HAKANIN BİR ÇİN
İMPARATORUNA GÖNDERDİĞİ
MEKTUBUN ÜSLUBU ÜZERİNE

*Reşid Rahmeti Arat İçin, TKAE y.,
Ankara 1966, s. 363-371.*

I. Göktürk (T'u-chüeh) hakanlarından Ch'i-min hakanın 607 senesinde Çin'deki Sui hanedanı (581-619) imparatoru Yang-ti'ye gönderdiği bir mektubun yalnız Çince nüshası, Sui hanedanının resmi vakayinamesi olan Su-shu içinde muhafaza edilmiştir. Bu mektup, dikkate değer bir kaç cümleyi ihtiva ediyor ki, Türkçe karşılıkları şöyle olacaktır:

1. "O Türk (T'u-chüeh) halkının ölümden kurtulanları, yeniden toplanıp halk oldular."

2. "Siz, imparator hazretleri (...) bütün ülke ve dört tarafı alıp oturdunuz."

3. "Mukaddes sabık imparator (...) bendenizi Büyük Hakan mevkiine oturtmuştu."

4. "Mukaddes sabık imparator, (...) bendenizi evvelce olduğundan daha çok besleyip diriltmişti."

5. "Siz, imparator hazretleri, (...) bütün ülke ve dört tarafı alıp oturdunuz ve bendenizle Türk (T'u-chüeh) halkını yeniden besleyip dirilttiniz."

6. “Yukarıya baktığım zaman yalnız göğü gördüm, aşağıya baktığım zaman yalnız yeri gördüm.”

II. Bu cümleleri kapsayan söz konusu mektup, normal Çin üslubuna aykırı olduğundan bize tuhaf gelmektedir. Bunun sebebini ararken yukarıda gösterilen cümleleri Göktürk yazıtlarındaki ifadelerle karşılaştırmak faydalı olacaktır sanıyoruz.

Birinci cümlelerin öznesi, “ölümden kurtulanlar” olsa bile aslında “Türk halkı”dır ve yüklemi de gene “halk”tır. Bu cümle manası ve yapısı bakımından, biraz tuhaf gelmektedir. Belki de bundan dolayı Dr. Liu Mau-tsai, bu cümlelerin öznesi ve yüklemine manalarını biraz değiştirerek “Viele T’u-küe, die dem Tode ent-gegenen waren, kehrten zurück, versammelten sich und wurden mein Volk” [“Ölümden kurtulan bir çok Türk geri döndüler, toplandılar ve benim halkım oldular”] diye tercüme etmiştir.

Öte yandan Göktürk yazıtlarında şöyle kayıtlar vardır:

**iltiriş kagan¹ kazganmasar udu bän özüm kazganmasar
il ymä budun² ymä yok ärtäçi ärti. kazgandukın
üçün udu özüm kazgandukum üçün, il ymä il
boldı, budun ymä budun boldı. (Ton³ 54-56).**

- 1 Mori bu yazısında Göktürkçedeki *kalın k* sesini göstermek için *q* harfini kullanmıştır (Alıntılar muhtemelen İngilizce bir kaynaktan yapılmıştır). Biz *q* harfini *kalın k* harfiyle göstermeyi uygun bulduk. Türk bilim aleminde de hep böyle gösterilmiştir. Aksi halde okuma ve anlama güçlükleri ortaya çıkabilirdi. Ayrıca bazı dizgi yanlışları T. Tekin’in *Orhon Yazıtları* (3. b., TDK, Ankara 2008)’na bakılarak düzeltilmiştir (Y. Gedikli).
- 2 Son çalışmalarda *budun* = *bodun* “halk”, *Kapagan* = *Kapgan* “Kapgan Kağan”, *inçä* = *ança* “öylece”, *körgü* = *küregü* “itaatsiz olma”, *içi* = *eçi* “ağabey, amca” yazılmaktadır (Y. Gedikli).
- 3 Mori kısaltma listesi vermemiştir (Belki de dizgi esnasında düşmüştür). Biz kolay anlaşılması için *T* ile gösterilen kısaltmaları *Ton* (*Tonyukuk*) biçiminde yazdık. *I* ile kısaltılan yazıtı *KT* (Kül Tigin) *II* ile kısaltılan yazıtı *BK* (Bilge Kağan) olarak gösterdik. Mori *E* harfiyle doğuyu (İngilizce *East*), *S*

İltiriş hakan kazanmasa, (ona) uyarak ben kendim (de)
 kazanmasam,
 ülke yine, halk yine yok olacak idi. Kazandığı
 için, (ona) uyarak kendim (de) kazandığım için, ülke yine ülke
 oldu, halk yine halk oldular.

Bu cümlede görülen “halk yine yok ol-” ve “halk yine
 halk ol-” ifadelerinin benzerleri, yazıtların başka yerlerinde
 de bulunmaktadır. Mesela şöyledir:

türk budun ölti, alkındı, yok boldı. (Ton 3).
kapagan kagan türk sir budun yirintä bod ymä
budun ymä kişi ymä idi yok ärtäçi ärti. (Ton 60).
üze türk täñrisi, türk ıduk y(iri) subı inçä itmiş.
türk budun yok bolmazun tiyin budun bolçun tiyin...
 (KT D 10-11, BK D 10).

Türk halkı öldüler, mahvoldular, yok oldular.
 Kapagan hakan ve Türk? halkının yerinde varlık yine
 halk yine insan yine sahip yok olacak idiler.
 Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri suyu böyle
 tanzim etmiş.
 Türk halkı yok olmasınlar diye “halk olsunlar” diye...

Bunlara göre “halk ol-” tabirinin, “halk öl-, halk mah-
 vol-, halk yok ol-” ifadelerinin aksine olarak “istiklal ol-”
 gibi bir manaya geleceği tahmin olunabilir.

Nasıl izah edilirse edilsin, bu pek sarıh olmayan “halk
 yine halk ol-” ve “Türk halkı (...) halk ol-” gibi Göktürkçe

---

harfiyle güneyi (İngilizce *South*), *N* harfiyle kuzeyi (İngilizce *North*) kastet-
 miştir. Biz bunları *D* (Doğu), *G* (Güney), *K* (Kuzey) harfleriyle gösterdik (Y.
 Gedikli).

cümleler, Çinli tercüman tarafından Çinceye çevrilip yukarıda zikredilen yine pek sarîh olmayan “Türk halkının ölümden kurtulanları, (...) halk oldular” ifadesi meydana gelmiş olsa gerektir.

III. Aynı cümledeki “Türk halkının ölümden kurtulanları” tabiri üzerinde duralım. Yine Göktürk yazıtlarında şöyle ifadeler vardır:

**(anda süñü)şdüm, süsin sançdım. içikigmä
içikdi. budun boldı ölügmä ölti. (BK D 37).**

Orada harbettim, askerlerini mızrakladım. Teslim olanlar teslim oldular, halk oldular, ölenler öldüler.

Bunun manası, “ölümden kurtulanlar teslim olup halk oldular” olacaktır. Ve bu “ölümden kurtulanlar” ifadesi ise, “orada kalmış olanlar” gibi bir manaya gelecektir.

Diğer taraftan bu ifadenin benzerleri, yine yazıtlarda bulunmaktadır:

**anda kalmış yir sayu kop turu ölü yorıyur ärtig. (KT G 9, BK K 7)
ıda taşda kalmış kubranıp yiti yüz boldı. (Ton 4).**

(Sen), orada kalmış olanlar, yerden yere hep durarak (ve)
ölerek yürüyor idin.

Ağaçta taşta kalmış olanları toplanıp yedi yüz oldular.

Bunun gibi Göktürkçe bir cümle, mesela “ölügmä ölti, anda kalmış kubranıp budun boldı” veya benzerlerinin, mezkûr mektuptaki Çince “ölümden kurtulanlar (yani, ölümden kurtulup kalmış olanlar) yeniden toplanıp halk oldular” cümlesinin aslı ve temeli olduğu tahmin olunabilir.

Bu hususta dikkate değer bir kelime, “kubranıp (yani, toplanıp)” kelimesidir. Göktürk yazıtlarından anlaşıldığına göre, Göktürk devletinin teşekkülü, ilk önce “erleri ve halkı derlemek ve toplamak” teşebbüsüyle başlamıştır.

**kañım kagan yiti yigirmi ärin taşıkmış(...)
tirilip yitmiş är bolmış (...) ilgärü kurıgaru sülöp
tirmiş kubratmış. kamağı yiti yüz är bolmış.**

(KT D 11-13, BK D 10-11).

**kagan olurup, yok çıgany budunug kop kubratdım (KT G 9-10)
türk (budunug ti)rip il tutsıkıñın bunda urtum.**

(KT G 10, BK K 8).

Babam hakan on yedi er ile dışarıya çıkmış (...)

Derlenip yetmiş er olmuşlar (...) İleri (doğuya) ve geri (batıya)
sefer edip,

derlemiş toplamış. Hepsi yedi yüz er olmuşlar.

Hakan (mevkiine) oturup, yoksul fakir halkı hep topladım.

Türk halkını derleyip ülkeyi tuttuğunu buraya vurdum.

Bunlar eski Türk devletlerinin, bilhassa Göktürk devletinin kurulmasının “erleri ve halkı derlemek ve toplamak” işlerine bağlı olduğunu açıkça göstermektedir. Göktürk ve Uygur devletlerinin hakanlarının, “İltiriş (yani ülke derleyiş)” ve “iltirmiş (yani ülke derlemiş)” unvanlarını taşımaları da buna işaret sayılabilir.

Bu neticeyi göz önünde tutarsak, söz konusu mektup içinde görülen “toplanıp, derlenip” kelimesi, eski Türk devletlerinin, bilhassa Göktürk devletlerinin, önemli bir özelliğini göstermektedir diyebiliriz.

Şu halde, bu mektubun asli metninde “kubranıp” yahut “tirilip” gibi Göktürkçe kelimelerin bulunduğu ve Çinli

yazıcının bu kelimeyi doğrudan doğruya tercüme ettiği tahmin olunabilir.

IV. Yukarıda geçen ikinci ve üçüncü cümlelerdeki “otur-” ve “oturt-” (Çincesi “tso” yahut “tso cho”dur) kelimeleri dikkati çekiyor. Bu mektubu kaydeden Çinli, “otur-” kelimesiyle Göktürk hakanı yahut Çin imparatorunun “tahta çıkması, cülûs etmesi”ni kasdetmektedir.

Bilindiği üzere gene Göktürk yazıtlarında da, “olur- (yani otur-)” kelimesiyle hakanlar yahut şadın “tahta çıkması, cülûs etmesi” belirtilmektedir. Bkz. KT G 9, BK K 7 / KT D 5, BK D 3 / KT D 16-17, BK D 14 / KT G 1, BK K 9 / BK G 13, BK D 36, BK D 2 / Ton 51, Ton 9 / BK G 9, BK D 15 vs.

Bunları karşılaştıracak olursak, mezkûr mektupta “tahta çıkmak, cülûs etmek manasıyla “otur-” kelimesinin seçilip kullanılması, bunun asli Göktürkçe metninde “olur- (yani otur-)” kelimesinin bulunmasının neticesidir diyebiliriz. Bu “olur-” kelimesinin faktitiv [ettirgen] şekli, “olurt-”tur ki, yazıtlardaki şu örnekte görülmektedir:

(özimin ol tâñri) kagan olurtdı äriñç. (KT D 25-26, BK D 21).

Kendimi o Tanrı, hakan (mevkiine) oturtmuş idi.

Eğer bu cümlelerin öznesi “ol tañrı (yani o Tanrı)” yerine “mukaddes sabık imparator” kelimelerini koyarsak, yukarıda gösterilen mektuptaki “mukaddes sabık imparator, (...) bendenizi büyük hakan mevkiine oturtmuştu” ifadesini elde etmiş olacağız.

V. Göktürk yazıtlarında şöyle dikkate değer kayıtlar vardır:

Tört buluñ kop yağı ermiş sü sülöpän tört buluñdaki budunug kop almış, kop baz kılmış. (KT D 2, BK D 3) (tört buluñdaki) budunug kop baz kıldım. (KT D 29-30, BK D 24). (kañım) kagan içim kagan olurtukında tört buluñdaki budunug nänçä it(miş). (...) Teñri yarlıkaduk (üçün ö)züm olurtukuma (tört buluñdaki) budunug itdim, yaratdım. (BK K 9). bödke özüm olurup bunca ağır törüg, tört buluñdaki (budun) (...) (it)dim. (BK D 2).

Dört köşe hep düşman imiş. Asker sevkedip dört köşedeki halkı hep almış, hep muti kılmış.

Dört köşedeki halkı hep muti kıldım.

Babam hakan (ve) amcam hakan oturduklarında dört köşedeki halkı nice (?) tanzim etmiş. (...) Tanrı buyurduğu için kendim oturduğumda dört köşedeki halkı tanzim ettim, yarattım.

Tahta kendim oturup, bunca ağır türeyi dört köşedeki halk (...) ettim.

Burada “tört buluñ (yani dört köşe)”, “dört taraf” manasını taşımaktadır ve yukarıda zikredilen cümlelerin bazısında, Göktürk hakanlarının “dört taraftaki halkı (itaatları altına) alıp (tahta) oturdukları” söylenmektedir. Çünkü “dört taraftaki halkı itaati altına almak”, “tahta çıkmak, cülûs etmek” işin en mühim şartlarından biriydi.

Öyleyse, söz konusu mektuptaki “bütün ülke ve dört tarafı alıp (tahta) oturdunuz” cümlesi, evvelce bahsettiğimize benzer bir Göktürkçe cümlenin tercümesi veya Çince ifadesi olabilir.

VI. Bu mektuptaki dördüncü ve beşinci cümlelerde Ch’imin hakan, Sui imparatorlarının kendisini ve Göktürk halkını “besleyip diriltmiş olduğu”na şükretmektedir.

Burada Göktürk yazıtlarına bakarsak, şu ifadeler dik-
katimizi çekiyor:

andagıñın üçün igidmiş kaganıñın sabın

almatın yir sayu bardıg. (KT G 8-9, BK K 6-7)

körgüñin üçün igidmiş bilgä kaganıña, ärmiş, barmış

ädgü ilinē kändü yañıldıg. (KT D 23, BK D 19)

igidmiş ka(gan ya)ñıldı. (BK D 35)

budunug igidäyin tiyin, yırgaru oguz budun tapa

ilgärü kıtany, tatabí budun tapa, birgärü tabgaç

tapa ulug sü iki yigir(mi sülädim). (KT D 28, BK D 23)

türk budun aç ärti. ol yılıkıg alıp igittim. (BK D 38)

içim kagan olurupan, türk budunug yiçä itdi, igitti

çıganyı(g bay kıldı, azıg öküş kıldı) (KT D 16, BK D 14).

(anda) kisrä tänri yarlıkazu, kutum bar üçün, ülügüm

bar üçün, öltäçi budunug tırgüri igittim yalın budunug

tonlug, çıgany budunug bay kıldım, az budunug öküş

kıldım. (KT D 28-29, BK D 23-24).

Seni öyle olduğundan dolayı beslemiş olan senin hakanının sözünü
nazar-ı dikkate almadan yerden yere gittin.

Seni itaat için beslemiş olan senin bilge hakanına (ve) müstakil?
iyi ülkene karşı kendin yanıldın.

Beslenmiş olan hakan yanıldı.

“Halkı besleyim” diye kuzeye Oğuz halkına karşı,
doğuya Kitan (ve) Tatabí halklarına karşı, güneye Çine
karşı büyük orduyu on iki (defa) sevkettim.

Türk halkı aç idiler. O hayvan sürülerini alıp (onları) besledim.
Amcam hakan (tahta) oturup, Türk halkını yeniden (?) tanzim
etti, besledi.

Fakiri zengin kıldı, azı çok eyledi.

Ondan sonra Tanrı buyurduğu (için), talihim olduğu için, kismetim olduğu için, ölecek olan halkı diriltip besledim. Çıplak halkı elbiseli, fakir halkı zengin kıldım, az halkı çok eyledim.

Örneklerde “besle-” diye tercüme ettiğimiz “igid-” (igidmiş, igid-äyin, igi<d>-tim, igi<d>-ti) kelimesi hakkında şimdiye kadar çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Mesela W. Radloff, buna “aufziehen, in die Höhe bringen, erhöhen” [yetiştirmek, büyütme, bakmak] anlamlarını ve V. Thomsen ise “relever, rétablir” [yükseltme, bakmak?] anlamlarını vermektedirler. H. N. Orkun, sözlükte bunu “beslemek, büyütme, doğrultme, yetiştirmek” diye çevirdiği halde, tercüme kısımlarında ise “beli doğrult-, doğrult-, yükselt-, doğrul-” diye tercüme etmiştir. S. E. Malov, bunun “yükseltme” manasını ve Japon alimi H. Onogawa, da aynı olarak “yükseltme” manasını taşımış olduğunu ileri sürmektedirler.

Fakat yalnız Göktürk yazıtlarında değil de, Uygurcada “igid” kelimesinin anlamına bakacak olursak, A. von Gabain ve W. Bang, bunu “pflegen, aufziehen, sorgen für, erziehen; [büyütme, yetiştirmek], bakmak, beslemek” diye çevirip “kiçig igidmāk” ve “takıgu igidgüçi” örneklerini göstermektedirler. Mahmud al-Kāşgarî ise, “ikit-, ikidh-” kelimelerinin “terbiye et-, eğit-, yetiştir-” demek olduğunu söylemektedir. Bunlardan maada Radloff’a göre Çağataycada “ägit-” kelimesi bulunup “aufwachsen machen, erziehen” [yetiştirmek, eğitme] manalarını taşımaktadır. Bu “ikit-, ikidh-” ve “ägit-” kelimeleri, sözü geçen “igid-” kelimesinden başka bir şey değildir.

Öte yandan yukarıda geçen Göktürkçe cümlelerde ise, “igid-” kelimesiyle “kuzey, doğu ve güneye büyük orduyu

sevk ederek”, “hayvan sürülerini almak”, netice [olarak] “çiplak halkı elbiseli ve fakiri zengin kılmak” ve “azı çok eylemek” işleri kastedilmektedir.

Bunlar nazar-ı dikkate alınırrsa, üzerinde durduğumuz “igid-” kelimesinin aslında “yükselt-, doğrult-” değil de, daha ziyade “besle-, terbiye et-, yetiştir-” demek olduğuna hiç şüphe kalmayacaktır. Bundan dolayıdır ki, yukarıda verilen tercümelerde “igid-” kelimesini “besle-” diye çevirmiştik. Demek oluyor ki, bu cümlelerde Göktürkler, hükümdarların “halkı besledikleri” ve “ölecek halkı diriltip besledikleri”ne teşekkür etmektedirler.

Burada yazımızın başında kaydettiğimiz dördüncü ve beşinci cümlelere dönerek Ch’i-min hakan, Çin imparatorlarının kendisini ve Göktürk halkını “besleyip dirilttikleri”ne şükretmektedir.

Biri Çince ve diğeri Göktürkçe olan iki ifade arasında tam benzerlik olmasından dolayı Çince ifadenin Göktürkçeden doğrudan doğruya çevrilmiş olduğu asla inkâr edilemez.

Üstelik Çince “Siz, imparator hazretleri, (...) bütün ülke ve dört tarafı alıp (hakan mevkiine) oturdunuz ve bendenizle Türk halkını yeniden besleyip dirilttiniz” cümlesiyle Göktürkçe “amcam hakan (tahta) oturup Türk halkını yeniden (?) tanzim etti ve besledi” cümlesi arasında bulunan sarih bir benzerlik, tesadüfi bir şey olmayacaktır.

VII. Son olarak mezkûr mektuptaki “yukarıya baktığım zaman yalnız göğü gördüm, aşağıya baktığım zaman yalnız yeri gördüm” cümlesi üzerinde duralım.

Çinliler için olduğu gibi Göktürkler için de, hükümdarların harpte galip gelmeleri, cülûs etmeleri ve hüküm sürmeleri, onlara “Tanrı (yani, Gök Tanrısı)’nın buyruğu, gücü

ve bilgisi”nin yardım etmesine bağlıydı. Yazıtlardaki şu misaller bunu doğrulamaktadır.

1. Harplerde Göktürk hükümdarlarının gelip gelmelerine Tanrı'nın yardımı:

**tāñri küç birtük üçün, kañım kagan süsi böri tæg
ärmiş, yağısı kony tæg ärmiş. (KT D 12, BK D 11)
tāñri yarlıkaduk üçün, illigig ilsirätmiş, kaganlığıg
kagansıratmış. (KT D 15, BK D 13).**

**(tāñri) küç birtük üçün anda sançdım yanydım. (BK D 32-33)
tāñri yarlıkaduk üçün “öküş” tiyin biz⁴ korkmadımız. (Ton 40-41).**

Tanrı güç verdiği için, babam hakanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.

Tanrı buyurduğu için, ülkelileri ülkesiz koymuş, hakanlıları hakansız koymuş.

Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, perişan ettim.

Tanrı buyurduğu için “(Düşman) çok” diye biz korkmadık.

2. Hakanların cülûs etmeleri ve hüküm sürmelerine Tanrı'nın yardımı:

**tāñri yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün,
kagan olurtum. (KT G 9, BK K 7)**

**“türk budunug atı küsi yok bolmazun” tiyin, kañım kaganıg,
ögüm katunug kötürmiş tāñri, il birigmä tāñri,**

4 T. Tekin'in *Tunyukuk Yazıtı* yayınının 40. satırında *biz* sözcüğü yer almaz; aynı yerde Orkun yazaçlı metinde de *biz* sözcüğü yoktur (Simurg, Ankara 1994, s. 17). *Biz* sözcüğü T. Tekin'in *Orhon Yazıtları* (3. b., Yıldız y., İstanbul 2003) yapıtının Latince kısmında da yer almaz; yalnız bu yapıtın 143. sayfasında Orkun yazaçlı metinde *biz* sözcüğü vardır. *Biz* sözcüğü H. N. Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* eserinin hem Orkun yazaçlı, hem Latin yazaçlı metninde de vardır (3. b., Ankara 1994, s. 114. Y. Gedikli).

**“türk budun atı küsi yok bol(mazun” tiyin, özümün ol tãñri)
kagan olurtdı äriñç. (KT D 25-26, BK D 20-21)
anda kisträ tãñri bilig birtük üçün özüm ök kagan
kısdım.⁵ (Ton 6).**

Tanrı buyurduğu için, kendi talihim olduğu için,
hakan (mevkiine) oturdum.

“Türk halkının(?) adı sanı yok olmasın” diye, babam hakanı
(ve) annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, ülke veren Tanrı,
“Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı, hakan
(mevkiine) oturtmuş idi.

Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için bizzat kendim (onu) hakan
(mevkiine) ilerlettim.

Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, Göktürk hükümdarları yalnız “Tanrının buyruğu, gücü ve bilgisi”nin yardımıyla harplerde galip gelebilir, cülûs edebilir ve hüküm sürebilir idiler. Bu sebepten bazı Göktürk hakanları, “Gökten doğmuş olan (Çince)”, “tãñri tãg tãñridä bolmış” ve “tãñri tãg tãñri yaratmış” unvanlarını taşımaktadırlar.

Fakat Göktürlere yardım eden, yalnız Tanrı (Gök Tanrısı) değildi. Yazıtlarda şöyle kayıtlar da bulunmaktadır:

**üzä tãñri basmasar, asra yir tãlinmäsär, türk budun,
iliñin törüñin kim artadı (udaçı ärti)? (KT D 22, BK D 18-19).
tãñri yir bulgakın üçün yağı boldu. (KT K 4).
üzä türk tãñrиси türk ıduk y(iri) subı (...) (KT D 10-11, BK D 10).
üzä tãñri ıduk yir sub (...) (BK D 35).
tãñri umay ıduk yir sub (...) (Ton 38).
üzä tãñri asra yir (...) (BK K 10).**

Yukarıda Tanrı basmasa, aşağıda yer delinmese, Türk halkı,
(senin) ülkeni (ve) türeni kim bozabilecek idi?

5 Buradaki *kısdım*, T. Tekin yayınındaki *kışdım* (*Orhon Yazıtları*, s. 58, 150), *kıl*-*ediminin* (filinin) sigmatizme (şigmatizme) uğramış biçimidir (Y. Gedikli).

Tanrı (ve) yer karıştığı için düşman oldu.

Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri suyu (...)

Yukarıda Tanrı, mukaddes Yer Su (...)

Tanrı, Umay, mukaddes Yer Su (...)

Yukarıda Tanrı, aşağıda Yer (...).

Demek oluyor ki yalnız Tanrı (Gök Tanrısı) değil de, aynı zamanda bilhassa Yer-Su Tanrısı (yahut tanrıları) ve İran menşeli Umay Hatun⁶ Tanrısı da Göktürlere yardım ederdi.

Bunlardan başka yazıtlarda,

üzä kök täñrиси, asra yağız yir kılındukda,

ikin ara kişi oğlu kılınmış. (KT D 1, BK D 2).

Yukarıda Gök (mavi) Tanrısı, aşağıda yağız yer yaratıldıktan, ikisi arasında insan oğulları yaratılmışlar.

diye kaydedilen cümleye bakacak olursak, Göktürlere göre “insan oğulları”, Gök ve Yerin yaratıldığı zaman, ikisinin arasında dünyaya gelmişlerdir diyebiliriz. Böyle dünya görüşü, yalnız Göktürlere mahsus olmayıp, aynı zamanda başka milletlerde, bilhassa Çinlilerde de bulunur. Göktürk yazıtlarının, Göktürklerin aşağı yukarı 50 sene süren Çin hâkimiyetinden kurtulduktan sonra kurdukları “İkinci Göktürk imparatorluğu” zamanında yazıldığını düşünürsek, bu yazıtlarda açıklanan dünya görüşünün teşekkülünde Çinlilerin tesirleri de olabilir.

Fakat başka makalelerde açıkladığımız gibi Göktürkler aslen Şamanist idiler. Mesela Çin'deki Chou hanedanı (556-581)'nin resmi vakayinamesi olan Cho-shu'da şöyle bir kayıt vardır:

6 Bize göre Umay Hatun'un İran kökenli olması görüşü doğru değildir (Y. Gedikli).

“(Göktürk Hakanı), her sene asilzadeleri peşine takarak ‘Ataların mağarası’nda tapınır. Mayıs ayının ortalarında T’a-jên nehrinde toplanarak Gök Tanrısına taparlar. Yü-tou-chin Shan (Ötükän yışı)’ın beş yüz ‘li’ batısında bir dağ yükselir. Tepesinde ne bir ot, ne de bir ağaç vardır. Buna Po-têng-ning-li (? Täñri) denmektedir. Çincece Yer Tanrısı manasına gelir.”

Bu kayıt ve benzerlerine göre çok eskiden beri Göktürkler arasında Gök ve Yer Tanrıları kültlerinin temelleşmiş olduğu aşikârdır. Şu halde yukarıda bahsettiğimiz dünya görüşünün kuruluşunda yabancı milletlerin, bilhassa Çinlilerin tesirleri olsa bile, bu tesirlere zemin açan, zaten Göktürklerde yerleşmiş olan Gök ve Yer Tanrıları kültleriydi.

Bu neticeyi göz önünde tutarsak, mezkûr mektuptaki “yukarıya baktığım zaman yalnız göğü gördüm, aşağıya baktığım zaman yalnız yeri gördüm” ifadesinin, buna benzer bir Göktürkçe metinden harfi harfine çevrildiğini tahmin edebiliriz. Demek oluyor ki, yukarıda bahsettiğimiz Göktürkçe “yukarıda Tanrı basmasa, aşağıda Yer delinmese”, “yukarıda Gök (mavi) Tanrısı, aşağıda yağız Yer” yahut “yukarıda Tanrı, aşağıda Yer” gibi kavramlar, sözü geçen Çince “yukarıya baktığım zaman yalnız göğü gördüm, aşağıya baktığım zaman yalnız yeri gördüm” cümlesinin temelini teşkil etmiş olsa gerektir.

VIII. Ch’i-min hakanın Sui imparatoru Yang-ti’ye gönderdiği bu mektup, şimdiye kadar hakiki Çince olarak kabul edilmiştir. Fakat, bunun içindeki bir kaç cümleyi Göktürk yazıtlarındaki ifadelerle karşılaştırdığımız zaman, manaları ve yapıları bakımından, aralarındaki açık benzerlik meydana çıkar. Böyle benzerlikler tesadüfi bir şey değil de, bu

mektubun Göktürkçe bir metinden tercüme edilmesinin neticesidir.

Göktürklerin ne zaman “runik Türk alfabeleri”ni kullanmaya başladıklarını sarih olarak bilemiyoruz. Bu mesele uzun zamandan beri tartışma konusu olmuş, fakat bu konuda kesin bir sonuca varılamamıştır. Yakın zamanlarda Rus alimi S. G. Klyštornyj, beşinci asırda Sogd alfabelerinin Türkçeye tatbik olunmaya başlandığını ileri sürmüştür. Fakat bu fikir de, şimdilik bir faraziyeden ileri geçemiyor zannındayız.

“Runik Türk alfabeleri”nin ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmemekle beraber, bu yazıda açıkladığımız gibi, 607 senesinde bir Göktürk hakanının bir Çin imparatoruna gönderdiği ve yalnız Çince nüshası muhafaza edilen bu mektubun, önce Göktürkçe olarak yazılıp sonradan Çinceye çevrilmiş olduğunu kabul edersek, kuvvetle muhtemeldir ki, Göktürkler en geç yedinci asrın başlarında “runik Türk alfabelerini” kullanmaktaydılar.

MASAO MORİ

A-SHİH-TÊ YÜAN-CHÊN VE TONYUKUK¹

İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,
İstanbul 1973, c. V, cüz 1-4, s. 87-93.

I. “İkinci Göktürk imparatorluğu (682-744)”nun kurulmasında Kutluğ’a yardım eden A-shih-tê Yüan-chên’in Bilgä kağanın birinci müşaviri olan Tonyukuk ile aynı şahıs olup olmadığı meselesi, çoktan beri çok alimlerin bahis mevzuu olagelmıştır.

Eskiden Prof. F. Hirth, bunların aynı şahıs olduğunu ileri sürmüştü.² Buna mukabil Japon alimlerinden Bay S. İwasa, Hirth’in nazariyesini “tamamen insicamsız” sanarak onları tefrik etmişti³ ve Prof. H. Onogawa⁴, Prof. Liu Ma-tsai ve Prof. L. N. Gumilev de İwasa’nın fikrine taraftar olup

- 1 Mori yazısında *Tonyuquq*, *tarqan*, *qağan*, *Çoğay-quzı*, *Qara-qum* kelimelelerini böyle, yani *q* ile yazmıştır. Biz bu uygulamayı gereksiz gördük ve anılan sözleri ülkemizde genel kabul görmüş olan *Tonyukuk*, *tarkan*, *kağan*, *Çoğay-kuzı*, *Kara-kum* biçimine çevirdik (Y. Gedikli).
- 2 F. Hirth, “Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk.” / W. W. Radloff, *Die alt-türkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, St.-Petersbourg, 1899, SS. 9-16.
- 3 Seiichirô İwasa, “Tokketsu no Fukkô ni tsuite (Göktürk imparatorluğunun yeniden kurulması üzerine)”, *İwasa Seiichiro İko (İwasa Seiichirô’nun Ölümünden Sonra Neşredilmiş Makaleleri)*, Tokyo 1936, p. 105.
- 4 Hidemi Onogawa, “Tokkesu-Hibun Yakuchû (Göktürk Kitabeleri: Tercüme ve Notlar)”, *Manmôshi Ronsô (Mançurya ve Moğolistan Tarihi Araştırmaları)*, cilt 4, 1943, 386-387, Not 168.

A-shih-tê Yüan-chên'i Tonyukuk'tan bambaşka bir şahıs ad-detmişlerdi.⁵

Prof. S. G. Klyashtornyj, tarihî bakımdan Liu Mau-tsai'nin kanaatini reddetmiş ve filoloji bakımından yepyeni delil meydana çıkarıp onların aynı şahsın iki ismi olduğunu ispat etmeğe çalışmıştır.⁶

Fakat Klyashtornyj'nin yeni nazariyesi de İwasa'nın kanaatini tamamen çürütmüştür diyemeyiz. Aşağıda İwasa'nın gösterdiği delillerden henüz inkâr edilmemiş noktaları sıralayacağız:

a. A-shih-tê Yüan-chên, Kutluğ'un "tahta geçerek k'ohan (kağan) olduğu zaman "A-po-ta-ta-kan (Apa-uluğ-tarkan)" yahut "A-po-ta-kan (Apa-tarkan)" unvanını alıp "başkumandan rütbesine tayin edildi."⁷

b. Tonyukuk kitabesinde (6'ncı 7'nci satırlar) şöyle okuyabiliriz:

"Bilgä Tonyukuk Boyla-bağa-tarkan ile birlikte İltiriş-kağan, böylece (...)."⁸

Yani Tonyukuk, Kutluğ'un T'ang sülalesine karşı isyan ettiği zamanki kendi unvanının Boyla-bağa-tarkan olduğunu bildirmektedir.

c. Aynı kitabede, 710 senesinde Göktürkler ordusunun Türgiş'e karşı çıktığı seferinden bahseden cümlelerde şöyle görülür (34'üncü - 35'inci satırlar):

5 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, II. Buch, Wiesbaden 1958, SS. 594-597, Anm. 846. / L. N. Gumilev, *Drevnie Tyurki*, Moskva 1967, str. 93, 275, 276.

6 S. G. Klyashtornyj, *Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki kak istochnik po istorii Srednej Azii*, Moskva 1964, str. 29-31.

7 *T'ung Tien*, cilt 198, T'u-chüeh. / *Chiu T'ang Shu*, cilt 194 a, T'u-chüeh Ch'uan.

8 R. Giraud, *L'inscription de Ban Tsokto: Édition critique*, Paris 1961, pp. 73-74.

“Kurnaz kağan⁹, bana böyle emretmiş. Apa-tarkan’a gizli söz göndermiş. Bilgä Tonyukuk kötü niyetlidir. Kendi (her şeyi) anlar. Ordu yürütelim diyecektir. Razi olmayın.”¹⁰

Bu cümleler, 710 senesinde Tonyukuk’tan başka bir kimsenin Apa-tarkan unvanına sahip olduğunu açıklamaktadır.

d. Bilgä-kağan kitabesinde (güney taraf, 13’üncü, 14’üncü satırlar), Bilgä-kağanın tahta geçtiği 716 senesinde, Tonyukuk Boyla-bağa-tarkan’dan başka birisinin unvanı olarak Apa-tarkan unvanı zikredilmektedir.¹¹

İwasa’nın fikrine göre bunlar, A-shih-tê Yüan-chên ile Tonyukuk’un, “başlangıçtan beri öteki Apa-tarkan ve beriki Bağa-tarkan olmak üzere, Kutluğ-kağana yardım edediğini gösteren delillerden başka bir şey değildir” ve o halde A-shih-tê Yüan-chên ile Tonyukuk’u birbirlerinden ayırmak lazımdır.¹²

Hulasası şudur ki, A-shih-tê Yüan-chên’in Tonyukuk ile aynı şahıs olmasını tahkik etmek için “Boyla-bağa-tarkan ile Apa-tarkan arasındaki münasebet hakkında herkesi ikna edecek deliller göstermek gerektir.”¹³

II. Prof. S. Murayama, bahsi geçen mesele hakkında,

- 9 Buradaki “kurnaz kağan”, Kapğan-kağan demektir. M. Mori, “*Tonyukuk Hibun ni mieru böğü-, bögü-kağan ni tsuite* (Tonyukuk kitabesinde görünen böğü-, bögü-kağan üzerine),” *Toyo Gakuho (Reports of the Oriental Society)*, 52-1, 1969.
- 10 Kurnaz “böğü” kelimesinin çevirisidir. Bu kısım Tonyukuk yazıtının 34 ve 35. satırlarında yer alır: Bak. T. Tekin, *Tonyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994, s. 15 (Y. Gedikli).
- 11 Sayın İwasa, buradaki Apa-tarkan’ı A-shih-tê Yüan-chên’in torunlarından biri sanmıştı. Prof. H. Onogawa, “716 senesinde Bilgä-kağanın tahta geçtiği zamanki Apa-tarkan, Yüan-chên’in oğlu imiş” demiştir. İwasa, *zikrolunan eser*, pp. 148-149. / Onogawa, *zikrolunan eser*, pp. 386-387, Not 168.
- 12 İwasa, *zikrolunan eser*, pp. 148-149.
- 13 Masao Mori, *Kodai Toruko-Minzoku-shi Kenkyû I* (Eski Türk Tarihi Araştırmaları I), Tokyo 1967, pp. 564-565.

“Bana göre, onlar arasındaki münasebet meselesini çözmek pek kolaydır. Şimdiki Türk lehçelerinde *apa* ‘büyük kızkardeş’ demektir. (...) Ama, Doğu Başkırt lehçelerinde ise *apa* ‘amca, dayı’ manasına gelir. (...) Yenisey kitabelerinde *apa* ‘baba’ manasında kullanılmaktadır. (...) Orhon kitabelerinde ‘açüm apam’ tabiri (Mori’ye göre ‘ecdadım’dır) görülür. Yenisey ve Orhon kitabeleri ve Başkırtçadaki ‘apa’ kelimesinin kullanılış şekillerini nazar-ı itibara alırsak, Göktürklerde bu kelime, ‘baba, babacığım, kıdemli’ gibi manalarda kullanıldı diyebiliriz. Boyla-bağa-tarkan, kendisinin ‘kıdemli olduğundan, Apa (kıdemli) tarkan’ unvanıyla da şerefleniyormuş” ve “Zannedersenem, Boyla-bağa-tarkan’ın, A-shih-tê Yüan-chên resmi unvanı olduğuna mukabil Apa-tarkan ise ona saygı göstermek için kullanılan lakattan başka bir şey değildir. Apa-tarkan, ‘kıdemli-tarkan’ yahut ‘babacığım-tarkan’ gibi manaya gelebilirdi” deyip “Bu deliller, Tonyukuk’u Yüan-chên ile aynı şahıs addetmeğe kâfidir”

neticesine varmıştır.¹⁴

“Apa” kelimesinin Eski Türkçede “büyük kızkardeş, ecdat”¹⁵, “starshaya rodstvennitsa [yaşlı akraba], starshaya sestra” [abla]¹⁶ ve “mat, otets” [anne, baba]¹⁷ ve Yakutçada “le plus âgé de la tribu [oymağın en yaşlısı]”¹⁸ demek olduğu inkâr edilemez. Bu bakımdan, Prof. Murayama’nın fikrini kabul edebiliriz.

14 Shichirô Murayama, “Mori Masao ‘Kodai Toruko-Minzoku-shi Kenkyû I, *Toyo Gakuho*, 50-4, 1968, pp. 144-145.

15 A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, 2 verbesserte Auflage, Leipzig 1950, s. 294.

16 V. M. Nadelyaev vs., *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad 1969, str. 47.

17 Nadelyaev vs., *zikrolunan eser*, str. 1.

18 R. Giraud, *L’Empire des Turcs Célestes*, Paris 1960, p. 78.

Fakat mezkûr misallerde, Tonyukuk ile Apa-tarkan'ı (Tonyukuk kitabesi, 34'üncü satır) ve Boyla-bağa-tarkan olan Tonyukuk ile Apa-tarkan'ı (Bilgä-kağan kitabesi, güney taraf, 13'üncü, 14'üncü satırlar) yan yana görüyoruz. Bunlar, Apa-tarkan'ın müstakil bir unvan olup, Boyla-bağa-tarkan'ın lakabı olmadığını göstermektedir.

Üstelik, Çin kaynaklarında şöyle okuyabiliriz:

“Ku-tu-lu (Kutluğ), bunu (A-shih-tê Yüan-chên'i) alıp çok sevindi. Ona A-po-ta-ta-kan (Apa-uluğ-tarkan) unvanını verip onu başkumandan rütbesine tayin etti.”

Bu cümle, Apa (uluğ) tarkan'ın başkumandana verilen bir unvan olduğunu gösteriyor. Demek oluyor ki, Apa-tarkan, Prof. R. Giraud'nun söylediği gibi “tarkan le plus ancien en grade” [en kıdemli ve yaşlı tarkan]¹⁹ idi. Diğer taraftan, Boyla-bağa-tarkan ise nasıl bir unvan idi? Yukarıda zikrettiğimiz gibi Tonyukuk, Bilgä-kağan tahta geçtiği zaman Boyla-bağa-tarkan idi ve o zamanki başkumandan, Boyla-bağa-tarkan değil de Bilgä-kağan'ın küçük kardeşi olup Tso-hsien Wang (Tölis-şad) unvanını alan Köl-tigin²⁰ idi. Yani Boyla-bağa-tarkan, başkumandan olan Apa-tarkan'dan aşağı derecede idi. Bundan da Apa-tarkan ve Boyla-bağa-tarkan'ın birer müstakil unvan olduğunu biliyoruz.

Böylelikle Prof. Murayama'nın kanaatine rağmen, Boyla-bağa-tarkan ile Apa-tarkan arasındaki münasebet meselesi henüz çözülmemiştir zannındayız.

III. Prof. Onogawa ve Prof. Klyashtornyj'nin delalet ettikleri gibi,

19 Giraud, *zikrolunan eser*, p. 78.

20 Son zamanlarda *Köl-tigin* yazımının yaygınlık kazandığı görülmektedir. Ancak *köl* yazılan sözcüğün gerçek ünlüsü *-ü-dür* ve Eski Türkçe *göl* “su birikintisi” sözüyle ilişiği yoktur (Y. Gedikli).

e. A-shih-tê Yüan-chên, 697 senesinde A-po-ta-kan (Apa-tarkan) idi. Yukarda **a**, **b**, **c**, **d** ve **e** işaretleriyle gösterdiğimiz noktaları zaman sırasına koyarsak şöyle olacaktır:

1. Kutluğ'un isyan ettiği zaman A-shih-tê Yüan-chên, Apa (uluğ)-tarkan rütbesine tayin edildi (**a**).

2. Tonyukuk, o zaman kendisinin Boyla-bağa-tarkan unvanına sahip olduğunu bildiriyor (**b**).

3. A-shih-tê Yüan-chên, 697 senesinde Apa-tarkan idi (**e**).

4. 710 senesinde, Tonyukuk'tan başka bir kimse, Apa-tarkan unvanını taşıyordu (**c**).

5. Tonyukuk, 716 senesinde Boyla-bağa-tarkan idi ve ondan başka birisi, Apa-tarkan unvanını haiz idi (**d**).

Şimdilik, (2.) Tonyukuk'un kendi kitabesinde, Kutluğ'un ayaklandığı zaman kendisinin Boyla-bağa-tarkan olduğunu bildirdiği noktayı bir yana koyarsak, şöyle diyebiliriz: A-shih-tê Yüan-chên, Kutluğ'un isyanından itibaren en geç 697 senesine kadar Apa-(uluğ-) tarkan idi (1, 3). Ondan sonra başkası Apa-tarkan rütbesine tayin edildi ve A-shih-te Yüan-chên ise Apa-tarkan'dan başka bir unvan aldı (4). Kuvvetle muhtemeldir ki, o zaman A-shih-tê Yüan-chên'in aldığı unvan, Boyla-bağa-tarkan idi (5). Böyle düşünürsek (2) işaretiyle gösterdiğimiz nokta müstesna olmak üzere yalnız (1), (3), (4) ve (5)'teki noktalardan neticelendirirsek, A-shih-tê Yüan-chên'i Tonyukuk ile aynı şahıs sanmağa hiç bir engel olmayacaktır.

IV. Burada, (2.)'de gösterdiğimiz nokta, yani Tonyukuk'un, onun kitabesinde, Kutluğ'un isyan ettiği zamanki kendi unvanı olarak Boyla-bağa-tarkan unvanını zikrettiği mesele üzerinde duralım. Eğer, hakikaten o zaman Tonyukuk, Boyla-bağa-tarkan idiyse, onun o zaman Apa-(uluğ-)

tarkan olan A-shih-tê Yüan-chên'den başka bir şahıs olması lazım gelir. Yani İwasa'nın söylediği gibi "A-shih-tê Yüan-chên ve Tonyukuk, başlangıçtan beri öteki Apa-tarkan ve beriki Bağa-tarkan olmak üzere, Kutluğ-kağan'a yardım edegelmişlerdi" demeliyiz.

Burada aşağıdaki noktayı nazar-ı itibara almamız gerektir. Tonyukuk kendi kitabesinde (6'ncı - 7'nci satırlar);

"Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için, bizzat kendim onu (Kutluğ'u) kağan tahtına ilerlettim. Bilgä Tonyukuk Boy-la-bağa-tarkan ile birlikte İltiriş-kağan, böylece sağ (güney) tarafta Çinlileri, ön (doğu) tarafta Kıtayları ve sol (kuzey) tarafta Oğuzları pek çok öldürdü. Bilgide eşi, şöhrette eşi bizzat kendim idim. Çoğay-kuzı'da ve Kara-kum'da oturur idik"

dedikten sonra, Moğolistan'daki Oğuz kabilelerine karşı savaşlardan ve bunların Göktürlere itaatinden bahsetmekte ve 17'nci satırda

"Kendim, Türk milletini Ötüken yerine getirdim. Ben kendim Bilgä Tonyukuk, Ötüken yerini işgal ettim diye işitip sağdaki (güneydeki) milletler, arkadaki (batıdaki), soldaki (kuzeydeki) ve öndeki (doğudaki) milletler geldi"

diyerek ancak o zaman Göktürklerin Ötüken yerine yerleşmiş olduğunu bildirmektedir.

[Bilginler] mezkûr cümlede görülen Çoğay-kuzı ve Kara-kum'un ise, umumiyetle "Gobi çölünün kuzey tarafı ve Hangay dağlarının güney tarafındaki, şimdiki Sayın-Noyan'ın civarındaki yerler" olduğunu ileri sürüyorlardı. Fakat İwasa, "Çoğay-kuzı, Yin-shan dağları içerisindeki Göktürklerin mühim karargâhı olmalıdır" demiş ve Kara-kum'un

Huhu-Hoto'nun kuzeyindeki bir yer olduğunu ispat etmişti.²¹ Buna rağmen, Avrupa alimleri (Prof. A. von Gabain²² ve Prof. Giraud²³ da dahil olmak üzere) onun eski nazariyesini destekliyorlar.

Bize gelince, İwasa'nın yeni nazariyesine taraftarız ve onun

“Göktürklerin çölü geçerek alt üst olan Moğolistan'a doğru yürüdükten sonra Ötüken yerini tekrar ele geçirip Dokuz Kabileye (Oğuz kabilelerine) karşı savaşlara başlaması, 686 senesinin sonları yahut 687 senesinin birinci yarısına düşebilir ve Gobi çölünün kuzeyinde alt üst olan ve yorgun vaziyete düşen Dokuz Kabile, Toğla (Tola) nehrinin kenarında yenilip dağıldıktan sonra arka arkaya Göktürlere itaat etmiş olsalar gerek”²⁴

fikri de haklıdır zannındayız.

Bu kanaatimiz kabul edilirse, “bizzat Tonyukuk'un Kutluğ'u kağan tahtına ilerlettiği” zaman Kutluğ, henüz Huhu-Hoto'nun kuzeyindeki Yin-shan dağlarının civarında oturuyordu ve Gobi çölünün kuzeyindeki Dokuz Kabileye (Oğuz kabilelerini) itaat ve inkıyadı altına almak vaziyetinde değil idi diyebiliriz.

Kutluğ'un kağan unvanı olan “iltiriş” kelimesi, “il (kabile) derleyiş”²⁵ demektir. Tonyukuk'un onun ısrarıyla Kutluğ'u kağan tahtına oturttuğu zaman, Göktürklerin Kutluğ'un [bayrağı] altında derlendiği muhakkaktır. Fakat, Dokuz Kabile (Oğuz kabileleri) ise, demin söylediğimiz gibi çölün kuze-

21 İwasa, *zikrolunan eser*, pp. 116, 117.

22 A. von Gabain, “Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken,” *Der İslam*, XXIX, H. 1-2, 1949, SS. 33-34.

23 Giraud, *L'Énpire des Turcs Célestes*, pp. 169-170, ditto, *L'Inscription de Bain Tsokto*, pp. 74-79.

24 İwasa, *zikrolunan eser*, p. 131.

25 Mori, *Kodai Toruko-Minzoku-shi Kenkyû*, pp. 102-103.

yinde oturup Kutluğ'dan müstakil durumda idiler. Kutluğ'un bilfiil İltiriş-kağan ("kabileleri derlemiş kağan") unvanına değer kağan olması, 686 senesinin sonları yahut 687 senesinin birinci yarısında başlatılan Dokuz Kabileye karşı savaşlardan sonra onların, "arka arkaya Göktürlere itaat etmelerinin" neticesi olmalıdır. Yani Kutluğ'un İltiriş-kağan unvanını alması, Dokuz Kabilenin ekseriyetini itaat ve inkıyadı altına aldığı zaman vaki olmuştur diyebiliriz. Tonyukuk, kendi kitabesinde, yukarıda zikrettiğimiz gibi, "Bilgä Tonyukuk Boyla-bağa-tarkan ile birlikte İltiriş-kağan, böylece güney tarafta Çinlileri, doğu tarafta Kıtayları ve kuzey tarafta Oğuzları pek çok öldürdü" diyor. Fakat, hakikat-i hal Kutluğ, böyle savaşlarda zafer bulduktan sonra İltiriş-kağan unvanını almıştır zannındayız. Tonyukuk'un, kendi kitabesinde, böyle savaşlardan evvel Kutluğ'a İltiriş-kağan ("kabileler derlemiş kağan") unvanını vermesi, Tonyukuk'un Kutluğ'u biraz sonra alınan unvanla tavsif ettiğini, yani Tonyukuk kitabesindeki bir nevi "anachronisme"²⁶ göstermektedir.²⁷

"Bilgä Tonyukuk Boyla-bağa-tarkan ile birlikte İltiriş-kağan, böylece (...)" cümlesindeki "İltiriş-kağan", sonra alınan unvan idiye, bu unvanın önünde gösterilen Tonyukuk'un unvanı da aynen sonra alınan unvan olabilir. Yani mezkûr cümlede Tonyukuk'un kendisine verdiği "Boyla-bağa-tarkan" unvanı, Kutluğ'un T'ang sülalesine karşı isyan ettiği zamanki Tonyukuk'un unvanı değil de, onun sonra aldığı unvandır zannındayız.

26 Buna benzer bir "anachronisme" için bakınız: Giraud, *L'Émpire des Turcs Célestes*, p. 63.

27 Şöyle bir örnekle Mori'nin görüşünü destekleyebiliriz: Mustafa Kemal Atatürk soyadı 1934'te verilmiştir. Fakat bizler Atatürk'ün yaşamından söz ederken "Atatürk 1881'de Selanik'te doğdu" diye söze başlarız. Halbuki Mustafa Kemal, 1881'de Atatürk değildir; 1934'ten sonra Atatürk'tür (Y. Gedikli).

Bu fasılda, önceki fasılda bir yana koyduğumuz Tonyukuk kitabesinin 6'ncı satırını gözden geçirerek, orada görülen "Boyla-bağa-tarkan" unvanının Tonyukuk'un sonra aldığı unvan olduğunu ve Tonyukuk'un kendi kitabesinde, Kutluğ'un ayaklandığı zamanki kendi unvanı olarak "Boyla-bağa-tarkan" unvanını göster[diğini, yani] sonra aldığı unvanla kendisini tarif ettiğini ispat ettik.

Şimdiye kadar elde ettiğimiz neticeleri tekrar sıralarsak şöyle olacaktır:

1. Kutluğ isyan ettiği zaman A-shih-tê Yüan-chên, Apa-(u-luğ)-tarkan rütbesine tayin edildi.

2. A-shih-ê Yüan-chên, 697 senesinde Apa-tarkan idi.

3. 697 senesi ile 710 senesi arasındaki bir zamanda, başka birisi Apa-tarkan unvanını aldı ve A-shih-tê Yüan-chên, Apa-tarkan'dan başka bir rütbeye tayin edildi. O halde, 710 ve 716 senelerinde Tonyukuk'tan başkasının Apa-tarkan unvanını taşıması, A-shih-tê Yüan-chên'i Tonyukuk ile bir tutmağa hiç [de] engel olmayacaktır.

4. Tonyukuk, 716 senesinde Boyla-bağa-tarkan idi. Tonyukuk, onun 716 senesi yahut ondan biraz sonra kendi kitabesini yazıp bitirdiği zaman, Kutluğ'un isyanındaki kendi unvanı olarak, kitabesini bitirdiği zaman taşıdığı Boyla-bağa-tarkan unvanıyla gösterdi ve bu Boyla-bağa-tarkan, A-shih-tê Yüan-chên'in 697 senesi ile 710 senesi arasındaki bir zamanda aldığı unvan idi.

Tonyukuk'un kitabesinde, kendisine Boyla-bağa-tarkan unvanını vermesi, Kutluğ'u İltiriş-kağan unvanıyla tavsif ettiği gibi Tonyukuk kitabesindeki bir nevi "anachronisme"nin neticesinden başka bir şey olmayıp, İwasa'nın ısrar ettiği gibi

Tonyukuk'un başlangıçtan itibaren Bağa-tarkan olarak Kutluğ'a yardım edegeldiğini gösteren bir delil değildir.

Şimdiye kadar açıkladığımız noktaları ve Klyashtornyj'nin meydana koyduğu filoloji delillerini de nazar-ı itibara alarak, A-shih-tê Yüan- chên'i Tonyukuk ile aynı şahıs sanıyoruz.

A-shih-tê Yüan-chên'i Tonyukuk'tan bambaşka bir şahıs addeden nazariye, yukarıda anlattığımız unvanın değişmesi ihtimaline istinat etmektedir ve bu sebeple böyle bir nazariye kabul edilemez. Klyashtornyj de bu noktayı nazar-ı itibara hiç almamıştı. Bunun içindir ki, "Klyashtornyj'nin fikrinin ilmî muhit içerisinde sağlam bir yer alması için Boyla-bağa-tarkan ile Apa-tarkan arasındaki münasebet hakkında herkesi ikna edecek deliller göstermek gerektir"²⁸ demiştim. Bu küçük makalede ileri sürdüğümüz fikir, herkesi ikna edecek mi, yoksa etmeyecek mi? Muhterem alimlerin tenkidini bekliyoruz.

---

28 Mori, *Kodai Toruko-Minzoku-shi Kenkyû*, pp. 564- 565.

MASAO MORİ
“BÖKLİ” VEYA “BÜKLİ” ŞEKİLLERİNDE
TRANSKRİPSİYON EDİLEN
BİR KELİME ÜZERİNE

VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976),
TTK, Ankara 1981, c. 2, s. 579-582.

1. Orhun yazıtlarında, Göktürk devletini kuran kağan veya kağanların cenaze alayına birer elçi yollamış olan devlet veya kavimlerin içinde “Bökli” (Bükli) “çöglü” (Kül Tegin, Doğu 4) ve “Bökli” (Bükli) “çölg el” (Bilge Kağan, Doğu 5) isimleri görülmekte ve Göktürk ordusunun “Bökli” (Bükli) *kağana* saldırdığı gösterilmektedir (Kül Tegin, Doğu 8; Bilge Kağan, Doğu 8). Bu isimlerin içinde *çöglü* ve *çölg el* kelimeleri, *çöl(l)ig el* veya *çöl(l)üg el* olsa gerek. Fakat “Bökli veya “Bükli” kelimesinin ne demek olduğu hiç belli değildir ve şimdiye kadar bu transkripsiyonlara dayanarak türlü fikirler öne sürülmüştür.

Burada bu fikirlerin hepsinden bahsetmeyeceğim. Yalnız şunu söylemekle yetinmek isterim:

Türk bilginlerinden bay H. N. Orkun, *bükli çölig el* kelimelerine “ormanlarda ve çöllerde oturan kavimler” manasını ve *bükli kağan* kelimelerine “ormanda oturan kağan” manasını vermiştir.

Bay Orkun'dan sonraki dilciler veya filologlar ise genellikle "Bökli" veya "Bükli" kelimesini özel isim olarak ortaya koymuşlardır. Örneğin profesör Annemarie von Gabain, profesör S. E. Malov, profesör Talat Tekin, profesör G. Aydarof ve saire.

2. Dilci veya filolog olarak değil de, tarihçi olarak bu kelimenin manasını açıklamaya teşebbüs etmiş olan ilk bilgin, Japon bilginlerinden Bay Seiiçiro İwasa idi.

Bilindiği üzere, Çin'deki Han devrinden T'ang devrine kadar Güney Mançurya ve Kuzey Kore, Kao-chü-li (şimdiki Korece telaffuza göre Ko-ku-ryö) devletinin hakimiyeti altındaydı. Bu Kao-chü-li devleti, aşağı yukarı dördüncü yüzyılın sonundan itibaren devlet sahasını batı tarafına genişletmiş, Göktürk devletinin kuruluşundan sonra ise bununla temas etmiş ve bir zamanlar Göktürk devletine elçiler yollamıştır. Fakat, Kao-chü-li devleti, 668 yılında yok edilmiştir.

Bay İwasa, Kao-chü-li devletinin Göktürklerin doğu tarafında bulunduğunu ve Çin hakimiyeti altında bulunan Göktürklerin 644 yılında Çin ordularıyla birlikte Kao-chü-li devletine saldırdıklarını göz önüne alarak "Bökli"nin Kao-chü-li devletinden başka bir şey olmadığını ileri sürmüştür.

Bay İwasa, "Bökli" kelimesinin nereden geldiğini açıklamaya çalışmışsa da bunu yapmaya muvaffak olamamıştır.

Ondan sonra Çin bilginlerinden Bay Chên Chung-mien, "Bökli" kelimesinin menşeyini Kao-chü-li devletindeki bir unvan isminin içinde bulmaya çalışmış ve bana göre tuhaf bir nazariye ortaya koymuştur.

Profesör H. W. Haussig, "Bökli" kelimesinin Çin kaynaklarında bir defa zikredilen bir kavim isminin transkripsiyonu

olduğunu ve “Bökli”nin Kitan ve Tatabı ile Çin arasındaki bir yeri gösterdiğini öne sürmüştür.

3. Son zamanlarda Rus bilginlerinden profesör L. P. Potapov, etnoloji bakımından bu meseleyi çözümlem[eye çalışm]ıştır. Potapov, on yedinci yüzyıla ait Rusça kaynakların Yukarı Yenisey nehrinin civarında “Bukli”, “Buklu” veya “Bokli” adında bir kavmin bulunduğunu gösterdiklerini nazarı itibara alarak bu “Bukli”, “Buklu” veya “Bokli” kavminin Orhun yazıtlarındaki “Bökli”nin torunları olduğunu söylemiştir. Ona göre altıncı ve yedinci yüzyıllarda Göktürk devletinin doğu tarafında oturmuş olan “Bökli”, Moğolların baskısına dayanamayarak kuzeybatı taraflarına kaçmış ve on yedinci yüzyılda Yukarı Yenisey nehrinin civarında “Bukli”, “Buklu” veya “Bokli” ismiyle Rusça kaynaklarda görülmeye başlamıştır. Fakat Potapov, “Bökli”nin kaçarken takip ettikleri yolları belirtmeye muvaffak olamamıştır. Kanımca, onun dayanmış olduğu delil, isimlerin benzeyişinden başka bir şey değildir ve başka deliller bulunmadan altıncı ve yedinci yüzyıllardaki “Bökli” ile ondan bin yıl sonraki “Bukli”, “Buklu” veya “Bokli”yi birleştirmek, o kadar kolay bir iş olmayacaktır.

4. Orhun yazıtlarının okunmasında W. W. Radloff ve V. Thomsen’in etkileri o kadar çok idi ki, elde ettiğimiz kelime de tıpkı onların okudukları gibi transkripsiyon edilmiş ve buna dayanarak türlü fikirler ileri sürülmüştür.

Fakat fikrimce bu kelimenin, bugüne kadar okunageldiği gibi “Bökli” veya “Bükli” değil de, *bök eli* şeklinde transkripsiyon edilmesi gerekir. Bilindiği gibi Orhun, Ongin, İhe

Huşotu ve sair yazıtlarda *el* kelimesi, *el* şeklinin yanı sıra yalnız *l* işaretiyle de gösterilmektedir. Buna örnekler o kadar çoktur ki, burada onları sayıp dökmeye lüzum olmayacaktır.

5. Öyle ise, *bök* ne demektir?

Fikrimce Orhun yazıtlarında *bök* kelimesi, Bay İwasa'nın öne sürmüş olduğu gibi Kao-chü-li devletini göstermektedir.

Şu halde Göktürklerin, Güney Mançurya ve Kuzey Kore'de, yani onların doğu tarafında kurulmuş olan Kao-chü-li devletini göstermek için *bök* deyimini kullanmalarının sebebi nedir?

Çin kaynaklarına göre, bu Kao-chü-li devletini kurup buna hükmetmekte olan kavim, "Mo" kavmi idi. Bu nedenle Çinliler, Kao-chü-li devletini göstermek için "Mo" kelimesini kullanmaktaydılar. Mesela Kao-chü-li devletinde kullanılmakta olan yaya "Mo'luların yayı" ve Kao-chü-li devletinin askerlerine "Mo insanları" diyorlardı. Bunu göz önüne alırsak şöyle söyleyebiliriz: Göktürklerin Kao-chü-li devletine "Mo eli", yani "Mo'luların ülkesi", "Mo'luların yurdu" demeleri, pek tabii bir şey idi.

6. Bugünkü Çince telaffuzu "Mo" olan bu harfin T'ang devrindeki Korece telaffuzu *maik¹, Çince ise *mak veya *m^bak imiş. Şimdiki Japoncada bu harf, *baku* veya *haku*, daha doğrusu *bak* veya *hak* olarak telaffuz edilmektedir. Kuvvetle muhtemeldir ki, bu kelime Göktürklerde "Bök" diye telaffuz edilip, "Böklî"lerin kurdukları devlete, yani Kao-chü-li'ye "Bök eli", yani "Böklilerin devleti", "Böklilerin ülkesi" veya "Böklilerin yurdu" denilmekteydi. Gerek elçilerin mübadelesi, gerek savaşlar Göktürklerle Kao-chü-li devleti arasındaki ilişkileri çok sıklaştırmıştır. Bunun sonucu olarak Göktürkler, Kao-chü-li devletinin "Mo" yani *maik, *mak veya *m^bak tarafından kurulmuş olduğunu haber almış ve

1 Mori, *maik* ve sonraki *mak* sözündeki *a* yazacı (harfi) yerine *ters a* yazacını koymuştur. Fakat biz basımda bu yazacın çıkmayabileceğini düşünerek, *ters a'yı a* biçiminde gösterdik (Y. Gedikli).

Kao-chü-li devletini, *maik, *mak veya *m^bak seslerinin o zamanki Korece asıl sesine yakın *bök* ile göstermişlerdir kanısındayım.

7. Son olarak bir kaç kaynağa temas etmek isterim. Birincisi P. Pelliot tarafından getirilmiş olan 1283 numaralı Tibetçe bir el yazmasıdır ki, sekizinci yüzyıla aittir. Bunun içinde “Drugu”ların, yani Türklerin Mug-lig dedikleri ve Çinlilerin Ke’u-li dedikleri bir yerden bahsedilmektedir. Buradaki Ke’u-li, Kao-chü-li devleti manasına gelir. Fakat Kao-chü-li devleti, önce söylediğim gibi 668 yılında yok edilmişti. Onun sonucu olarak Molular kuzeye kaçıp yedinci yüzyılın sonunda Kao-chü-li devletinin eski yurdunda Po-hai adında bir devlet kurmuşlardı. Şu halde, yukarıda bahsedilen Ke’u-li, bu Moluların kurdukları Pohai devleti demektir. Mug-lig ise “Muglilere ait yer” demek olabilir. Bana göre bu “Mug” da “Mo” nun, yani *maik, *mak veya *m^bak’in başka bir telaffuzu olacaktır.

8. İkinci vesika, gene sekizinci yüzyıla ait olan bir Çince - Sanskritçe lügattir. Burada “Kao-li”nin “Mokuri” olduğundan bahsedilmektedir. Fikrimce bu “Mokuri”, demin söylediğim Mug-lig kelimesi veya buna benzer bir kelimedenden gelmiş ve gene Po-hai devletini göstermiş olsa gerek.

9. Üçüncüsü ise profesör Haussig’in bahsetmiş olduğu Theophilactos Simocattes’in yazısıdır. Bu Doğu Roma tarihçisine göre Avarlar, hem Çin’e, hem de “Moukri”nin yerine kaçmışlardı. Bu “Moukri” hakkında kesin olarak hiç bir şey söyleyemiyorum. Şimdiki fikrim şudur ki, bu “Moukri” de tıpkı “Mokuri”nin olduğu gibi Mug-lig kelimesi veya buna benzer başka bir kelimedenden gelmiş, fakat Po-hai devletini değil de Kao-chü-li devletini göstermiş olabilir.

10. Bugünkü konuşmamın sonucunu şöyle özetleyebilirim: Gök Türkler, Kao-chü-li devletini kuran kavme “Bök” veya “Mug” diyorlar ve onların devletine veya yerine *Bök eli* veya *Mug-lig* isimlerini takıyorlardı. Bugüne kadar “Bökli” veya “Bükli” şekillerinde transkripsiyon edilmiş olan kelimenin, *Bök eli* şeklinde okunması gerekir ve bu *Bök eli* ise Göktürk devletinin doğu tarafında kurulmuş olan Kao-chü-li devletini göstermektedir.

MASAO MORİ

YENİSEY YAZITLARINDAKİ “SEKİZ ADAKLIĞ BARIM” ÜZERİNE

Erdem, Mayıs 1987, c. 3., sayı 8, s. 349-356.

1. “Sekiz adaklıg barım”

Yenisey yazıtları olarak adlandırılan yazıtlar içerisinde, I. Èlegest, Begre ve I. Baj-Bulun yazıtlarında¹, “sekiz adaklıg barım” biçiminde okunan bir ifade bulunmaktadır.

Bu “sekiz adaklıg barım” ifadesinin nasıl yorumlanacağı konusunda günümüze değin, bir kaç varsayım ileri sürülmüştür.

Örneğın S. E. Malov, Kazakların bir ata sözünde, “tok at sekiz ayaklıdır” denmesini göz önünde tutarak, Begre yazıtına ilişkin bir açıklamada, söz konusu yazıttaki “sekiz adaklıg barım” ifadesini “tok hayvan” olarak çevirmiştir.² Ayrıca S. E. Malov, I. Èlegest yazıtı ve I. Baj-Bulun yazıtındaki aynı ifadeyi sırasıyla, “sekiz ayaklı hayvan”³ ve “sekiz

---

1 Èlegest, Begre ve I. Baj-Bulun yazıtları, eskiden sırasıyla Èlegeş yazıtı, Begre yazıtı ve Minusinsk Müzesindeki Bir Yazıt olarak adlandırılmaktaydı. Bu yazımda, Dr. D. D. Vasil'ev'in bunlara yeniden verdiği adları kullanıyorum. D. D. Vasil'ev, *Korpus tjurkskih runičeskih pamjatnikov bassejna eniseja*, Leningrad 1983, s. 18, 60, 88-89 / 20, 61, 92 / 30, 68, 107.

2 S. E. Malov, *Enisejskaja pis'mennost' tjurkov*, Moskva-Leningrad 1952, s. 30-31.

3 Malov, *aynı eser*, s. 27.

ayaklı boynuzlu hayvan”⁴ biçiminde çevirmiş ve I. Baj-Bulun yazıtına ilişkin bir açıklamada, “Doru aygır sekiz ayaklıdır. Benekli kır aygır altı ayaklıdır” biçiminde ifade edilen bir ata sözünü örnek olarak göstermiştir.⁵

Buna karşın H. N. Orkun, Begre yazıtına ilişkin bir açıklamada, “Bu sekiz ayak sözü ile hayvan ile birlikte arabanın kastedildiği anlaşılmaktadır. (...) sekiz ayaklı barım denince hayvan ile beraber arabalar bahse mevzu olunmaktadır” demiştir.⁶ C. Brockelmann ise söz konusu arabanın cenazeyi mezarlığa götüren at arabası olacağını söylemiştir.⁷

Ondan sonra Sir Gerard Clauson, I. Élegest yazıtındaki söz konusu ifadeyi “sekiz ayaklı mal” olarak çevirdikten sonra, parantez içinde “belirsiz, olasılıkla arabalar veya çadırlar?” demiştir.⁸

2. “Barım” sözcüğünün anlamı

Burada önemli olan “barım” sözcüğünün nasıl açıklanacağıdır. Aslında bu sözcüğün “mal veya servet” anlamında olduğu, genellikle kabul edilmektedir.⁹ Bununla birlikte Bilge

4 Malov, *aynı eser*, s. 77.

5 Malov, *aynı eser*, s. 77.

6 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, cilt 3, İstanbul 1940, s. 74.

7 C. Brockelmann, “Zu den alttürkischen Inschriften aus dem Jenissejgebiet”, *Ural Altaische Jahrbücher*, cilt 24, Heft. 1-2, 1952, s. 141.

8 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 366. Bunlardan başka H. Vambéry, “adak” sözcüğünün “ayak” değil de, “ant, adanılan, adanan” anlamında olduğunu söyleyerek, “sekiz adaklıg barım” ifadesini “sekiz tane adanılan hayvan” olarak çevirmiştir. Ayrıca P. M. Melioranskij de bir zamanlar bu fikirden yanaydı. H. Vambéry, *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongölei und Sibiriens*, Helsingfors 1899, s. 93-94, 99-100. / Malov, *aynı eser*, s. 28, 31.

9 W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte*, 2. Aufl., S: - Gravenhage, 1960, s. 1481. / Orkun, *aynı eser*, cilt 4, İstanbul 1941, s. 18. / T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, The Hague 1968, s. 308. / V. M. Na-

Kağan yazıtında, “hayvan ve mal” biçiminde çevrilebilecek olan “yılki barım” ifadesi görülmektedir.¹⁰ Bu “yılki barım”, bir “hendiadys” olarak kullanıldığından, *hayvan ve mal* sözcükleri [ile] aynı anlama gelmekte ve buradaki *barım* (mal), *yılkiyi* (yani hayvanı) göstermektedir. Ayrıca Köl Tigin yazıtında, “servet ve mal” olarak çevrilebilecek olan “ağı barım” ifadesi bulunmaktadır.¹¹ Bu “ağı barım” da “hendiadys” olduğundan *ağı* (servet) ve *barım* (mal) sözcüklerinin aynı anlamda olduğu söylenebilir.

Bu biçimdeki “hendiadys”ler, Yenisey yazıtlarında da görülebilir. Örneğin Talë yazıtında, “dört bing atlarım yılki” ifadesi bulunmaktadır ki¹², “dört bin atım ve hayvanım” şeklinde çevrilebilir. Burada, *yılki* (yani hayvan) ile *at* bir “hendiadys” olarak kullanıldığından, hayvanın atı ifade etmesi gerekmektedir. Bu nedenle S. E. Malov’un “dört bing atlarım yılki” deyimini “benim dört bin atım” olarak çevirmesi¹³ doğrudur. Ayrıca Hemçik-Çırgakı yazıtında, “ağınga altmış at(ğa) bintim” biçiminde okunan bir cümle bulunmaktadır.¹⁴ Bu cümle “servete ve altmış ata bindim” biçiminde çevrilebilir. Burada da *ağı* (yani servet) ile *at* sözcükleri, bir “hendiadys” olarak kullanılmakta ve aynı anlama gelmektedir.

Yukarıda gösterilen “hendiadys”ler göz önünde tutulursa, Eski Türklerin, asıl anlamı “mal veya servet” olan

deljaev, A. M. Nasilov, È. R. Tenişev i A. M. Şçerbak (red.), *Drevnetjurkskij slovar*, Leningrad 1969, s. 84. / Clauson, *aynı eser*, s. 366.

10 Bilge Kağan Yazıtı, Doğu 24; Güney 3. “Yılki” sözcüğü için bkz. Radloff, *aynı eser*, cilt 3, s. 485. / Orkun, *aynı eser*, cilt 4, s. 142. / Tekin, *aynı eser*, s. 402. / Nadeljaev vb., *aynı eser*, s. 267. / Clauson, *aynı eser*, s. 925-926.

11 Köl Tigin Yazıtı, Güneybatı. “Ağı” sözcüğü için bkz. Radloff, *aynı eser*, cilt 1, s. 154. / Orkun, *aynı eser*, cilt 4, s. 5. / Tekin, *aynı eser*, s. 300. / Nadeljaev vb., *aynı eser*, s. 17. / Clauson, *aynı eser*, s. 78.

12 Vasilëv, *aynı eser*, s. 32, 68, 109.

13 Malov, *aynı eser*, s. 83.

14 Vasilëv, *aynı eser*, s. 29, 67, 106.

barım sözcüğünü, hayvan anlamında olan *yılkı* ve serveti işaret eden *ağı* sözcükleriyle aynı anlamda kullandıkları ve bazen *yılkı* sözcüğü ve *ağı* sözcüğünün *at* anlamına geldiği anlaşılmaktadır.

Bu arada W. W. Radloff, “inkâr edilemez bir göçebe halk olan” Kazakların hayvana asıl anlamı mal olan Arapça “mal” adını verdiklerine işaret etmiş ve “Kazak halkı için at, her çeşit güzelliklerin özü ve hayvanların incisidir” şeklinde yazmıştır.¹⁵ Başka bir deyişle hayvan, onların en önemli malıdır ve at ise “hayvanların incisi”dir; yani at, onlar için en kıymetli ve en önemli hayvandır.

Yukarıda sözünü ettiğim Orhon ve Yenisey yazıtlarında görülen “hendiadys”leri başlıca kanıt olarak ve mal, hayvan ve at hakkında Kazakların sahip oldukları anlayışı yardımcı kanıt olarak kullanırsak, Yenisey yazıtlarında, asıl anlamı “mal” olan “*barım*” sözcüğünün “at” ile aynı anlamda kullanıldığı öne sürülebilecektir. Eğer bu varsayım kabul edilirse, “sekiz adaklı *barım*” ifadesinin “sekiz ayaklı at” anlamında olması sonucuna varılabilecektir.

3. Sekiz ayaklı at ve Şamanizm

Şu halde “sekiz ayaklı at” diye “tuhaf” bir ifade, nasıl yorumlanabilir?

Eski Türklerin Şamanizme inandıkları, genellikle kabul edilmektedir.¹⁶ M. Eliade, Şamanizme ait ayinde “at”ın

15 W. Radloff, *Aus Sibirien, Lose Blätter aus meinem Tagebuche*, 2. Ausg., cilt 1, Leipzig, s. 414, 420.

16 R. Dankoff, Eski Türklerin inancının Şamanizm olmadığını öne sürmüştür. R. Dankoff, “Kaşgarı on the Beliefs and Superstitions of the Turks”, *Journal of the American Oriental Society*, 95, sayı 1, 1975, s. 77. Fakat, Eski Türkler kuşkusuz, Şamanizme inanmaktaydılar. M. Mori, “Tokketsu no Shinkō Tokuni Shāmanizumu ni tsuite-”, *Mikami Tsugio Hakase Kiju Kinen Ronbuns-*

“cenaze hayvanı ve ruhun rehberi” olarak oynadığı rol ile ilgili olarak, “Muria kabilesinde cenaze töreni sırasında, ölünün bir at sırtında öteki dünyaya vardığını bildiren törensel şarkılar söylenir. Bu şarkılar, içinde altından bir salıncak ile elmastan bir taht bulunan bir saraydan söz eder. Ölü ise sekiz ayaklı bir at sırtında oraya götürülür” şeklinde yazmaktadır.¹⁷

“Sekiz ayaklı at”, yalnız Muria kabilesinin cenaze törenine ilişkin şarkılarda değil, aynı zamanda Buryatların bir efsanesinde de geçmektedir. Bu efsane hakkında M. Eliade, şöyle söylemektedir:

“Buryatların bir efsanesine göre genç bir kadın, ikinci kocası olarak bir şamanın atasının ruhuyla evlenir ve bu gizemli evlenmeden sonra, kadının ahırındaki kısraklardan biri, sekiz ayaklı bir tay doğurur. Dünyevi kocası, ayaklarından dört tanesini keser. Bu kadın, ‘Ah! O, benim şaman gibi daima binmekte olduğum küçük bir atım idi!’ diye haykırır, havaya uçup giderek gözden kaybolur ve başka bir köye yerleşir. Bu kadın, daha sonra Buryatların koruyucu ruhu olmuştur.”¹⁸

Yukarıda belirttiğim gibi, “Şamanizme ait mitoloji ve ayin”de “sekiz ayaklı at”ın önemli bir rol oynaması, “sekiz ayaklı at” ifadesinin anlamını açıklamak için özel bir önem taşımaktadır. Çünkü bu durum, “sekiz ayaklı at” ifadesinin Şamanizm ile çok yakın bir ilişkide bulunduğunu göstermektedir.

---

hū: Rekishi-hen (“Göktürklerin İnanç -Özellikle Şamanizm üzerine-”, Dr. Tsukio Mikami'nin 77. Doğum Günü Hatırasına Armağan: Tarih Bölümü); Tokyo 1985, s. 304-319.

17 M. Eliade, *Shamanism, Archaic Techniques of Ecstasy*, New York 1964, s. 469.

18 Eliade, *aynı eser*, s. 469.

Şamanizm meselesini ele alırken sözünü etmemiz gereken, Kuzey Avrupa mitolojisinin baş tanrısı olan Odin'dir. Çünkü M. Eliade, önce "Eski Germenlerin dininde ve mitolojisinde görülen bazı ayrıntılar, Kuzey Asya'daki Şamanizmin kavramları ve teknikleriyle karşılaştırılabilir. Biz, en göze çarpan örneklerinden söz edeceğiz" dedikten sonra, şunları söylemektedir:

"Korkunç hükümdar ve büyük büyücü olan Odin'in görünümü ve miti, bir kaç tuhaf 'Şamanistik' özellik göstermektedir. Odin, run harflerinin esrarlı bilgisini elde etmek amacıyla bir ağaca asılarak dokuz gün ve dokuz gece geçirir. Bazı Germenistler, bunun bir tür Şamanlığa kabul edilme (initiation) törenini gösterdiğini söylemişlerdir. Hatta Otto Höfler, bunu Sibiryaya şamanlarının kabul töreninde görülen ağaca tırmanmayla karşılaştırmaktadır. Odin'in kendisini 'astığı' ağaç, yalnız Kozmik Ağaç (Yggdrasil) olabilir. Bu arada 'Yggdrasil' adı, 'Ygg (Odin)'in küheylanı' anlamındadır. Kuzey Avrupa'daki geleneğe göre darağacı, 'asılan kişinin atı' olarak adlandırılmaktadır ve bazı Germenlerin şamanlığa kabul törenleri, adayın simgesel olarak 'asılması'nı da içine almaktaydı. Çünkü böyle bir görenek, başka yerlerde de bol bol kaydedilmektedir. Fakat Odin, kendi atını Yggdrasil'e de bağlar ve bu efsanevi temanın Kuzey ve Orta Asya'da görüldüğü herkesçe bilinmektedir."¹⁹

Böylece "Odin'in görünümü ve miti" içerisinde, bir kaç "şamanistik" özellik gösterilebilir. Odin'in "şamanistik" küheylanı hakkında, M. Eliade şöyle devam etmektedir:

"Odin'in küheylanı (Sleipnir) sekiz toynağa sahiptir ve kendi sahibi ve hatta diğer tanrıları (örneğin Hermóðhr'u)

19 Eliade, *aynı eser*, s. 379-380.

yer altına götüren de kendisidir. Öyleyse sekiz toynaklı at, pek âlâ şamanistik bir attır ve bu, Sibiryalılar ve başka kabileler (örneğin Murialar) arasında görüldüğü gibi, daima şamanın ruhunun vücudunu terk ediş deneyimi (ecstatic experience) ile bağlantılıdır. Olasılıkla Höfler'in de belirttiği gibi, çok ayaklı oyuncak atın efsanevi ilkel tipi olan Sleipnir, insan toplumunun gizemli kültüründe önemli bir rol oynamıştır.”²⁰

M. Eliade, yukarıda söz ettiğim gibi, “sekiz toynaklı at, pek âlâ şamanistik bir attır” demekle kalmayıp, ayrıca “sekiz ayaklı atın tipik olarak şamanistik olduğunu biliyoruz” şeklinde yazmaktadır.²¹

Yukarıda söylediğim durumun ışığı altında düşünecek olursak, Yenisey yazıtlarında görülen, “sekiz adaklıg barım” ifadesi, “Şamanizme ait mitoloji ve ayin”deki “sekiz ayaklı at”, “pek âlâ şamanistik bir at” olan “sekiz toynaklı at” ya da “tipik olarak şamanistik” at olan “sekiz ayaklı at”ı işaret etmektedir diyebiliriz.

4. Yenisey yazıtları ile Şamanizm

Şu halde, “Şamanizme ait mitoloji ve ayindeki” “sekiz ayaklı at”, “pek âlâ şamanistik bir at” ve “tipik olarak şamanistik at” diye tanıtılan “sekiz toynaklı at” veya “sekiz ayaklı at”ın, Yenisey yazıtlarında, ölünün hayatta iken sahip olduğu çok sayıda mallarla birlikte gözükmemesinin nedenini aramak zorundayız.

Bu soru, Yenisey yazıtlarının esas niteliğiyle ilgilidir. Bilindiği gibi Yenisey yazıtları çoğunlukla, bize çok “tuhaf”

20 Eliade, *aynı eser*, s. 380.

21 Eliade, *aynı eser*, s. 469.

gelen tanıtımsal bir biçimde yazılmaktadır. Yani bunlarda ölüp gömülmüş olan kişi, yalnız kendi adı ve unvanını değil, aynı zamanda kendi ölüm yaşını kendi ağzından söylemekte, kendisinin, kendi karısı (karıları), oğlu (oğulları), akrabaları, arkadaşları, hükümdarı, toprağı ve çeşitli mallarından ayrılmasını zorlayan kendi ölümüne ağlamakta, kendi özgeçmişini gene birinci şahısla kaydetmekte ve bazen kendi dileklerini yaşayanlar ile yas tutanlara anlatmaktadır. Bu tanıtımsal biçimi göz önünde tutacak olursak, Yenisey yazıtlarını “ölünün, kendi ruhunun rahat etmesi için kendi ağzından söylediği mersiye, ağıt ya da cenaze şarkıları” olarak da adlandırabiliriz. Kısacası Yenisey yazıtları, çoğunlukla ölmüş olan kişinin kendi sözlerinden meydana gelmektedir.

Yenisey yazıtlarının böyle “tuhaf” tanıtımsal biçimi, nereden kaynaklanmıştır?

Bu soruyu yanıtlarken, göz önünde tutmamız gereken, şamanın ruhunun vücudundan çıkması durumunda (ecstasy) ya da ruh tarafından tutulması durumunda (possession) kendinden geçmesi ve böylece ölünün sözlerini kendi ağzından yani birinci şahısla anlatmasıdır.

Bu durumu ve yukarıda belirttiğim gibi Yenisey yazıtlarının, çoğunlukla ölmüş olan kişinin sözlerinden meydana geldiğini düşünürsek, Yenisey yazıtlarına özgü bu “tuhaf” tanıtımsal biçimin, olasılıkla şamanın kendinden geçme durumunda söylediği ölünün sözlerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bu sav, bizi Eski Türklerin, olasılıkla şamana ölünün sözlerini kendi ağzından söylettikleri bir görenek ve gelenek bulunmaktadır diye bir varsayıma götürecektir. Aynı zamanda Eski Türkler, yazıyı öğrenmelerinden sonra taş üzerine anıt yazısını hakketmeğe başladıkları zaman, bunu yukarıda söylediğim görenek ve geleneğe dayanarak

yapmış ve bunun sonucunda, Yenisey yazıtlarının “tuhaf” tanıtımsal biçimi meydana çıkmış olmalıdır.

Buna ilişkin, S. E. Malov ve S. G. Kljaštornyj'nin, Yenisey yazıtlarının “anma şiirleri” niteliğini taşıdığını söylemeleri²², çok dikkat çekicidir. Çünkü, şamanın anlatması da çoğu kez bir tür şiir biçiminde yapılmıştır.

Burada tekrarlayacak olursak, Yenisey yazıtlarının “tuhaf” tanıtımsal biçimi, Eski Türklerin, bir tür büyücü olan şamana ölümlerin sözlerini birinci şahısla söyledikleri bir görenek ve geleneğe dayanmaktadır diyebiliriz.

Fakat burada hemen şunu belirtmek gerekir ki, Yenisey yazıtlarının hepsi, ölünün sözleriyle meydana gelmektedir. Gerçekte bazı yazıtlar, yaşayan kişi(ler) ile ölen kişi arasındaki diyalog tarzında yazılmaktadır.²³ Şamanizme inananların, bazen şamanla diyalog kurdukları göz önünde tutulursa, Yenisey yazıtlarının bazısının, yaşayan(lar)la ölen arasındaki diyalog biçimini alması, yaşayan(lar)ın şamanla diyalog kurduğu (kurdukları) ve buna karşılık şamanın kendi ağzından ölenin sözlerini anlattığı görenek ve gelenekten ileri gelmektedir denebilir.

Her halde, Yenisey yazıtlarında ölünün birinci şahısla kendi sözlerini anlatması, şamanın kendinden geçme durumunda, ölenin sözlerini söylediği görenek ve geleneğe dayanmaktadır.

Eğer bu varsayım kabul edilirse, Yenisey yazıtlarında “sekiz ayaklı at”ın ölünün hayatta iken sahip olduğu çok sayıda mallarla birlikte gözükmesi, olasılıkla “tipik olarak şamanistik” at olan “sekiz ayaklı at”ı şamanın, ölünün

22 Malov, *aynı eser*. / S. G. Kljaštornyj, *Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki kak istočnik po istorii srednej azii*, Moskova 1964.

23 Örneğin, I. Altyn-Kël Yazıtı. Vasil'ev, *aynı eser*, s. 25, 64-65, 102-103.

mallarından söz ederken kendi söylediklerinin kalıntısının olduğu gibi muhafaza edilmesi ve dolayısıyla “sekiz ayaklı at”ın adeta ölenin malları gibi görülmesinden kaynaklanmaktadır diyebiliriz.

5. “At”, “yunt”, “yılık” ve “barım”

Eski Türkçede “at” sözcüğünden başka “yunt” sözcüğü de *at* anlamındaydı²⁴ ve “yılık” sözcüğü de *hayvan*, özellikle *at sürüsünü* ifade etmekteydi.

Eğer gerçekten “sekiz adaklıg barım” ifadesi, “sekiz ayaklı at” anlamına gelirse, niçin “at”, “yunt” veya “yılık” sözcüğü değil de, zaten “mal” anlamında olan “barım” sözcüğü kullanılmıştır?

Din ve din tarihi üzerinde değerli araştırmalar yapmış olan Japon bilim adamı İ. Hori, M. Weber’in sözlerinden söz ederek şunları söylemiştir:

“Şaman, ‘kutsiyet’ alanıyla her hangi bir ilişki kuramayan sıradan kişiler ya da aslında bir dinin kurucusu olamayan dünyevi kişiler için, taklit edilemeyen olağanüstü, doğaüstü, fiziksel ve manevi bir karaktere sahiptir.”²⁵

Ayrıca Bugut yazıtında, bir Göktürk kağanının şaman niteliğini taşıdığı kaydedilmektedir.²⁶

Şaman eski göçebe toplumda, “Tanrı vergisi (charisma) sahibi” veya “kutsiyet alanının uzmanı”, yani başkalarında korku duygusunu uyandıran bir kişiydi.

24 “Yunt” sözcüğü için bkz. Radloff, *aynı eser*, cilt 3, s. 418. / Orkun, *aynı eser*, cilt 4, s. 144. / Nadeljaev vb., *aynı eser*, s. 281. / Clauson, *aynı eser*, s. 946.

25 İ. Hori, *Nihon no Shāmanizumu* (Japonya’nın Şamanizmi), Tokyo 1971, s. 53.

26 S. G. Kljaštornyj, V. A. Livšic, “The Sogdian Inscription of Bugut Revised”, *Acta Orientalia Hungaricum*, cilt 26, sayı 1, 1972.

Şu halde, kutsal ve korku duygusunu uyandıran şamanla çok yakın bir ilişkide bulunmakla kalmayıp, “pek âlâ şamanistik bir at” veya “tipik olarak şamanistik at” olarak tanıtılan “sekiz ayaklı at”ın, *at* anlamında olan “at”, “yunt” ya da hayvan, özellikle *at sürüsünü* ifade eden “yılki” sözcüğü ile değil de, aslında “mal” anlamında olan “barım” sözcüğüyle gösterilmesinin nedeni ortadadır. Çünkü, “at”, “yunt” veya “yılki” sözcüğü, kutsal “pek âlâ şamanistik bir at” veya “tipik olarak şamanistik at”tan başka bir şey olmayan “sekiz ayaklı at”tan söz ederken, ağıza alınması yasaklanmış birer “tabu sözcük” idi ve onun yerine “barım” sözcüğü kullanılmıştır. İşte bu, yalnız “sekiz ayaklı at”tan söz edildiği zaman, “at”, “yunt” veya “yılki” sözcüğü değil de, “barım” sözcüğünün kullanılmasının nedeni olacaktır.

Sonuç

Bu kısa yazımın özeti şudur:

1. Yenisey yazıtlarındaki “sekiz adaklıg barım” ifadesi, “sekiz ayaklı at” anlamındadır.
2. “Sekiz ayaklı at”, “pek âlâ şamanistik bir at” ya da “tipik olarak şamanistik at” idi.
3. Yenisey yazıtlarında ölünün birinci şahısla anlatılması, Eski Türklerin bir tür büyücü olan şamana, kendinden geçme durumunda ölünün sözlerini kendi ağzından söyleme görenek ve geleneğine dayalıdır.
4. “Sekiz ayaklı at”ın, ölünün hayatta iken sahip olduğu çok sayıda mallarla birlikte yazılması, olasılıkla “tipik olarak şamanistik at” olan “sekiz ayaklı at”ı şamanın, ölünün mallarından söz ederken kendi söylediklerinin kalıntısının

olduğu gibi muhafaza edilmesi ve dolayısıyla “sekiz ayaklı at”ın adeta ölenin malları gibi görülmesinin sonucu olacaktır.

5. Yalnız “sekiz ayaklı at”tan söz edildiği zaman “at”, “yunt” veya “yılki” sözcüğü değil de, “mal” anlamında olan “barım” sözcüğünün kullanılması, “sekiz ayaklı at”ın, “tipik olarak şamanistik bir kutsal at” olarak görülmesi nedeniyle “at”, “yunt” veya “yılki” sözcüğünün “tabu sözcük” olmasından kaynaklanmaktadır. Kısacası “barım” sözcüğü, “at”, “yunt” veya “yılki” sözcüğünün yerine kullanılmış olsa gerek.²⁷

---

27 Bu konu hakkında şu yazımıza bakınız: “Yenisey yazıtlarındaki ‘sekiz adaklıg barım’ üzerine”, *Yesevi*, Ocak 2011, sayı 205, s. 18-19. (Y. Gedikli).

MASAO MORİ

SIÇI VE SSÜ-CHIH

(AÜDTCF) *Tarih Araştırmaları Dergisi*,
1968, c. VI, sayı 10-11, s. 217- 223.

1. Çinliler, eskiden beri bir toprak parçasının sınırını göstermek için “ssü-chih (dört taraf)” terimini kullanıyorlardı. Toprağın alışverişi veya kirasına ait Çince hukuki vesikalarda da, toprağın yeni sahibi veya kiracısının toprak üzerindeki hakkını “ssü-chih” kelimesiyle sınırlamaktaydılar. Uygurca hukuki vesikalarda gözüken “sıçı” ıstılahı, bu Çince “ssü-chih” kelimesinin fonetik kopyasından başka bir şey değildir.¹ Araştırmamıza göre Uygurlar, hukuki vesikalarında, yalnız böyle terim veya şekil bakımından değil muhteviyat bakımından da, Çincelerini örnek tutmuşlardır.²

Şu halde biz, Uygurların hukuki vesikalarını tertip ettikleri zaman, tamamen Çinlilerin tesirleri altında kaldıklarını söyleyebilir miyiz?

-
- 1 Müller, F. W. K., “Uigurische Glossen”, *Ostasiatische Zeitschrift*, Vol. VIII, 1919-1920, s. 324.
  - 2 Mori, M., “A Study on Uygur Documents of Loans for Consumption”, *Memoirs of the Reseach Department of the Toyo Bunko*, Vol. 20, 1961; ditto., “The Cause of Warrant in the Uigur Documents of Sale and Purchase”, *Toyo Gakuho*, Vol. 44, No. 2, 1961, vs.

Bu meseleyi halletmek için bir numune olarak Çince ve Uygurca hukuki vesikalardaki “ssü-chih > sıçı” kelimelerini ele alalım.

II. Çince ve Uygurca vesikalardaki bu terimlerin kullanılış şeklinin farkını, onların sayılma sırasında görebiliriz. Çince vesikalarda, “ssü-chih”, ekseriyetle doğu, batı, güney ve kuzey sırasıyla sayılmaktadır.³ Buna mukabil Uygurcalarında ise, “sıçı”, bir kaç müstesna olmak üzere, umumiyetle doğu, güney, batı ve kuzey olarak sıralanmaktadır.⁴

Böyle fark, nereden geliyor ve nasıl izah edilebilir?

III. Eski Türkler, bilhassa Göktürkler, dört ana ciheti (dört bulun, dört sınar, dört yınak) göstermek için,

**ilgärü kün togsıkka,
birgärü kün ortusınaru
kurıgaru kün batsıkıña
yırgaru tün ortusınaru (...).**
(KT G 2 ; BK K 1-2 ; BK K 11).⁵

ön tarafa (doğuya) güneşin doğduğu tarafa,
sağ tarafa (güneye) gün ortasına

-
- 3 Niida, N., *The Critical Study on Legal Documents of the Tang and Sung Eras*, Tokyo, 1937.
- 4 Mori, M., “A Contract Note about a Vineyard in Uyghur Language”, *Toyo Gakuho*, vol. XLII, No. 4, 1960. / Radloff, W., *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad 1928, s. 14, No 13. vesika. / Mezkür eser, s. 245, No 107. vesika. / Mezkür eser, s. 246, No 108. vesika. / Malov, S. E., *Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovaniya*, Moskva-Leningrad, 1951, s. 204 vs.
- 5 Bu eserimizde Köl-tigin yazıtını *I*, Bilgä-kagan yazıtını *II* ve Tonyukuk yazıtını *T* işaretiyle gösteririz.* D, G, ve K işaretleri, sırasına göre doğu, güney ve kuzey tarafını gösteriyor.
*NOT : Biz kolaylık olması için Mori'nin *I* ile gösterdiği yazıtı *KT* (Kül Tigin), *II* ile gösterdiği yazıtı *BK* (Bilge Kağan), *T* ile gösterdiği yazıtı *Ton* (Tonyukuk) ile gösterdik (Y. Gedikli).

arka tarafa (batıya) güneşin battığı tarafa
sol tarafa (kuzeye) gece ortasına. (...)

ilgärü şanduñ yazıka tägi sülädim,
(...) birgärü Tokuz- Ärsinkä tägi
sülädim. (...) kurıgaru Yinçü-ögüz
käçä Tämır-kapıgka tägi sülädim. Yırgaru
Yır-Bayırku yiriñä tägi sülädim. (KT G 3-4; BK K 2-3).

ön tarafa (doğuya) Shan-tung ovasına kadar sefer ettim.
sağ tarafa (güneye) Dokuz Ersin'e kadar
sefer ettim. (...) arka tarafa (batıya) İnci nehrini
geçerek Demir-kapısına kadar sefer ettim. Sol tarafa
(kuzeye) Yır Bayırku yerine kadar sefer ettim.

önrä Kıtanyda biriyä
Tabgaçda. kırıya kurıdında.
yırıya Oguzda. (...) (Ton 14).

ön tarafa (doğuya) Kıtaylarda, sağ tarafa (güneye)
Çinlilerde, arka tarafa (batıya) Batılılar (?)'da⁶
sol tarafa (kuzeye) Oğuzlarda. (...)

misallerinde görebildiğimiz gibi [yönler] umumiyetle *il* veya *öñ* (ön taraf, doğu), *bir* (sağ taraf, güney), *kırı* (arka taraf, batı) ve *yır* (sol taraf, kuzey) sırasıyla sayılmışlardır. Üstelik mezkûr *il* veya *öñ*, *bir*, *kırı* ve *yır* kelimelerinin hepsini kullanamasa bile, mesela,

6 Şu ana kadar çözümlenemeyen ve genelde *kurıdında* okunup "Batılılarda" biçiminde çevrilen sorunlu kelimenin doğrusu *kordanta olup anlamı "berkitilmiş, müstahkem mevki; ordugâh"tır. Bu sorun "Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler 25: Hunsulara ait Gorgân yer adı, Göktürlere ait korgan ~ kurgan, Göktürk ve Uygurlara ait koorg ve kordan sözleri in köken ve anlamları" adlı yazımızda çözümlenmiştir (Y. Gedikli).

yogçı sıgıtçı öñrä
kün togsıgda, Bökli çölüg
il Tabgaç, Töpöt, Par⁷, Purım, Kırkız, Üç-Kurıkan
Otuz-Tatar, Kıtany, Tatabı, bunça bodun kälipän. (...).
 (KT D 4, BK D 5).

matemciler ve ağlayıcılar olarak ön tarafa (doğuya)
 güneşin doğduğu taraftan, Bökli (Kore?) çöllü (?)
 devlet, Çin, Tibet, Fars, From, Kırgız, Üç-Kurıkan,
 Otuz-Tatar, Kıtay, Tatabı, bunca milletler gelip (...).

yogçı sıgıtçı Kıtany Tatabı
bodun başlayı Udār sāñün
kälti. Tabgaç kaganda İsyi Likän
kälti. (...) Töpüt kaganda Bölön kälti. kırıya
kün batsıgdakı Sogd Bärçäkär
Bukarak ulus bodunda Nän sāñün, Ogul Tarkan
kälti. On ok oglum Türgiş kaganda Makaraç
tamgaçı Oguz Bilgä tamgaçı kälti. Kırkız
kaganda Tarduş Inançu çur kälti. (KT K 11-13).

matemciler ve ağlayıcılar olarak Kıtay ve Tatabı
 milletlerinin reisi olarak Udār Chiang-chün (general)
 geldi. Çin imparatorundan İsyi (?) Lü Hsiang
 geldi. (...) Tibet kralından Bölön geldi. Arka tarafa
 (batıya) güneşin battığı taraftaki Sogd Bärçäkär (?)
 Buhara ulus halkından⁸ Neng Chiang-chün ve Oğul Tarkan
 geldiler. On ok, yani oğlum Türgiş hakanından Makaraç
 nişancı ve Oğuz Bilge nişancı geldiler. Kırgız
 hakanından Tarduş Inançu çur geldi.

7 T. Tekin, Mori'nin *Par* "Fars" yazdığı sözcüğü *Apar* yazar ve "Apar (kavim adı)" olarak anlamlandırır (Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 24, 25, 122). Bizce Tekin'in görüşü doğrudur. Aparlar, Göktürlere *yağı* (düşman) olsalar da ölüm anında temsilci göndermeleri doğaldır (Y. Gedikli).

8 *Sogd Bärçäk* (1?) *är bukarak ulus bodun* kelimeleri, Klyashtornyj, S. G. tarafından yeniden izah edilmişti. Ama onun yeni izahatında henüz şüpheli noktalar yok değildir. Klyashtornyj, S. G., *Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki kak istochnik po istorii Srednej Azii*, Moskva 1964.

ifadeleri gibi muhtelif devlet ve kavimleri doğu, güney, batı ve kuzey sırasıyla birer birer saymaktadır.

Demek oluyor ki, Eski Türkler, bilhassa Göktürklerde dört ana ciheti saymak için doğu, güney, batı ve kuzey sırasını kullanmak, onların adeti idi.

Bunun sebebi nedir?

IV. Şayan-ı dikkattir ki, Eski Türklerde doğu, batı, güney ve kuzey gibi mücerret mefhumlar, iki türlü daha [bir başka] müşahhas mefhumlar ile ifade edilmiştir.

Onlardan birincisi ön, arka, sağ ve sol mefhumları ve ikincisi ise bütün gün ve gecede güneşin mevkiidir.

Yukarıda ve başka misallerdeki⁹, “doğuya, doğuda” manasını ifade etmek için “ön taraf, ön tarafta (*ilgärü, öñrä, öñtün*)” gibi kelimeler kullanılmaktadır. Bundan anlaşılıyor ki, Eski Türkler doğuya karşı durarak dört ana ciheti saymışlardır. Netice olarak “arka tarafa, arka tarafta (*kurıgaru, kırıya, kirü, kisträ, kidin*) kelimeleriyle “batıya, batıda” manaları, “sağ tarafa, sağ tarafta (*birgärü, biriyä, birtin*) kelimeleriyle “güneye, güneyde” manaları ve “sol tarafta (*yırgaru, yırıya, yirtin*)” kelimeleriyle “kuzeye, kuzeyde” manaları gösterilmiştir. Daha doğrusu Eski Türklerde esasen “doğu”, “batı”, “güney” ve “kuzey” gibi mücerret mefhumlar mevcut değildi. Eski Türkler yalnız “ön”, “arka”, “sağ” ve “sol” gibi daha müşahhas mefhumlar ile dört ana ciheti göstermişlerdi zannındayız.

Şu halde demin söylediğimiz gibi Eski Türklerin karşıya alarak dört ana ciheti saydıkları doğu taraf, onlar için nasıl [bir] manayı haiz idi?

9 KT D 2, BK D 3 / KT D 12, BK D 11 / KT D 17, BK D 15 / KT D 21, BK D 17 vs.

Yukarıdaki misaller ve sairelerde “doğu”, “güneşin doğduğu taraf” *kün togsıg*, “güney”, “gün ortası” *kün ortusı*, “batı”, “güneşin battığı taraf” *kün batsıg* ve “kuzey” ise “gece ortası” *tün ortusı*” olarak gösterilmiştir. Yani dört ana cihet, bütün gün ve gecedeki güneşin yeri ile ifade edilmektedir. Burada doğunun “güneşin doğduğu taraf” ve batının “güneşin battığı taraf”ı göstermesinin sebebi açık olduğu halde, güneyin “gün ortası (öğle vakti)” ve kuzeyin “gece ortası (gece yarısı)” ifadesiyle gösterildiği sebep ise o kadar belli değildir.

Fakat bu durumu şöyle izah edebileceğiz: Uygurlar zamanındaki kaynaklarda da, yukarıda zikrettiğimiz Göktürk yazıtlarında görüldüğü gibi, güneyin “*kün ortu*¹⁰ (gün ortası, öğle vakti)” tabiriyle ifade edildiği misaller yok değildir. Ama Uygurca kaynakların ekseriyetinde güney, “*küntin yıñak, күntин синар* (güneşin ciheti)” kelimeleriyle gösterilmektedir. Göktürk yazıtlarındaki “*kün ortusı*” içinde “*kün*”, *gün* manasına geldiği halde, Uygurca kaynaklardaki “*küntin yıñak, күntин синар*”ın içindeki “*kün*” ise *güneşi* ifade etmektedir. Yani Eski Türkler, bir tek “*kün*” kelimesiyle hem *gün*, hem de *güneşi* anlamaktaydılar. Eski Türklerin ananevî olarak güneyi “gün ortası (öğle vakti)” ve “güneşin ciheti” kelimeleriyle göstermelerinin sebebini, “gün ortası (öğle vakti)”nın bütün günde güneşin en kuvvetli bulunduğu vakit olduğu gibi, güneyin de dört ana cihet arasında en sıcak olup gene güneşin en kuvvetli bulunduğu cihet olduğunda aramak lazımdır. Demek oluyor ki Eski Türkler, “gün ortası (öğle vakti)”nda güneşin güneyde bulunduğunu zannediyorlardı. Gene, güneşin kaybolduğu “gece ortası (gece yarısı)”nda güneşin, onun kuvvetsiz olduğu cihet, yani kuzeyde

10 Radloff, W., *Tiřastvustik. Ein in türkischer Sprache bearbeitetes Buddhistisches Sūtra*, St-Petersbourg 1910, SS. 3, 4, 5, 7, 8. / Bang, W., und von Gabain, A., *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin 1931, s. 10.

bulunduğu zannedildiğinden dolayı kuzey, “gece ortası (gece yarısı)” kelimesiyle ifade edilmiş olabilir.

Eğer kanaatimiz kabul edilirse, söyleyebiliriz ki, Eski Türklerle göre güneşin doğduğu vakit, öğle vakti, güneşin battığı vakit ve gece yarısında güneş, sırasına göre doğu, güney, batı ve kuzeyde bulunurdu; yani güneş, bütün gün ve gecede doğudan başlayarak güney, batı ve kuzeyden geçirdi. Yukarıda söylediğimiz gibi Eski Türkler, doğuya karşı durarak dört ana ciheti saymışlardır. Bunun sebebi, doğunun “güneşin doğduğu taraf”, yani bir günün başlangıcı olmasıdır.

Biz III. fasılın sonunda Eski Türklerin, bilhassa Göktürklerin, dört ana ciheti saymasında doğu, güney, batı ve kuzey sırasını kullanmalarının nedenini sormuştuk. Şimdi, bu suale cevap verebiliriz: Onlar, güneşin dönmesine göre dört ana ciheti saydılar. O zaman onlar, bir günün başlangıcında güneşin doğduğu tarafa, yani doğuya karşı durarak güneşin dönmesini tasavvur ettiler. Üstelik onlara göre güneş, onun doğmasından gece yarısına kadar önden sağa doğru, yani ön (doğu)’den başlayarak sağ (güney), arka (batı) ve sol (kuzey) sırasıyla dönerdi. Bunun gibi tasavvur edilen güneşin dönmesine göre, dört ana ciheti göstermek isterlerse, onların sırası ön, sağ, arka ve sol; yani, doğu, güney, batı ve kuzey sırası olmak lazım idi.

V. Burada Çin kaynaklarına bakalım. Hsiung-nular (Hunlar), Wu-huanlar ve T’u-chüeh (Göktürkler) hakkında şöyle malumatımız vardır:

“Shan-yü (Hunların hükümdarı), her sabahleyin kendi çadırından çıkıp güneşin ilkin doğuşuna tapınır.”¹¹

11 *Shih-chi*, Vol. 110, Hsiung-nu ch’uan.

Bu cümleden, Hunlarda “ilkın doğan güneş”e ibadet edildiği anlaşılıyor.

“Wu-huanlar (...) çadır ile ev yaparlar ve her evin girişi doğu tarafta bulunup güneşe bakar.”¹²

“(Göktürklerin) hakanı, her zaman Yü-tu-chin Shan (Ötükan yış)da oturur. Onun çadırı doğuya bakar. Çünkü hakan, güneşin doğduğu yere hürmet eder.”¹³

Bunlar Moğolistan’da oturan eski göçebe kavimlerinin güneşe ve doğuya hürmet edip tapındıklarını göstermektedir. Ve böyle [bir] adet, yukarda işaret ettiğimiz Eski Türklerin doğuya karşı durarak güneşin dönmesine göre, dört ana ciheti sıraladıkları adetle alakadar olacaktır.

Bu hususta, Göktürk hakanlarının cülûs merasimi ehemmiyetlidir. Çin kaynakları bunun hakkında şöyle malumat vermektedir:

“Onların (Göktürklerin) hükümdarı tahta çıkacağı zaman ona refakat edenler, onun mühim maiyetleri vs., onu bir keçeli halı üzerine oturtup taşır, güneşe göre dokuz defa döndürür ve birer döndürmeden sonra her maiyeti yeni hükümdara tapınır.”

Bu cümlede “güneşe göre dokuz defa döndürür” ifadesi, bizi ilgilendiriyor. Bunun manası pek belli olmayıp Prof. Dr. Liu Mau-tsai de bunu “(...) und drehten ihn dann der Sonne folgend (?) neunmal” [“(...) ve sonra onu güneşi takiben (?) dokuz defa döndürdü”] diye istifham işareti ile tercüme etmişti.¹⁴

12 *San-kuo-chih*, Vol. 30, Tung-i ch’uan.

13 *Chou-shu*, Vol. 50, T’u-chüeh ch’uan.

14 Liu Mau-tsai, *Die chinesische Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe)*, Bd. I, Wiesbaden, 1959, s. 8.

Burada Uygur hakanının Çinli prenses ile evlenmesiyle ilgili bir merasim şayan-ı itibardır:

“Kung-chu (Çinli prenses)’yu Uygur hatunu olarak kabul eder. Evvela hakan kuleye çıkıp doğuya karşı oturur. Kulenin altında bir keçeli çadır kurup onun içerisine prensesi oturtur. (...) Yardımcılar, prensesi bir tahtirevana çıkarırlar. Uygurların dokuz kavimleri, iş birliği yapıp bu tahtirevanı taşıyarak açık meydana güneşe göre sağa doğru dokuz defa döndürürler. Ondan sonra prenses tahtirevandan inip kuleye çıkar ve hakan ile birlikte doğuya karşı oturur.”¹⁵

Prof. Dr. Liu Mau-tsai, bu cümleyi “Bei den Hui-ho wurde die neue Khatun 9 mal rechts (?) gedreht” [“Uygurlarda yeni hatun dokuz defa sağa (?) döndürüldü”] diye hulasa edip “Man möchte annehmen, dass die Drehungen, wie die Sonne vom Osten nach dem Westen, von rechts nach links gemacht worden wären” [“Dönüşlerin tıpkı güneş gibi doğudan batıya, sağdan sola yapıldığı kabul edilmektedir”] izahatını vermektedir. Fakat, onun hulasası ve izahatı¹⁶ kâfi derecede değildir. Çünkü bize göre “[tahtirevanı] güneşe göre sağa doğru döndürmek, yukarıdaki fasılda söylediğimiz gibi “doğuya karşı durarak ön, sağ, arka ve sol sırasıyla”, yani “doğu, güney, batı ve kuzey sırasıyla” “sağa doğru” döndürmek demektir.

Eğer kanaatimiz kabul edilirse, Göktürk hakanlarının cülûs merasimi hakkındaki “[tahtirevanı] güneşe göre dokuz defa döndürürler” ifadesinin, “güneşe göre sağa doğru, yani ön (doğu), sağ (güney), arka (batı) ve sol (kuzey) sırasıyla dokuz defa döndürürler” manasına geldiği muhakkaktır.

15 Chiu-T'ang-shu, Vol. 195, Hui-hu Ch'uan.

16 Liu Mau-tsai, mezkûr eser, Bd. II, s. 496, Anm. 46.

Bunun gibi doğuya karşı durarak güneşin dönmesine göre sağa doğru dönmek adeti, eski göçebe kavimlerinin bir nevi “güneşe tapınması”ndan [ileri] gelmektedir. Ama burada bu meseleden mufassalan bahsetmeğe imkân yoktur. Burada yalnız doğuya karşı durarak ön (doğu), sağ (güney), arka (batı) ve sol (kuzey) sırasıyla dört ana ciheti saymak adetinin, Eski Türkler de dahil olmak üzere, eski göçebe kavimlerin inançlarından gelen ve onlara mahsus bir anane olduğuna işaret etmek isteriz.

VI. Makalemiz de tıpkı güneş gibi döne döne başlangıcına geri gider. Evvelki faslın sonucu, **II.** faslın sonunda sorduğumuz suale cevap verir. Uygurlar, Uygurca hukuki vesikalarını yazdıkları zaman, hem terim veya şekil, hem de kapsam bakımından, Çincelerini örnek almışlardır. Buna rağmen, dört ana ciheti ise Çin’de umumi olarak kullanılan doğu, batı, güney ve kuzey sırasına [göre] değil de doğu, güney, batı ve kuzey sırasına göre saymışlardır. Bu sayma şekli, Eski Türklere mahsus inanç ve adetten [ileri] gelmektedir.

Bu sonuç, daha geri dönersek **I.** fasılda ortaya koyduğumuz meseleyi halleder. Uygurlar, Doğu Türkistan’a göçtükten sonra, hukuki vesikalarını tertip ederken Çincelerini taklit etmişlerdir. Fakat onlar, baştan aşağı taklit etmemiş ve Çinlilerin tesiri altına düşmemişlerdir. Onların eskiden beri besledikleri inançları ve ondan doğan adet ve ananeleri, Çinlilerin kuvvetli tesirlerine rağmen, kendilerini muhafaza ederek baş gösteriyordu diyebiliriz.

MASAO MORİ

SOĞDLULARIN ORTA ASYA'DAKİ FAALİYETLERİ

Bellekten, Ocak 1983, c.
XLVII, sayı 185, s. 339-351.

Sayın başkan, sayın bayanlar ve baylar! Bugün huzurunuzda bir konuşma yapmak benim için büyük bir onurdur.

1956 yılında, Moğolistan'daki Bugut şehrinin on kilometre batısında Arahangay aймаğı bölgesinde bir yazılı taş bulunmuştu. İki Rus bilgini, S. G. Klyaştornyj ve V. A. Livşits, 1971 ve 1972 yıllarında yayınladıkları yazılarda, bunun Soğdca bir yazıt olduğunu belirtmişlerdir.

Kendim bu "Bugut yazıtı" denilen yazılı taşı, 1972 yılında Japon bilim çevresine tanıtmıştım ve Prof. Saadet Çağatay ile Doç. Semih Tezcan, sözünü ettiğim bu yazılı taşı, 1976 yılında "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellekten" dergisinde Türk bilim çevresine tanıtmışlardır.

Yukarıda sözünü ettiğim iki Rus bilgine göre bu yazıt, I. Göktürk imparatorluğu zamanında, Mahan Tegin adlı soylu bir kişi için dikilmiştir. Ve sayın Çağatay ile Tezcan tanıtmaya yazılarında;

"Oldukça gelişmiş bir yazı dilinin örnekleri olan Eski Türk yazıtlarının eski bir geleneğe dayandığı açıktır. Bu geleneğin kurulmasında Soğdluların oynadığı rolü aydınlatmak

bakımından, Bugut yazıtı büyük önem taşımaktadır. Bu konuda ayrıntılı çalışmalar yapılması gerekir. Şimdilik, yalnızca 6. yüzyıl sonlarında Türk kağanlığında Soğutçanın yazı dili olarak kullanılmakta olduğunu söyleyebiliriz”

demektedirler.

Kendim şimdilik bu nazariyeleri destekliyorum ve sadece bir kaç bilgin, Soğdluların Moğolistan’daki ve Göktürk imparatorluğu zamanındaki faaliyetleri üzerinde durmuştur. Fakat Soğdlular, Göktürk imparatorluğu zamanında birdenbire Moğolistan’a gelmiş değildir. Soğdlular önce de, Orta Asya ye Moğolistan’da, çeşitli sahalarda faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunu açıklamayınca, I. Göktürk imparatorluğu zamanındaki Bugut yazıtının dikilmesinin nedeni de açık olmayacaktır. Burada özellikle Çin kaynaklarına dayanarak Soğdluların, Orta Asya ve Moğolistan’daki faaliyetlerini açıklayıp, Bugut yazıtının dikilmesinin temelini belirtmeye çalışacağım.

Soğdluların ana vatanı, elbette Maveraünnehir, yani Sogdiana ülkesidir. Bu bölgede bilindiği gibi, Semerkand, Buhara, Kişş, Taşkent gibi çok sayıda vaha devletleri bulunmaktaydı.

Vaha tarımcıları yararlandıkları su miktarı genellikle sınırlı olduğu için, örneğin sulama kanalları yaparak önlemler alsalar bile, tarım alanlarını belli ölçüler dışında genişletememekteydiler. Bu nedenle, tarımdan taşan nüfusun çıkış yolunu zanaat ve ticaret faaliyetlerinde aramak zorunda kalmışlardır.

“Ancak bu bölgenin coğrafi konumunun Soğdluların ticaret faaliyetlerinde son derece yararlı bir rol oynadığı düşünülmektedir” diyen Japon tarihçisi Prof. Akira Haneda, bunu “(Sogdiana’nın), Chang Ch’ien’in Orta Asya seyahati

vesilesiyle açılan ve ‘İpek Yolu’ denen, Çin ile Batı Asya ve Avrupa’yı birbirine bağlayan Doğu-Batı kervan ticareti yolunun stratejik bir yerinde bulunmakla kalmayıp, güneyde Hindistan’a ulaşan, kuzeyde Kuzey Asya’nın steplerine bağlanan, güney ve kuzeyi birbirine bağlayan ulaşım açısından da stratejik bir yere sahip olmasıyla” açıklamaktadır.

Sogdiana devletlerinde tüccarların, soyluların hemen altında yer alması, bu arada bunların “kent soylularına katılmış olmaları”, Soğdluların ticari faaliyetlerinin canlılığından kaynaklanmakta, bu canlılığın kaynağı da “bu yörenin coğrafi konumundan” [ileri] gelmektedir.

“Eski T’ang Tarihi” (Chiu T’ang Shu) ve bunun gibi Çin kaynaklarına göre;

“(Sogdlular) çocukları olduğunda, mutlaka ağızlarına bir malt şekeri koyarlar, avuçlarına yapışkan sürerler. Bu, çocuklar büyüdüğünde dillerinin tatlılığının malt şekeri gibi olması, avuçlarına aldıkları paranın yapışkan gibi yapışıp kalabilmesi içindir. Bu kişiler barbar yazısı, yani Soğd yazısı öğrenirler, iyi tüccar olup, ufacık bir çıkar için mücadele ederler. Erkekler 20 yaşına geldiklerinde ticaret için komşu ülkeye seyahate gönderilir; hatta Çin’e bile gelirler. Ticari çıkar olan bir yerde onların izine rastlamamak mümkün değildir.”

Soğdlu tüccarların en geç 1. yüzyıldan sonra, Sonraki Han hanedanı döneminde, yoğun biçimde Çin’i ziyaret ettikleri, “tüccarlar ve satıcılar her gün sınırdan geliyorlar” sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Sonraki Han hanedanı başlarındaki Fu-po (general) Ma Yüan ile ilgili olarak kendisinin maiyetinin “Fu-po (general), Hsi-Yü’nün (Türkistan’ın) tüccar barbarları gibidir. Bir yere gidince orada kalır” diyerek

onun eleştirildiğinin söylenmesi, o zaman “Hsi-Yü (Türkistan)’nün tüccar barbarları”nın¹ “bir yere gidince orada kalıp” alışveriş yaptıklarının, bu sırada Çinliler tarafından gayet iyi bilindiğini ifade etmektedir.

Böylece Soğdlu tüccarların “vaha yolu” boyunca Çin’i hedef alarak sürekli ilerlemiş oldukları farzedilirse, bu “vaha yolu”nun doğu ucu denebilecek, Çin ile Orta Asya’yı birbirine bağlayan “köprü” “T’ung Lang”, yani Ho-hsi’deki Hui Lang (batıda Tun-huang’dan doğuda kuzeye kıvrılan Sarı Nehir yakınlarına değin uzanan vahalar)’ın bunların ticari faaliyet üssü olması doğaldı.

Çin’de Wei devletinin T’ai-ho dönemi sırasında (227-233) Tun-huang’ı, gücü büyük aileler elinde tutmakta, “Türkistan’ın karışık barbarları” buraya gelip bu kişilerle sadece iş birliği yapmakla kalmayıp, bunların başkent Lo-yang’a değin uzandığı söylenmektedir. 16 Devlet zamanında (304-439), sözü edilen Ho-hsi yöresi merkezî Çin’deki karışıklıklar üzerine bağımsız olmuştur. Bu bölgede Önceki Liang (317-376), Sonraki Liang (386-403), Güney Liang (397-414), Batı Liang (400-421) ve Kuzey Liang (397-439) gibi sınır devletlerinin ortaya çıkmasında buradaki ticaret, özellikle ticaret kervanlarının geliş gidişi ile transit ticaretinden gelen çıkarlar gözden uzak tutulmamalıdır.

1 Bugün “b a r b a r” veya “b a r b a r l a r” sözcüğü ile çevirdiğim Çince kelime “Hu” veya “Hu-jen”dir. “Hu” veya “Hu-jen” sözcüğü asıl olarak Moğolistan’daki göçebeleri, özellikle Hsiung-nu’ları göstermekteydi. Fakat özellikle İpek Yolu açıldıktan sonra “Hu” veya “Hu-jen” kelimesi, yavaş yavaş Orta Asya’daki İranlıları, bilhassa Soğdluları göstermeye başlamıştır. Örneğin T’ang devrindeki şiirlerde söylenen “Hu” veya “Hu-jen”, Soğdlular anlamını ve “Hu-chi”, yani “barbar kızı” ise Soğdlu kızlar anlamını taşımaktaydı.

Biraz önce sözünü ettiğim, Ho-hsi yöresindeki beş devletten biri olan Kuzey Liang'ın To-pa Wei devleti tarafından yıkılması sırasında

“Su-tê (Soğd) devletinden tüccarlar, önceleri çoğunlukla Liang topraklarına gelerek ticaret yapmaktaydılar. Kuzey Wei (Tabgaçlar)'in, Kuzey Liang devletinin başkenti Ku-ts'ang'ı ele geçirmeleri üzerine bu tüccarlar derhal tutsak edilmiştir. Kuzey Wei hükümdarı Kao Tsung'un (imparator Wen Ch'eng, 452-465) yönetiminin başlarında, Su-tê hükümdarı elçi göndererek, bunların kefaletini ödemeyi rica etmiş, bir hükümdarlık buyruğu ile bu dilek kabul edilmiştir”

denmektedir. Biz bu yazılanlardan, Ho-hsi'nin hemen hemen doğu ucu olan Ku-ts'ang'da (şimdiki Kan-su eyaletinin Wu-wei ili yakınlarında) yoğun bir ticari faaliyetin varlığını ve buranın açıkça Soğdlu tüccarların elinde olup, Tarım havzasının vaha devletlerini birbirine bağlayan “vaha yolu”nu aşarak Pamir'in yanından uzaklardaki batı ile bağlandığını görmekteyiz.

Daha sonra 553 yılında, Batı Wei hükümdarı Fei Ti zamanında, Batı Wei'in Liang eyaleti valisinin Kuzey Ch'i devletine elçi olarak gidip ülkesine geri dönerken yolda, Liang eyaletinin (Ku-ts'ang'ın) batısında T'u-yü-hun'ların bir ticaret kervanına saldırarak, T'u-yü-hun'ların yüksek devlet memurları ve generalleri ile birlikte “tüccar barbarlardan 240 kişi, 600 baş deve ve katır” ele geçirdiği, bu arada el koydukları “ipekli kumaşların on binleri bulduğu” belirtilmektedir. Bu kayıtlardan Soğdlu tüccarların, T'u-yü-hun'ların himayesine sığınıp, bundan yararlanarak büyük miktarda ipekliyi batıya taşıdıklarını ileri sürmek olanaksız değildir.

Soğdlu tüccarların ticari gelişmelerinde bunların gittikleri yerlerde oluşturdukları koloni toplulukları rol oynamaktaydı.

I-wu'nun (Hami = Kumul) “Çin açısından, çölü geçip, T'ien-shan'ın doğu ucuna ulaşmak için bir bakıma kara limanı” olmakla kalmayıp, T'ien-shan sıra dağları boyunca doğudan gelen İran kökenli tüccarlar açısından da Çin ya da Moğolistan'a açılan “en doğudaki üs olduğu” (Hsiao Matsuda), burası ile ilgili olarak Stein'in bulduğu T'ang döneminin bir yazmasında “Sui hanedanının Ta-yeh 6. yılında (610), kentin (I-wu kentinin) doğusunda toprak satın alınıp I-wu ilinin kurulduğu, Sui hanedanındaki karışıklıklar üzerine burasının tekrar barbarların eline geçtiği, K'eng-kuan'ın 4. yılında (630), başkan Shih Wan-nien'in yedi kenti toplayıp Çin'e bağlandığı” görülmektedir.

“Yeniden barbarların eline geçti” dendiğine göre, Sui hanedanı burasını satın almadan önce, buranın Soğdluların koloni topluluğu olması doğaldır. Sui hanedanının sonlarındaki kargaşalıklar sırasında yeniden Soğdluların eline geçen bu yöre, daha önce belirtildiği gibi, 630 yılında başkan Shih Wan-nien'in 7 kenti toplayarak Çin'e bağlaması sonucu, T'ang hanedanının yönetimine girmiştir. Yazmada söz konusu edilen “7 kent”, burada 7 yerleşim biriminin mevcut olduğunu belirtmektedir.

Bu arada, başkan Shih Wan-nien'in soyadından, bu kişinin “Shih devletinden”, yani “Şaşlı (Taşkentli)” bir Soğdlu olduğu anlaşılmaktadır. Özetle, ne zamandan beri olduğu pek belli olmamakla birlikte, I-wu'da Şaş'tan gelen bir Soğdluyu lider yapan koloni toplulukları bulunduğu, bunların bu yeri bir üs yaparak, doğu ile ticari ilişkilerini yürüttükleri anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Shan-shan ile ilgili olan bir yazmada “Sui, Shan-shan *ucunu* kurmuştur. Sui dönemindeki kargaşalıklar sırasında bu kent ortadan kaldırılmıştır. K’eng-Kuan [saltanat döneminin ?] yılı ortalarında (627-649) K’ang devleti başkanı K’ang Yen-tien, doğuya gelip bu kente yerleşmiş, barbarlar da onun peşinden burada topluluklar oluşturmuşlardır” denmekte, ayrıca bu kentin yakınlarında yine K’ang Yen-tien tarafından başka yerleşim birimlerinin de kurulduğu belirtilmektedir.

Kendisi, Sui hanedanı sonlarındaki kargaşa döneminden yararlanarak, çok sayıda Soğdluyu belki de Semerkandlıyı Lob-nor’un güneybatı yöresine getirmiş, ticari koloni toplulukları oluşturmuştur. Daha sonra 691 yılı dolaylarında, K’ang Fu-yen adlı, yine Semerkandlı birinin “uç generali” sıfatıyla bu toplulukların başına geçtiği bilinmektedir. Fu Tan-yen adlı bu “uç generalinin” adının bir Mani rahibi unvanı olduğu, [bunun] “Fu-to-Yen” ile aynı anlamda, “dinî bilgileri bilen kişi” anlamındaki Soğdca bir kelimenin karşılığı olduğu kabul edilirse, bu husus Soğdluların sadece Mani dinini değil, aynı zamanda geniş çapta İran kültürünün de doğuya yayılmasında önemli bir rol oynadıklarını gösteren bir kanıttır diyebiliriz.

Buradan doğuya gidildiğinde, Tun-huang’a ulaşılır. Tun-huang kalesinin doğusunda, yaklaşık 500 metre uzaklıkta, “olasılıkla T’ang dönemi başlarında (yani en geç Sui dönemi, en erken 7. yüzyıl ortalarıyla sınırlı olarak) kurulmuş”, An Ch’eng denen bir Soğd topluluğu bulunmakta, 8. yüzyıl ortalarında K’ang devleti (Semerkand), An devleti (Buhara), Shih devleti (Şaş), Ho devleti (Kuşanya), Shih devleti (Kişş) gibi devletlerden gelen Soğdlular (yaklaşık 300 hane,

1.400 kişi) oturmakta, bunlar Çinli adını taşıyanlar ile birlikte yaşamaktaydılar.

Bu topluluklarda Zoroastar dini tanrısının kutsal tapınağı bulunmakta idi. Bunlar halkın güvenini kazanarak Budizm'i de yaymışlardır. Burada oturan halk 8. yüzyıl ortalarında “tarımla uğraşmaktaysalar da, ticaret faaliyetleri çok daha fazla ağırlık taşımakta”, “sakinlerin çoğunluğu” tüccar olarak “bir yandan doğu ile batı arasında gidip gelmekte, bir yandan da üç kuruşun peşinde koşmaktaydılar” denmektedir (Prof. On İkeda).

Daha doğuya gidersek, Chiu-Ch'uan'a ulaşılır. Bu yöredeki “barbar”lardan An-Nuo-pan-t'ö adlı, Buharadan bir Soğdlu 545 yılında Batı Wei'den Göktürklerin A-shih-na ailesine gönderilen elçilik heyetine başkanlık etmiştir. Ve daha önce belirttiğimiz gibi, Soğdluların “vaha yolu” boyunca doğuya gelip, özellikle Ho-hsi'de ticari faaliyetlerle uğraştıkları ve ayrıca Soğdluların I-wu (Hami), Lob-nor'un güneybatısı, özellikle Ho-hsi yöresinin batı ucunda, Tun-huang yakınlarında koloni toplulukları oluşturdukları düşünülürse, aynı şekilde Soğd topluluklarının Tun-huang'ın doğusunda, Chiu-ch'uan'da bulunmuş olabilecekleri yadırgatıcı olmayacaktır. An-Nuo-pan-t'ö'nün böyle bir toplulukta yaşayan bir Buharalı olması gerekir.

Yukarıda sözünü ettiklerimiz, Çince tarih kaynaklarından öğrendiğimiz gerçekler olup, Soğdluların kendilerinin bıraktıkları belgelerle de ayrıca kanıtlanmaktadır. Sözünü ettiğim belgeler, Stein'in 1906 yılında Tun-huang'ın batısındaki gözetleme kulesi kalıntılarından, Han dönemine ait tahta üzerine yazılmış yazıtlarla birlikte [bulduğu] Soğdca belgelerden başka bir şey değildir. Bunların tarihleri ile ilgili olarak İngiliz W. B. Henning, 1948 yılında, burada

kullanılan Soğd yazısı stili (klasik Soğd yazısı), kelime hazinesinin özelliği ve diğer hususlara göre, bunları 4. yüzyılın başları olarak tarihlendirmektedir. Buna karşın Prof. Akira Fujioda, kâğıt özelliğinden [yola] çıkararak, bunların 6. yüzyılın ilk yarısından kalmış olabileceğini de göz önünde tutmaktadır. Ancak ben, Soğd yazısı ve diliyle kâğıt özelliğinin tarihsel gelişimini pek iyi bilemediğimden, bu iki görüş konusunda bir seçim yapabilecek durumda değilim.

Ama her halükârda özellikle bunlardan birini, Chiu-ch'uan'da yaşayan bir Soğdlu tüccarın Semerkandlı bir tüccara gönderdiği mektubu ele alacak olursak, bu belgeden Soğdlu tüccarların Ho-hsi yöresinin batısından doğusuna kadar uzanan bölgedeki, Tun-huang, Ch'iu-ch'uan, Ku-ts'ang gibi vaha kentlerine gelip, ticaretle uğraşmakla kalmayıp, bu kentlerde koloni toplulukları kurup, bunları üs yaparak Çin'e vekillerini gönderdikleri, bunların vasıtasıyla Çin ticaretini yürüttükleri anlaşılmaktadır.

Bu arada özellikle "Semerkand'dan gelmiş olup, Tun-huang'da yerleşen soylular yüz kişiyi bulmaktadır" cümlesi dikkatleri çekmektedir. Bu cümle, burada görülen "soylular"ın aslında tüccarlar olduğunu, başka bir deyişle Soğdlular açısından tüccarların "soylular"dan başka bir şey olmadığına işaret etmesi dışında, Tun-huang'da mevcut Semerkandlı tüccar topluluğunun ne kadar büyük olduğunu, bu nedenle bunlar tarafından doğu ticaretine ne denli büyük bir canlılık getirildiğini ifade etmektedir. Prof. İkedâ'ya göre;

"Çin toprakları, özellikle Kuzey Çin'in savaş ve ayaklanmalarla son derece karışık bir dönem içinde olmasına rağmen, Soğdlular ulaşım sisteminin bozuk olduğu bir ortamda bile Semerkand ile bağlantıyı koruyarak ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir."

Soğdlular, geniş anlamda Orta Asya'nın vaha halkı, Kuzey Asya'nın atlı göçebe halklarının saldırısına uğradıklarında direnmeden boyun eğmişlerdir. Ancak buna karşın, kendileri atlı göçebe halklarının gücünden olumlu bir şekilde yararlanmışlardır. Böylece ticaret alanlarının genişletilmesini ve ticari faaliyetlerinin geliştirilmesini düşünmüşlerdir. Göçebe güç açısından Soğdlular, vaha halkının elde ettiği ticari çıkarların bir kısmını, onların seyahat yollarının güvenliğini sağlama bedeli, bir bakıma geçit vergisi ya da koruma vergisi olarak vermekteydiler. Böylece göçebe güç ile Soğdlu tüccarlar ve vaha halkının ticaret kervanları arasında bir "symbiosis" (bir arada yaşama ilişkisi) oluşmuştur. Özetle, özellikle Soğdluların ticari yetenekleri ile atlı göçebe halkın askerî gücü birbirini tamamlayarak, karşılıklı çıkarlar sağlamışlardır denebilir.

Bu, Göktürkler ile Sasani hanedanı İran'ı ve Doğu Roma imparatorluğunu ilgilendiren ipek ticareti meselesinde Soğdluların, özellikle bunların önderi Maniach'ın Göktürk göçebe gücünün maşası olarak görünmesinden bile açıkça anlaşılmaktadır.

Böylece görüldüğü gibi, Soğdluların sadece "vaha yolu" boyunca ilerlemeyip, ülkeleri Sogdiana'dan kuzeydoğuya uzanarak göçebe gücün doğrudan doğruya yönetimi altındaki "step yolu"nu (T'ien-shan sıra dağlarının kuzeyinden doğu-batı yönünde uzanan yol) izleyerek, göçebelerin koruyuculuğunda, ticaret ağlarını doğuya doğru genişlettikleri kolayca anlaşılmaktadır.

Bir örnek verelim: Jou-jan'ların yönetimine giren Kao-chê Ting-lingler 485-486 yıllarında, A-fu-chih-lo'nun yönetiminde, Jou-jan'lara karşı çıkarak batıya göç [etmiş], Altay dağları ile T'ien-shan dağları arasındaki Jungarya yaylasında

bağımsız bir Kao-chê devleti kurmuşlardır. Bundan kısa bir süre sonra, 490 yılında A-fu-chih-lo'nun, "tüccar barbarları" Kuzey Wei (T'o-pa Wei)'in başkenti Lo-yang'a göndererek, bağımsızlığının gerçek olduğunu bildirdiği anlaşılmaktadır. Bu, Orta Asya'dan Kuzey Wei'i gözüne kestirerek gelen Soğdlu tüccarların Doğu T'ien-shan dağlarının kuzey yamaçları ve Kao-chê devletine ait Jungarya yaylasından yola çıktıklarını belgelemektedir.

T'ien-shan dağlarının kuzeyindeki "step yolu" boyunca doğuya gelen Soğdlular, ayrıca önemli noktalardaki vahalarda ticari koloni toplulukları oluşturmuşlardır. Bu gerçekler başka belgelerden de anlaşılma ile birlikte, bunu kesin olarak kanıtlayan, T'ang hanedanının Budist rahibi Hsüan Chuang'ın "Büyük T'ang Hsi-yü Kayıtları"ndaki bir kayıttır.

Hsüan Chuang, 7. yüzyılın ilk yarısında, Batı T'ien-shan dağlarının kuzeyinden batıya doğru giderken duyduklarını ve gördüklerini şöyle anlatmaktadır:

"Isık gölün kuzeybatısına doğru 500 küsur *li* gidildiğinde Suj-ab kentine varılır. Kentin çevresi 6-7 *li* olup, çeşitli ülkelerin tüccar barbarları karışık olarak oturmaktadırlar... Suj-ab kentinden Chieh-hsiang-na devletine varıncaya değin uzanan bölge Soğd adıyla anılmakta, kişilere de Soğdlu denmektedir. Yazıları ve dilleri de bu adla (Soğd yazısı, Soğd dili olarak) bilinmektedir. Yapıları iri yarı olmakla birlikte insanları korkak karakterli olup, alışkanlıkları gayri samimilik ve sahtekârlıktır. Genellikle ihtiraslı kimseler olup, baba-oğul para yapmak için yarışır.²

2 "Tüccar olarak başarılı olmak için, Çin kaynaklarında anlatıldığı gibi bir kişinin son derece sahtekâr ve ihtiraslı olması gerekir. Japonya'da da "iyi tüccar, hırsız gibidir" diye bir söz vardır. Örneğin ben Şiga vilayetinde doğdum. Şiga vilayetinin halkı eskiden ticari faaliyetleriyle ünlüydüler. Bu

Varlığın fazla olmasına değer vermektedirler, aşağı ve asil tabaka ayırımı yoktur. Örneğin zenginlikleri hesapsız olsa bile, giyecek ve yiyecekleri kaba ve kötüdür. Köylüler ve tüccarlar yarı yarıydırlar.

Suj-ab kentinin batısına doğru gidildiğinde, 400 küsür li mesafedeki Ch'ien-ch'uan'a (bugünkü Frunze [Bişkek]'nin batısında, yaklaşık 120 kilometre uzaklıktaki Merke'ye) varılır.

Ch'ien-ch'uan'ın batısına gidildiğinde, 140-150 li mesafede Talas kentine (bugünkü Canbul'a) ulaşılır. Kentin çevresi 8-9 li olup, çeşitli ülkelerden yabancı tüccarlar karışık olarak oturmaktadırlar.”

Burada Hsüan Chuang, Soğdluları tanıtarak, ticaretle uğraşan Soğdluların karakterini, ayrıca bunların hasisliklerini ustalıkla tasvir etmekte, vaha halkının tüccarlar ve köylülerden oluştuğunu belirterek, bu noktaya dikkatleri çekmektedir.

Ancak daha önemlisi, Hsüan Chuang'ın Suj-ab kentinden Chieh-hsiang-na devletine doğru uzanan toprakları “Soğd” diye adlandırıp, burada oturanlara “Soğdlu” dendiğini, burada kullanılan yazı ve dilin “Soğd yazısı ve Soğd dili” adıyla anıldığını söylemesidir. Zira Suj-ab kenti, İngiliz Türkoloğu G. Clauson'a göre Batı T'ien-shan dağlarının kuzeyinde, Chu [Çu] nehrinin güney kıyılarındaki, bugünkü Tokmak'ın güneybatısına 8 km. mesafede bulunan Ak

---

nedenle bana “Siz nerelisiniz?” diye soranlara, “Şigalıyım” yanıtını verince, “Hırsızların torunlarısınız” diyenler vardır.

Buna karşılık göçebeler, gene Çin kaynaklarında görüldüğü gibi askerî gücü, saflığı veya tertemizliği ile ünlüydüler. Bunun gibi nitelikler, başarılı tüccar olmak için uygun değildir. Buna göre başta Hsiung-nu'lar ve Göktürkler olmak üzere atlı göçebelerin, ticaret işini Soğdlulara bırakmasının nedenini özellikle burada aramamız gerekmektedir.

Beşim kalıntıları olup diğer taraftan Chieh-hsiang-na devleti de Semerkand'ın güneybatısında, yaklaşık 60 km. mesafedeki Kaşkaderya kıyılarındaki Kişş'i (Shih devleti, şimdiki Şehr-i Sebz'i) işaret etmektedir.

Yani yukarıda işaret ettiğimiz Hsüan Chuang'ın sözleri, bir "yabancı" olan Hsüan Chuang'ın gözünde, asıl Sogdiana'nın (Amuderya ile Sirderya arasındaki bölge, özellikle Zerefşan ırmağı, Kaşkaderya kıyıları'nın) sınırları ötesinde, kuzeydoğudaki Chu nehrine kadar Soğdluların toprağı olarak kabul edilmekte, burada Soğd yazısı, Soğd dilinin kullanıldığı belirtilmektedir. Bu arada kendisinin Suj-ab kenti ile Talas kentinde "Çeşitli ülkelerden yabancı tüccarların (Soğdlu tüccarların) karışık olarak oturmakta" olduğuna işaret etmesi, Soğdluların tüccar olarak ana vatanları Sogdiana'yı terk edip, T'ien-shan dağlarının kuzeyine kadar yayılarak, burada dağınık olarak mevcut bulunan vahalarda koloni toplulukları oluşturduklarını göstermektedir.

Türkçede "it yürür, kervan yürür" diye bir söz vardır. "Nerede ticari çıkar varsa, onların izine rastlamamak mümkün değildir" diye eleştirilen Soğdlu tüccarlar, ticari kazanç sağlamak için Çinli bir şairin dizelerinde söylediği gibi, "Uçsuz bucaksız çölün (Taklamakan'ın) meşakkatlerini geçip, Pamir'in yüksek dağlarını aşıp", ayrıca göz alabildiğine uzanan stepleri geçerek, her türlü zorlukların üstesinden gelip, (it ürüse bile) doğuya doğru yayılmışlar, neticede Moğolistan yaylalarında da izlerini bırakmışlardır.

Bu Soğdlu tüccarların ne zamandan beri Moğolistan yaylalarında faaliyet gösterdikleri açıkça bilinmemektedir. Ancak [Çin kaynaklarında]

“MS 52 yılında Kuzey Hsiung-nu’ları (Hunlar), yine Çin sarayına elçi göndermişlerdir. At ve deri elbiseler sunmuşlar, yeniden barış ilişkileri dileyerek, ayrıca müzik ile ilgili isteklerde bulunmuşlardır. Bundan başka Türkistanlı konukları toplayıp, birlikte kabul edilmelerini istemişlerdir”

denmektedir. Burada söz konusu edilen “Türkistan devletlerinden gelen konuklar”ın özellikle Soğdlu tüccarları işaret ettiğini yeniden söylemeye gerek yoksa da, “deri elbiseler”in samur derisinden yapılmış olabileceği söylenebilir.

Bunu kabul edecek olursak yukarıdaki cümleden, Hsiung-nu’ların Mançurya ve Sibirya’nın avcı halklarından başta samur derisi olmak üzere iyi kalite kürk ve derileri elde ederek, kendi gereksinmelerinin dışındakileri “ipek ve at değişiminin” temeli olan at ile birlikte Çin’e gönderdiklerini, bu arada Soğdluların kervanlarından yararlandıklarını, böylece Orta Asya’dan gelen kervan yolunun, artık bu sıralarda esas olarak Soğdlu tüccarlar eliyle, Çin’in batısındaki vaha bölgeleriyle [sınırlı] kalmayıp, Kuzey Moğolistan yaylaları yoluyla Çin’e [ulaştığını] göstermektedir. Biz buradan, Moğolistan yaylalarındaki Hsiung-nu’lar ile Soğdlu tüccarların sıkı bir ilişki kurduğunu öğrenmekteyiz. Ancak bu Soğdlu tüccarların, Hsiung-nu imparatorluğu sınırları içinde koloni toplulukları kurup kurmadıklarını kesin olarak kanıtlayamayız.

Bizim, Moğolistan yaylalarındaki atlı-göçebe devletleri içinde bulunan Soğdlu koloni topluluklarının varlığını ve Soğdluların faaliyetlerini, gerçek kanıtlara dayanarak saptamamız, Göktürk imparatorluğundan (552-744) sonra mümkün olmaktadır.

Birinci Göktürk kağanlığının (552-630) en son kağanı, İllig kağan (619-630) kendi soydaşı olan Göktürkleri

uzaklaştırarak Soğdlulara itimat ettiği için soydaşlarının hışmına uğramış ve bu da I. Göktürk kağanlığının sona ermesinin bir nedenini oluşturmuştur. Bu arada, K'ang Su-mi adlı "barbar başkanı"nın kağanın yanında hizmet ettiği söylenmekle birlikte, bu barbar başkanının, K'ang soyadından Semerkandlı (K'ang devletinden) olduğu gayet açıktır. İllig kağanın itimatını kazanan Soğdlular içinde bunun gibi Semerkandlıların da bulunduğu kuşkusuzdur. Bu arada İllig kağan, Ton[g?] Tegin adlı, hükümdar soyundan bir kişiyi "barbar grubu"nun başına getirmiştir. Bu "barbar grubu" ise aslında Moğolistan yaylalarında, Göktürk kağanlığının içindeki Soğd topluluklarından başka bir şey olmamalıdır. Kağan, olasılıkla Ton[g?] Tegin eliyle Soğdluların ticari kazançlarından bir kısmını almaktaydı.

İllig kağan döneminde Göktürk kağanlığı içinde Soğd toplulukların bulunduğu, içlerinde Semerkandlıların da bulunduğu, Soğdluların kağanın güvenini kazanarak hizmete alındıklarını daha önce anlatmıştık. Ancak Soğdluların faaliyetlerinin bundan daha önce de var olduğu kabul edilmektedir.

Nitekim Çin'in Sui hanedanında, Orta Asya ve Kuzey Asya'nın durumunu gayet iyi bilenlerden biri olan P'ei Chü, Sui hükümdarı Yang Ti'ye şöyle bir rapor vermiştir:

"Göktürkler aslında saf insanlar olup, kolayca bağları kopartılabilir. Ancak bunların içinde bir takım barbar toplulukları vardır. Bunlar tümüyle kurnaz kimseler olup, Göktürlere akıl vererek onları yönlendirmektedirler. Bendeniz duydum ki, Shin Shu-hu-hsi, son derece aşağılık hesapları olan bir kişi olup Shih-pi kağan (609-619)'ın teveccühünü kazanmıştır. Bu kişinin bir vesileyle ortadan kaldırılmasını arz ederim."

Yang Ti'nin bu öneriyi kabul etmesi üzerine, P'ei Chü ticari kazanç vaadiyle bu kişiyi kandırır. Shih Shu-hu-hsi "ihtirasla P'ei Chü'nün sözlerine inanarak Shih-pi kağana haber vermeden kendi kabilesini toplayarak hayvanlarını sürüp", başta kendisi olmak üzere koşa koşa gelir. Neticede kendisine pusu kuran askerler tarafından kafası kesilerek öldürülür. Bu Shih Shu-hu-hsi'nin "Shih" soyadından, kendisinin Semerkand'ın güneybatısındaki Kişş'ten (Shih devletinden, Hsüan Chuang'ın söz ettiği Chieh Hsiang-na devletinden) geldiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, yukarıdaki cümle ile Moğolistan yaylalarındaki Doğu Göktürk kağanlığının sınırları içinde kurnaz "barbar grupları"nın (Soğdlu tüccarların) kalabalık bir şekilde yaşadıkları, aslında saf atlı göçebe halk Göktürkleri istedikleri gibi oynatmakla kalmayıp, memleketi Kişş olan Shih Shu-hu-hsi'nin kabileyi toplayıp, göçebe halkın temel varlığı ve ticari malı sayılan hayvanların büyük bir kısmına da sahip çıktığı ifade edilmektedir.

Bununla birlikte, bu Soğdlunun kafasının kesilmesiyle sonuçlanan bir akıbete uğramasının nedeni, kendisinin fazla ihtiraslı olup, bundan dolayı P'ei Chü'nün oyununa gelmesinden başka bir şey değildir. [Bu kişi] "tümüyle kurnaz", "son derece aşağılık hesapları olan", aynı zamanda "ihtiraslı" idi. İşte bunlar, Hsüan Chuang'ın sözünü ettiği "açıkça sahtekârlık yapılan" Sogdiana'da doğmuş, "genellikle ihtiraslı, baba-oğulun para yapmak için yarıştığı" Soğdlu tüccarlar olup, Shih Shu-hu-hsi'nin topladığı "kabile", bu Soğdluların oluşturduğu koloni topluluğundan başka bir şey olmamalıdır.

Bu arada yukarıda belirttiğimiz gibi, Shih Shu-hu-hsi'nin "kabilesini toplayarak tüm hayvanları sürüp", Çin'in kuzey sınırlarına doğru güneye inmesi sırasında, bunu "Shih-pi kağana bildirmeden" harekete geçmeye cesaret etmesini gözden

kaçırmamalıyız. Çünkü bu, Soğdlu toplulukların Moğolistan yaylalarında bile, Batı T'ien-shan dağlarının kuzeyinde olduğu gibi, atlı göçebe devletinin kağanının yönetimi altında da kendi başlarına buyruk olduklarını ifade etmektedir.

Buhara'da (An devletinde) doğmuş olan An Sui-chia da böyle bir Soğdluydu. Kendisi Tu-lan kağan (588-599)'ın sarayına sızmış, Kuzey Chou'dan gelin gelen kağanın karısı Ta-i Kung-chu'nun "barbar hizmetçisi" sıfatıyla prensesle gayrimişru ilişki kurmuş, bu prensesin kışkırtmasıyla Göktürk sınırları içine kaçmış olan bir Çinli ile iş birliği yaparak kağanı baştan çıkarmıştır.

Bu olayla ilgili olarak şu hikâye ilginçtir: [Çin kaynaklarında] "Göktürk kağanlığının hükümdarlık ailesinden A-shih-na Ssu-mo'nun tipi Soğdlulara benzediği için kendisinin A-shih-na ailesinden geldiği konusunda kuşku duyulmaktaydı" denmektedir.³ Biz bu pasajdan, A-shih-na ailesinin tipinin Soğdlulardan farklı olduğunu, daha geniş anlamda söyleyecek olursak, eski Türklerin İranlılardan farklı bir görünüme sahip olduklarını anlamakla birlikte, burada asıl dikkati çeken nokta şudur:

Yukarıdaki pasajda belirtildiği gibi A-shih-na Ssu-mo'nun tipi Soğdlulara çok benzediği için, kimliğinden kuşku duyulması, kendisinin Soğdlu bir anne tarafından doğurulmuş

3 Buna göre Soğdluların, eski Türkler, hiç olmazsa Göktürklerden farklı bir görünüme sahip oldukları açık değil midir? Üstelik Kıta Çini'nde, özellikle Doğu Türkistan'da bulunmuş olup çeşitli müzelerde muhafaza edilen Soğdluların heykellerinin yüz tipine bakarsak, onların Türklere benzemeyip daha ziyade İranlılara benzediğini kolayca anlayabiliriz. Yani Köl-Tegin'in mezarı kazıldığı zaman bulunan ve Köl-Tegin'in başı denilmekte olan heykel parçasının yüz tipi ile Soğdluların heykellerinin yüz tipini karşılaştırdığımız zaman Soğdluların, Türk ırkına ait olmadığını anlayabiliriz. Hangi dilin kullanıldığı, ırk meselesini kesinlikle halletmeye yeterli olmakla birlikte, Soğdluların İrancanın doğu şivesini kullanmakta olduğunu da göz önünde tutmamız gerekir fikrindeyim.

olabileceğini düşündürmesi yanında, annesinin bir Soğdlu ile “gayrimeşru ilişki kurması” üzerine doğmuş olabileceği konusunu da akla getirmektedir. Her halükârda en azından, sadece tipinin Soğdlulara benzemesi nedeniyle kendisine kuşkuyla bakıldığı kabul edilirse, Göktürk kağanının sarayında ya da civarında, Soğdlu bir kızla evlenme veya Soğdlu bir erkekle “gayrimeşru ilişki kurma”nın gerçekte mevcut olduğu düşünülebilir.

Ben daha önce Tu-lan kağanın yönetimi sırasında, Buhara'dan gelme bir Soğdlunun, kağanın sarayına sızıp prensesin kalbini çaldığını belirtmiştim. Ancak A-shih-na Ssumo'nun kimliği ile ilgili hikâyeye bakacak olursak, bu gerçeği hiç bir zaman Tu-lan kağan zamanı ile sınırlı tutmamamız gerektiği kanısındayım. Soğdluların Göktürk kağanlığının sarayında, bu denli güç kazanmış olmalarının nedenini, bunların arkasında Shih Shu-hu-hsi gibi kişilerin bulunduğu Soğdlu toplulukların var olmasında aramak gerekir.

Daha eskilere dönecek olursak Göktürklerin, A-shih-na ailesinin başkanı Tu-men'in yönetimi altında, gittikçe güçlendiği sıralarda da, Tu-men'in gönderdiği elçiye karşılık 545 yılında, Batı Wei'den Buharalı An Nuo-pan-to'nun elçilik heyeti başkanı sıfatıyla iade-i ziyaret heyetinin başında Çin'e gönderildiğini görmekteyiz. Batı Wei'in, heyetin başında bir Soğdluyu göndermesinin eğer, Göktürklerle ilişkiyi kolaylaştırmak amacını güttüğü farzedilirse, o sıralarda Göktürklerin A-shih-na ailesinin başkanı T'u-men'in yanında da Soğdluların bulunduğu düşünülmelidir.

Bu takdirde, Moğolistan yaylalarındaki Göktürk kağanlığı içindeki Soğdluların rolünün, sadece ticari alanda kalmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Bunlar Kuzey Asya'nın bu yöresinde koloni toplulukları oluşturarak cemaat şeklinde

yaşayıp, ekonomik ve mali alandan başlayarak siyasette de, saf ve temiz bir göçebe halk olan Göktürkleri istedikleri gibi yönlendirmişlerdir. Başka bir deyişle kağanların Soğdlulara kendi soydaşları olan Göktürklerden daha fazla itimat edip onlara devlet yönetimini bırakmaları, Soğdluların yardımıyla uçsuz bucaksız topraklarını yönetmek istemeleri nedeniyle olmamalıdır.

Atlı göçebe devleti olan Göktürlere Soğdluların katkıları, ekonomik, mali ve siyasi alanlarla sınırlı kalmamıştır. İlaveten, yukarıda sözünü ettiğimiz Soğdluların doğuya yayılmaları ve gelişmeleri, doğal bir sonuç olarak, İran kökenli kültürün de doğuya taşınması sonucunu doğurmuştur.

Bugut yazıtının dikilmesinin temelini, şimdiye kadar anlattığımız gibi Soğdluların Orta Asya ve Moğolistan'daki faaliyetlerinde aramamız gerektiğini söylemekle bugünkü konuşmama son vermek isterim.

İçten teşekkürler ederim.

KURAKIÇI ŞİRATORİ

KAGHAN¹ UNVANININ MENŞEİ²

Bellekten, Ekim 1945,
c. IX, sayı 36, s. 497-504.

Kuzey Asya halkı tarafından kabul edilmiş olan bir çok şeref ve otorite unvanları vardır; fakat bunların en barizlerinden biri, ihtimal ki *khan* veya *kaghan*'dır.³ Çünkü bu unvan, nispeten daha önceki devirlerde görülmeye başlar ve aynı zamanda, hâlâ da devam etmektedir. O, sadece bu uzun devamlılığından değil, tarihte tanınmış bir isim olması bakımından da dikkate değer. Bildiğime göre bu kelimenin hangi devirde ve hangi kabile veya ırk arasından çıktığını gösterir araştırmalar henüz yeter derecede değildir. Bu sebepten benim, bu unvan üzerindeki şu etüdüm onun menşei araştırmakla başlayacaktır.

1 Memoirs of the Res. Dep. of the Tôyô Bunko, No. 1, 1926, s. 1-8.

2 Makale Türkçeye DTCF Edebiyat Enstitüsü görevlisi İbrahim Gökbakar tarafından çevrilmiştir (Y. Gedikli).

3 Kağan unvanının kökeni bugün artık açıklığa kavuşmuştur. Unvan Türkçedir. Kağan ve diğer bir çok unvanı açıklayan şu yazımız okunmalıdır: "Türkçenin *ga+ ocağından türeyen unvanların köken ve anlamları (kapgan, kabaç, kadir, katun (>> hatun, kadın), *kagadun, kagan (>> hakan), kagitlaş, kagilhan, kagilgay), **Türk Dünyası Araştırmaları**, Mayıs - Haziran 2016, sayı 222, s. 153-190. Bununla birlikte değerli tarihsel bilgiler içerdiği için Şiratori'nin yazısını yeniden yayınlamayı uygun bulduk. Han unvanıyla kağan unvanı köken bakımından birbirlerinden ayrıdır (Y. Gedikli).

Wei-shu (Wei sülalesi tarihi)'daki Ti-chi bahsinde T'o-po ailesinin cediti *Sha-mo-han* adlı birinden kısaca bahsedilmektedir. Parker'in de işaret ettiği gibi, bu ismin son hecesindeki *Han* kelimesi, bir şahıs ismi olan Sha-mo'nun sonuna eklenmiş *Khan* unvanı olarak kabul edilebilir. Mamafih tarihte bir başka yerde görürüz ki bu barbar, prens olarak babası Li-wei tarafından, Wei sülalesinden Ching-yüan'ın ikinci yılında Çin'e gönderilmişti (MS 261). Böylece *khan* unvanını onun isminde gördükten sonra bunun, Üç Krallık devrinin sonunda (MS 264) kuzeydeki halk arasında kullanıldığını kabule mecbur olacaktık; fakat bu, şüphesiz ki çok uzak bir ihtimaldir. O halde bahsi geçen isim, F. W. K. Müller'in de işaret ettiği gibi⁴, belki de bir şahıs isminin bir kül halinde Saborgan veya buna benzer bir Mançuri dilinden bir transkripsiyon olsa gerektir.

Yüan ve Ming devirleri esnasındaki Çin'in kuzey bölgelerinin topografik ve etnik bir otoritesi olan Bretschneider, Çin kaynakları içinde⁵ *khan* unvanının ilk görüldüğü misal farzederek, tarihte *İ-li Khan* ismindeki maruf bir T'o-po şefinin, MS 312 yılındaki Hiung-nu istilasını def etmek için Çin'e yardım etmiş olduğu hadiseye nazar-ı dikkati çekmektedir. Bu 312 senesi, Batı Çin'den Huai-ti'nin idaresi altındaki Yung-chia'nın altıncı senesi ve İ-lu'dan başka biri olmadığı bilinen ve o devirde Yin-shan dağlarının güneyinde parlamakta olan T'o-po şefiyle belirtilmiştir. Şüphesiz ki Bretschneider'in bahsettiği İ-li Khan, bu İ-lu'ya yanlış bir yakıştırmadır. Çinlilerin Yung-chia'nın altıncı yılı, Liu Ts'ung'un kuzey bölgelerine hakim olduğu devirdeki Chia-p'ing'in ikinci senesiyle aynıdır. Bu senenin bir vakası olarak

4 Uigurische Glossen; Ostasiatische Zeitschrift, 1919-20 (Festschrift für E. Hirth) s. 313.

5 Mediaeval Researches, I. s. 239, not. 602.

Wei-shu'da kayıtlıdır ki onun ordusu, Çin generali Liu Kun ile müttefikan döğüşen To-po İ-lu tarafından yenilmiştir; işte bundan, Çin müstevlilerini def edenin maruf İ-li Khan olduğunu anlıyoruz. Fakat o, tarihte, hiç bir vakit *khan* olarak görülmez. Wei-shu, Çin imparatoru Huai-ti'nin saltanatının üçüncü yılında aldığı Büyük *Shan-yü* ve *Tai kontu* isimlerinden başka onu, ölümünden sonra *Mu-huang-ti* diye unvanlandırılmış olarak gösteriyor; lakin ona, *Khan* ve *Kaghan* dendiğine dair en küçük bir işaret bile yoktur. Tzu-c-hih-t'ung-chien'in bir paragrafında T'o-po kabilesinin, hatta kendi kurucusu zamanında bile, *Kaghan* unvanını bildiğini bize sezdirenen oldukça şüpheli çekici bir vaziyet kendini gösterir. Zira orada şöyle yazar:

“Bu yıl (Ching-yüan'ın ikinci yılı), Hsien-pe'i'lerin So-tou kabilesi şefi T'o-po Li-wei'yin Çin sarayına gönderdiği oğlu *Sha-mo-han*, orada bir rehine olarak alıkondu. Li-wei'yin ecdadı, Çin'le münasebete girişmeksizin kuzeydeki çöl bölgelerinde oturmuşlardı. Fakat bizzat 99 klanı havi 36 memlekete hükmeden K'o-han (*Kaghan*) Mao'nun zuhuruyla bu kabile kuvvet kazandı. Beş nesil sonra K'o-han Tui-yin güneye, Ta-tse isimli büyük bataklığa doğru göç etmiş ve K'o-han (*Kaghan*) Lin'den önce de yedi nesil geçmiştir.”

Maruf K'o-han Mao'nun tam zamanı bilinmiyor, fakat 14'üncü nesilde, onun hafidi olup Wei sülalesinden Ching-yüan'ın ikinci senesinde (yani MS 261'de) yaşayan Li-wei'yi görüp bundan on dört nesil geriye sayarak Han imparatoru Wen-ti'nin son devrinin beşinci yılına rastlayan, aşağı yukarı MS 151 yıllarına erişiriz. Şimdi bunun, Chün-ch'en Shan-yü'nün, seddin dışındaki memleketlerin kati surette tek kudretli hakimi olduğu zamanda, kuzey bölgelerindeki

Hiung-nu üstünlüğüyle belirli bir devir olduğunu hatırlarsak, sadece bir T'o-po şefinin Büyük Shan-yü karşısında Kaghan gibi bir unvanı kabul etmesine zor inanırız. Bütün bu ihtimallere göre, "K'o-han Mao"daki *K'o-han*, tarihin geçmişe ait bir unvanından başka bir şey değildir. *Kaghan* unvanının eski T'o-po şeflerinin adlarında bulunduğu bizi kandıramıyorsa, araştırmamızın mevzuunu daha sonraki tarihlerde aramalıyız.

Sung-shu (Sung sülalesi tarihi)'daki Hsien-pei T'u-yü-hun bahsinde pek aydınlatıcı bulduğum bir pasaj vardır. Bu pasaj, ismini taşıyan kabilenin kurucusu T'u-yü-hun'un, kendini küçük kardeşi Mu-yung Kuei'e nasıl saydığını anlatır. Küçük kardeşi meşru bir varis olduğu halde o, gayri meşru idi. Önceleri atları bir arada otluyordu; fakat bir gün çobanlar arasında bir kavga oldu. Bu kavga, küçük kardeşi kızdırdığından T'u-yü-hun, ondan kaçmak için hayvanlarıyla birlikte batıya doğru hareket etti. Mamafih Mu-yung Kuei, öfkesine pişman olur ve ayrılan kardeşini geri getirmesi için baş müşavirini gönderir. T'u-yü-hun yakalanır, dönmesi rica edilir, o da, eğer atlar kendiliklerinden bu geri dönmeye müsaade ederlerse, geri geleceğini vadeder. Elçi sevinir ve tarihin izahına göre "Peki, imparator" manasına gelen "Ch'u, K'o-han" diyerek hürmetle selamlar. Bu defa, beraberinde getirdiği süvari kuvvetleriyle birlikte, boş yere hayvanlarını geri döndürmeğe çalışır. Nihayet, küçük kardeş yol verir ve "Ko-han, bu, insanın yapacağı iş değildir"⁶, diye bağırarak diz çöker. Aynı hikâye Wei-shu⁷ ve Pei-shih'de⁸ de vardır; yalnız bu kitaplarda, T'u-yü-hun'a hitap

6 Bahis. 96, s. 1, Chi-ku-ko neşri.

7 Bahis. 101, s. 5 v.

8 Bahis. 96, s. 6 r.

edilen bu unvan muhakkak ki aynı orijinden diğer bir transkripsiyon olarak, *K'o-han*⁹ şeklinde yazılıdır.

Eğer bu hikâyenin böyle olduğuna inanırsak, Kaghan unvanının, Mu-yung Kuei zamanında Hsien-pei kabileleri arasında kullanıldığını kabul etmek mecburiyetinde kalacağız. O zaman bu hikâye, daha ziyade önem kazanır. Chin sülalesi vakayinamesindeki Tsai-chi (biyografyalar)'da yazılı biyografisine göre Mu-yung Kuei, Chin imparatoru Wu-ti'nin T'ai-shih saltanat devresinin beşinci senesinde doğmuş (MS 269) ve Doğu Chin imparatoru Ch'eng-ti'nin Hsien-ho saltanat devresinin sekizinci senesinde ölmüştür (MS 333). 65 yılı geçen ömründe 49 yıl saltanat sürmüştü. Kendini Yungchia'nın birinci yılında (MS 307) Hsien-pei kavminin Büyük Shan-yü'sü olarak ilan etmiş ve Chien-wu'nun birinci yılında da Yüan-ti'den Büyük Shan-yü ve Ch'ang-li kontu unvanlarını almıştı (MS 317); fakat, bütün bunlara rağmen, Khan veya Kaghan unvanıyla ilgisi olduğunu gösterir hiç bir delil yoktur. Gene aynı tarih, onun üçüncü oğlu Huang'ın, Liao-tung hükümdarı olarak babasına halef olması üzerine, Ch'eng-ti'nin, Hsien-ho'nun 9'uncu yılında, Büyük Shan-yü ve Liao-tung kontu unvanlarını vermek için ona elçi gönderdiğini zikreder¹⁰; fakat, gene onun Khan veya Kaghan unvanlarına sahip olduğuna dair hiç bir şey görmeyiz. Mu-yung Kuei, Batı Chin'in başlangıçlarından Doğu Chin devrine kadar yaşadığı için¹¹, onun biyografisi mevzubahis olduğu zaman, Chin sülalesi vakayinamesine, Sung sülalesi vakayinamesinden daha fazla güvenilebileceğini kabul

9 Çince yazılışları farklıdır.

10 Bahis. 109, s. 2 r.

11 Batı Chin 265 ve Doğu Chin de 307 Miladi yıllarında başlamışlardır.

edebiliriz; görüyoruz ki o veya ondan sonrakilerin bu unvanı taşıdığına dair birinci eserde hiç bir işaret yoktur.

Belki de Sung sülalesi vakayinamesinde, T'u-yü-hun'a verilmiş olan *K'o-han* unvanı, Sung devrinde onun bu kabile tarafından kullanıldığına dair bir işaret olarak kabul edilebilir. Fakat Liao-tung'da oturan Hsien-pei'lerin bu unvan hakkında herhangi bir şey bildiklerine dair hiç bir delil yoktur. Bundan başka şunu da dikkate almalıyız ki, *K'o-han* terimi, bu tarihe göre, Çince *Kuan-chia* (imparator)'nın karşılığıdır. Acaba yukarı Liao-ho'daki bu barbar kavimler arasında böyle yüksek bir unvanı alacak kudrette bir şefin bulunup bulunmadığı düşünülebilir mi? Hatta bu kabilenin meşru şefi, sadece bir piç olan T'u-yü-hun'dan ziyade Mu-yung Kuei olmayacak mıydı? Kardeşinin baş müşaviri tarafından T'u-yü-hun'a *Kaghan* diye hitap edilmiş olması ihtimali pek azdır. Fakat bunu, Sung zamanında, T'u-yü-hun kabilesi arasında söylenen bir hikâye olarak kabul edelim; kabilelerinin kurucusunu, o zaman kullanılan en yüksek unvan olan *Kaghan* unvanıyla çağır-mış olsalar gerektir.

Sung devrinde, T'u-yü-hun kabilesinin şefini *Kaghan* diye unvanlandırmış olması kayıtlı delillerden açıkça anlaşılmaktadır. Chin sülalesi vakayinamesi (*Chin-shu*) adlı eserdeki T'u-yü-hun monografyasının bir pasajında şöyle yazar:

"*Shu-lo-han*, dokuz yaşında yetim kaldı. Onun, Nien ailesinin zeki ve güzel bir kızı olup dul kalan annesi, Wu-ho-ti ile evlenmişti. Hükümdarın, kendisine duyduğu alakadan dolayı hükümet, onun isteğine göre idare edilmişti. *Shu-lo-han*, on yaşında kendisini asıl varis olarak

ilan edip 16 yaşında tahta çıkarak, idaresi altına aldığı binlerce aile ile birlikte, Mo-ho-ch'uan (Mu-ho nehri)'a dönerek orada kendisinin *Ta Shan-yü* ve *T'u-yü-hun Wang* olduğunu ilan etti. Artık onun idaresi başlamış, halk sükûn içinde çalışmağa koyulmuştu. Kendisine *Mou-yin K'o-han* unvanı verilmişti.”¹²

Sung vakayinamesindeki T'u-yü-hun'un monografyasının aşağıdaki pasajından bu *Mou-yin K'o-han*'ın hangi devirde yaşadığını çıkarabiliriz:

“Shih-hsiung'un tahta geçen oğlu Shu-lo-han, kendisinin Chè-ch'i Ta-Chiang-chün (Araba Büyük Komutanı) olduğunu ilan etti. Bu, İ-hsi devrinin başlangıcındaydı.”

Bu devir, Doğu Chin sülalesinin imparatoru An-ti'nin MS 405'de başlayan devirlerinden biriydi. Böylece bu tarihten, T'u-yü-hun kabilesinin önderlerini *Kaghan* unvanıyla çağırılmayı bilmekte olduklarına kanaat getiriyoruz.

Bu unvanın, kuzey sülaleleri vakayinamesindeki T'u-yü-hun'un monografyasında görülen ikinci delili şöyledir:

“Tai-ho'nun beşinci senesinde ölen Shih-yin'e oğlu Tu-i-hou halef olmuştur (MS 481). O ölünce tahta, oğlu Fu-lien-ch'ou çıkmıştır. (...) [O], Hsiao Wen'in ölümünü işiterek önce Çin sarayına bir elçi göndermiştir (MS 499). Yeni Çin imparatoru Hsüan-wu, saltanatının başlangıcında o ihmalden bir fena zan çıkardı. (...) Hsüan-wu'nun ölümüyle Chen-kuang devri başladı (MS 520-525). (...) Fu-lien-ch'ou ölünce, ona kendini ilk defa olarak, *K'o-han* diye adlandıran oğlu K'ua-lü halef oldu.”¹³

Bundan, *Kaghan* unvanını üzerine alan ilk T'u-yü-hun şefinin Shu-li-han değil, saltanatı MS 525'ten sonra başlayan,

12 Bahis. 97, s. 8 r.

13 Bahis 96. s. 11-12 r.

yani birinciden yüz yıl sonra gelen K'ua-lü olduğunu anlıyoruz. Fakat bu, ona da hayatında Kaghan denmediğini ispat etmez; çünkü o, kendine Chè-chi Ta-chiang-chün (Araba Büyük Komutanı) ve T'u-yü-hun Wang (T'u-yü-hun kralı) unvanlarını seçmişken, halkın bu iyi kalpli şefe karşı besledikleri yüksek saygıdan dolayı Kaghan demeleri tamamiyle mümkündür. Bütün hadiselere göre, o kabilenin tarihinde Kaghan unvanını üzerine alanın K'ua-lü olduğuna şüphesizce inanabiliriz.

Sung sülalesi vakayinamesinde T'u-yü-hun kabilesinin kurucusuna atfedilmiş olarak gördüğümüz Kaghan unvanı, her halde Chin devrinde Hsien-pei halkı arasında kullanıldığına bir delil olarak, olsa olsa eskiye tatbik edilmiş ve uydurma bir unvandır. Buna paralel bir misal olarak Chin-shu'daki Tsai-chi (biyografya) kısmında bulunan aşağıdaki, Ch'i-fu Kuo-jén biyografyasından aldığımız pasajı da gösterebiliriz:

“Ch'i-fu Kuo-jén, Lung-hsi'deki Hsien-pei'lerden biriydi. Yüzyıllarca evvel, Ju-fu-ssu, Ch'u-lien ve Ch'ih-lu adlı üç kabile vardı. Bunlar, Yin-shan dağlarının beri tarafına aşıp geçmek için çölün kuzeyindeki yurtlarından hareket ettiler. Giderken, yollarının üzerine uzanmış mukaddes bir kaplumbağa şeklinde ve tepe büyüklüğünde bir ejdere rastladılar. Bu acayip şeye, bir at kurban ederek, iyi ruh ise yollarını açmasını, kötü bir ruh ise geçitlerini kapamasını dilediler. [Ejder] birdenbire gözden kaybolarak yerinde bir çocuk türedi. Aynı zamanda bu grup içinde bulunan ve Ch'i-fu adlı kabileye mensup çocuksuz bir ihtiyar adam, bu çocuğun kendisine verilmesini rica etti, isteği yerine getirilen yaşlı adam, nihayet güveneceği bir mesnet bulduğu düşüncesiyle memnun olmuş ve bu gence Çince 'İ-i', yani destek demek olan *Ho-kan*

ismini vermişti. Çocuk, daha on yaşında iken cesur bir muharip, mükemmel bir binici ve 500 Chin'linin bükebileceği yayı geren bir okçu olmuştu. Kahramanlığı sayesinde dört kabile üzerinde büyük bir nüfuz kazanarak sonunda bu kabile ona, biri *T'o-to* (yarı ilah) anlamına gelen *Ch'i-fu K'o-han T'o-to Mo-ho* unvanını vererek genel şef seçtiler. Bunun varislerinden biri olup *Kuo-jén*'in beş nesillik cediti olan *Yu-lin*, *T'ai-shih*'in başlangıcında (MS 265) idaresindeki 500 aile ile *Hsia-yüan*'a hicret etti. Orada bu kabile oldukça refaha kavuştu.¹⁴

Yu-lin hakkında verilen bu tarihten anladığımıza göre, maruf *Ch'i-fu K'o-han*, Batı Chin'den bir kaç devir evvel, ihtimal ki Üç Krallık devrinde veya Son Han devrinde yaşamış olmalıdır. Fakat, çölün kuzeyi ile sınırlı bir sahada oturan küçük *Hsien-pei* gibi bir kabile şefinin *Kaghan* gibi asil bir unvan taşınması mümkün müdür? Bundan başka, bu *Ch'i-han K'o-han*'ın tarihî bir hakikat olup olmadığı da sorulabilir. "*Study on the Tung-hu tribes* (Tung-hu kabileleri üzerine bir çalışma)" adlı eserimde müşahede ettiğim gibi, *çocuk* manasına gelen Moğolca kelime *köbü* veya *köbün* idi. Aynı şekilde, *Ch'i-fu* (+ *kot-fuk*) da bu terimin bir transkripsiyonu idi. İşte bundan *Ch'i-fu K'o-han* hikâyesinin bu kabileye ait isimden menşelenen uydurma bir şey olduğunu anlıyoruz. Hatta onu hakiki bir karakter (şahsiyet) olarak kabul etsek bile, çölün kuzeyindeki muhtelif *Hsien-pei* kabileleri şeflerine *Shan-yü* denirken, sadece ona *Kaghan* unvanını yüklemek çok acaip bir şey olurdu.

İkinci mesele, bütün *Ch'i-fu K'o-han* sülalesine mensup olanların bu unvanı taşıyıp taşımadıkları meselesidir. *Kuo-jén*'in *Chin-shu*'daki biyografisi Doğu Chin imparatoru

14 Bahis. 125, s. 1.

Hsiao-wu-ti'nin T'ai-yüan saltanat devresinin onuncu yılında (MS 385), kendisini, Büyük Tu-tu (Genel Vali), Büyük Chiang-chün (Büyük Komutan) ve Büyük Shan-yü ilan ettiğini ve Ön Ts'inden Fu Téai'in, ona bir elçiyle Büyük Shan-yü ve Yüan-ch'uan kralı unvanlarını gönderdiğini söyler. Oğluna gelince, yine aynı tarihteki biyografisinde, Büyük T'u-tu, Büyük Chiang-chün ve Ho-nan kralı unvanlarına olan liyakatini ileri sürerek, buna ilaveten, Tai-yüan'ın 14'üncü yılında (MS 389) Fu Chien'den Büyük Chiang-chün, Büyük Shan-yü ve Chin-ch'eng kralı unvanlarını da aldığı görülür. Fakat, her iki biyografide de Kaghan unvanına ait bizi ikna edecek bir işaret bulamıyoruz.

Kuo-jén'in kurduğu Batı Ts'in devleti, halefleri Ch'ien-kuei ve Ch'ih-p'an zamanlarını aşmış; fakat, bunlardan sonra gelen Mu-mo, bu devleti Sung imparatoru Wén-ti'nin Yüan-c-hia saltanat devresinin sekizinci yılında (MS 431) Hsia tarafından lağvedilmiş olarak bulmuştu. Ne Ch'ih-p'an'ın, ne de Mu-mo'nun, tarihte Kaghan unvanıyla çağrıldıkları görülmemiştir. Bununla beraber, Kaghan, tahminen Doğu Chin devrinin sonlarına doğru Batı Ts'in'i idare eden Ch'ih-p'an'lar tarafından bir hakimiyet unvanı olarak bilinmedikçe, Ch'i-fu biyografyasında bu ilk şeflere atfedilen *Kaghan* unvanının, sadece geçmişe ait olması itibariyle, Üç Krallık ve Batı Chin devrinde kullanılıp kullanılmadığı kati şekilde ispat edilemez. Eğer T'u-yü-hun kabilesi şefi Shu-lo-han'ın kendine *Mou-yin kaghan* unvanını verdiğini kabul edersek, bunun ilk defa Doğu Chin sülalesinden An-ti'nin *Í-hsi* devrinin ilk yılında (MS 405) kullanıldığı kabul edilmiş olur; bu takdirde, onun neslinden K'ua-lü, bu unvanı alan ilk şahıs ise, bu tarih, Yüan Wei sülalesinin Chen-kuang devrinden daha erken olamaz (MS 520-525). Mamafih, araştırmamızı

tarihin bu kadar geç çağlarına kadar götürürsek, aynı devir hakkında, incelenmesi gereken daha bir çok materyaller vardır. Mesela şu aşağıdaki ifade Kuzey Sülaleleri tarihindeki Juan-juan bahsindedir:

“Shé-lun, bu devirde kendini Tou-tai K'o-han diye ilan etti (Wei-shu, bunu Ch'iu-tou-fa K'o-han olarak kaydeder). Çince de Tou-tai (idare eden ve büyülten) ve K'o-han (imparator) manasına gelir.¹⁵ Onun, bu unvanı aldığı dair ne Pei-shu'da, ne de Wei-shu'da bir tarih verilmez. Fakat her ikisi de onun, Teng-kuo'nun dokuzuncu yılında (MS 394) memleket dahilindeki muarızlarını nasıl mahvedip idaresi altına almaya başladığına ve her istikamette, sınırlarını batıda ta Yen-ch'i arazisine ve doğuda Kora¹⁶ bölgesine kadar genişletip, hakimiyetini büyültmekte nasıl muvaffak olduğuna; sınırın, kuzeyde çölün ortasından Han-hai (Baykal) boyuna kadar uzanıp güneyde taşlık bölgeye ulaştığına; (...) Bunun üzerine kendine Tou-tai K'o-han unvanını verdiği; (...) T'ien-hing'in beşinci yılında (MS 402) Tao-wu'nun, Yao Hing'e karşı bir hareketi idare ettiğini işiterek, Çin sınırlarına hücum etmeyi fırsat bildiğine. (...)”¹⁷

dair bir kayıt vardır. Bu, bizi, *Kaghan* unvanının, Doğu Chin tarihindeki Hsüan-Wu-ti'nin Tai-yüan saltanat devresinin 19. yılından An-ti'nin Lung-an'ın altıncı yılına tekabül eden Teng-kuo'nun dokuzuncu yılıyla T'ien-hing'in beşinci yılları arasında (MS 394-402) kullanıldığı neticesine vardır. Muhakkak ki bu, K'ua-lü'nün bu unvanı alması ve hatta aynı unvanı Shu-lo-han'a da tatbik etmesinden önce idi. Eğer bu

15 Bahis 98. s. 2 v.

16 1950 öncesinde genellikle *Kora* yazılan ülke ve ulus adı, 1950'den sonra *Kore* biçiminde yazılmaya başlanmıştır (Y. Gedikli).

17 Bahis 98. s. 2 v.

müşahede doğru ise, şüphe etmeden kabul edebiliriz ki Çin kayıtlarının şahadetine göre, bu unvanı ilk alan Juan-juan şefi Shé-lun'dur. Juan-juan bahsindeki "Ch'iu-tou-fa K'o-han" hakkındaki mütalaasında, T'ung-tien'in müellifi Tu Yu, "*K'o-han unvanı* buradan menşeleniyor" diyor.¹⁸ Ve biz de bu fikrin doğruluğunu kabul ediyoruz.

---

18 Bahis 196. s. 15 v.

TANG CHİ

TÜRK TARİHİNE AİT ÇİN KAYNAKLARI

*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih
Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1971, sayı 2, s. 181-210.*

Dünyada Türk tarihi için Çin kaynaklarının önemi hayli önceleri anlaşılmış, De Guignes¹ meşhur tarihinde Çin kaynaklarından istifade etmiştir. Türkiyemizde ise, ilk olarak De Guignes vasıtasıyla Süleyman Paşa, Çin kaynaklarının malumatından Türkleri haberdar etmiştir. Leon Cahun² de, Çin kaynaklarından tercüme[ler yapmıştı ve] Türkler ondan [da] haberdar olmuşlardı. Türk tarih yazıcılığında Çin kaynaklarını dolaylı olarak E. Chavannes³ ve Julien⁴ tercümelerinden faydalanarak M. Şemseddin [Günaltay]⁵ ilk olarak büyük ölçüde çoğu defa aynen almıştır. Fakat Türkiye'de Çin kaynaklarından istifade, en geniş ölçüde W. Eberhard'ın Ankara Üniversitesi'ndeki hocalığı sırasında gerçekleşmiştir.

- 1 *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*, Paris, 1756-1758.
- 2 *Introduction à l'histoire de l'Asie Turcs et Mongoles des Origines à 1405*, Paris, 1896.
- 3 *Documents sur les T'ou-kiue occidentaux*, St. Pétersbourg, 1903.
- 4 *Documents historques sur les Tou-kioue (Turc) extrait du Pien-i-tien et traduit du Chinois*, Paris, 1864.
- 5 M. Şemseddin (Günaltay), *Mufasssal Türk Tarihi*, İstanbul 1339-1340 hicri.*
* NOT: Tarih muhtemelen rumidir ve 1923-1924 yıllarına karşılık gelir (Y. Gedikli).

Günümüzde Türkiye’de Çin kaynakları ile Ankara Üniversitesi Genel Türk Tarihi Profesörü Dr. Bahaeddin Ögel⁶ ve Sinoloji kürsüsü öğretim üyeleri çalışmaktadırlar.

Türk tarihi bakımından Çin kaynaklarının tahlili, elbette bu yapılanlarla kalacak değildir. Türkiye kitaplıklarında olmayan bazı resmi devlet tarihi dışındaki hususi tarihlerde, Türk tarihi için önemli kayıtlar bulunabilir. Onları da daha ileride tahlil edeceğiz. Burada bu araştırmamı teşvik eden sayın Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Prof. Dr. Cengiz Orhonlu ile bazı meselelerde yardımlarını gördüğüm asistan Dr. Tuncer Baykara’ya teşekkür ederim.

1. Ş Ci

Ş Ci, 130 cilt olup, Han sülalesi zamanında S-ma-çien (MÖ 145-86) isimli bir zat tarafından yazılmıştır. Çien’in lakabı “Cj-çang” olup, Han sülalesi zamanında vakanüvis (Tai-ş-gung) olan S-ma-tan’ın oğlu idi. S-ma’nın ataları da Co sülalesi zamanında (MÖ 1122-255), vakanüvis (Tai-ş) idi. Han’lardan U-di’nin hükümdarlığının Cien-yüan ve Yüan-fing devirleri arasında (MÖ 140-110) S-ma-tan, vakanüvis (Tai-ş-ling) oldu. MÖ 110 yılında S-ma-tan öldükten sonra oğlu Çien yerine geçip, Tai-ş-ling yani vakanüvis oldu.

Ş Ci, MÖ 108-7 yılından itibaren yazılmaya başlanıp, MÖ 91 yılında tamamlanmış, ancak gerekli düzeltmeler için, bir kaç sene daha üzerinde çalışılmıştır. “Ş Ci” yazılmaya başlandıktan tamamlanmasına kadar 20 seneden fazla zaman geçmiştir. “Ş Ci”nin manası “Tarih Hatıraları” demektir. S-ma-çien, diğer tarihî kaynaklardan faydalanarak, bu “Eski Çağ Umumi Çin Tarihi” kitabını yazmıştır.

6 Sino-Turcica, Taipei, 1964.

Eser, Huang-di (Sarı imparatoru, MÖ 2679)'den itibaren Han sülalesinden imparator U-di (MÖ 122)'ye kadar 2636 sene süren tarihî olayları ihtiva etmektedir. 526.500 kelime olup, 130 cilde ayrılmıştır. “İmparatorların esas biyografileri” (12 cilt), “Şecereleler” (10 cilt), “Çeşitli bilgiler (kanun, müzik, nehir ve kanal, vergi, kurban ve din, örf ve adet”); 8 cilt), “Soylu aileler” (30 cilt) ve “Diğer önemli şahsiyetlerin biyografileri” için 70 cilt ayrılmıştır.

1.1. Ş Ci kitabının Türk tarihi bakımından önemi

U-di (Beş imparator)'nin biyografilerinden (MÖ 2697), Han sülalesinin Siao-u (U-di) adlı hükümdar biyografisinin bir kısmına (MÖ 110) kadar [geçen] 2600 senelik sürede Çin tarihi biyografilerinde Siüng-nu ve ataları hakkında tarihî kayıtlar vardır.

1. Huang-di, Siüng-nu'ların⁷ atası olarak kaydedilen Süng-yü'lerle savaşmıştır (cilt 1). Yin sülalesi zamanında (MÖ 1766-1154), (Çinliler) Siüng-nu'ların atası addedilen Sien-yün'ler ile savaştılar (c. 3). Co'ların atalarının (Co sülalesi MÖ 1122-255), Siüng-nu'ların atası Hun-yi'ler ile münasebetleri de anlatılmıştır (c. 4). Çin sülalesi (MÖ 255-206) kurulmadan evvel Çinlilerle Siüng-nu (Hu)'lar arasındaki münasebetler ve Çin imparatorluğunun kurulmasından sonra, Çin ordusunun Siüng-nu'lara karşı seferleri 5 ve 6'ncı ciltlerdedir.

2. Han sülalesinden sonra (MÖ 206), Siüng-nu'ların kuvvetlenip ordularıyla Çin'e seferlere başlamaları; Ping-çeng'de Han imparatoru Gao-cu'yu kuşatmaları (c. 8); imparatoriçe Lü, imparator Uen-di ve Cing-di'nin Siüng-nu'larla barış

7 Hsiüng-nu, Türkçe telaffuzuna göre Siüng-nu olarak okunmaktadır.

siyaseti ve Siüng-nu'ların Han'lara karşı yine seferlere başlamaları (MÖ 189-140); 9, 10 ve 11'inci ciltlerdedir. İmparator U-di zamanında Han ordusunun Siüng-nu'lara karşı seferlere çıkması (MÖ 140-86) 12-20'nci ciltler arasında anlatılmıştır.

3. Han sülalesinden itibaren general, başvezir ve halktan meşhur kimselerin kronoloji listesi halinde bulunan biyografilerinde, Han ve Siüng-nu devletleri arasındaki savaş ve barış münasebeti (MÖ 206-20) ve diğer hadiseler 22'nci ciltte anlatılmıştır.

4. Soylu ailelerin hal tercümelerinden bazıları da Siüng-nu tarihi ile ilgili idiler. Mesela Çin krallığının Kuzey Çin'deki Tik ve Hu'larla savaşı 39'uncu ciltte bulunuyor. Cao krallığının Hu'lardan öğrenerek elbiselerini tadil edip, süvari kuvveti kurmalarına ait bilgiler 43'üncü ciltte bulunuyor. Başvezir Çeng ailesi (cilt 56) ve Siang-ho unvanlı Co-bui ailesi biyografilerinde de (cilt 57) Siüng-nu'lara dair tarihî malumat vardır.

5. "Önemli şahsiyetlerin biyografileri"nden Çin sülalesi generali Mong-tien'in Ordos'tan Siüng-nu'ları kovup, Çin seddini inşa ettiği öğreniliyor (c. 88). Asi Han kralı Sin ve Lu-guan biyografilerinde, Sin ve Guan'ın Siüng-nu'lara teslim olup, Sin ve Siüng-nu'larla beraber Han imparatorluğuna hücum etmeleri ve Ping-çeng'de Siüng-nu'ların Gao-cu'yu 7 gün kuşatmaları mufassal anlatılmıştır (c. 93; ayrıca bk. c. 94, 95, 100). U kralı Liü-bi, diğer yedi kralla beraber isyan edince Siüng-nu'ları davet etmiştir (c. 106). MÖ 104'te, Şan-yü'yü öldürmek için Yen-men vilayetindeki Ma-yi'de tuzak kurulması ve Han imparatorluğu ile Siüng-nu arasında harbin yeniden çıkması anlatılmıştır (c. 108). Han ordusunun Siüng-nu'lara karşı seferleri, meşhur general Li-guang ve oğlu (Şan-yü'ye teslim olan) Li-ling'in hal tercümesinde

vardır (c. 109). Siüng-nu'ları mağlup eden general Uei-çing'in yaptığı savaşlar cilt 109'da anlatılmıştır. 112'nci ciltte, pek eski tarihten beri Çin ve Siüng-nu arasındaki münasebetler ve Çin'in Siüng-nu'lara karşı en uygun siyasetinin ne olacağı anlatılmıştır.

6. 110. cildi teşkil eden Siüng-nu'ya ait kitap, Siüng-nu'lar hakkında en mühim ve orijinal bir haberdur. Kitapta Siüng-nu'ların ataları, göçebe hayatı, hayvanları, adetleri, harp silahları ve teknikleri, içtimai durumları anlatılır. Sia sülalesi (MÖ 2205)'nden itibaren Han sülalesine kadar Siüng-nu'ların hareketleri ve Çinlilerle münasebetleri anlatıldıktan sonra, To-man'ın Şan-yü'lüğe geçmesi kaydedilmiştir. To-man'dan sonra oğlu Mao-dun'un gençliği, babasını öldürmesine dair hikâye, Dung-hu ve Yüe-cj'leri mağlup etmesi yazılmıştır. Siüng-nu'ların siyasi teşkilatı, asillerin soyadları, inançları, kanunları ve adli sistemleri, cenaze törenleri, muaşeret ve protokol usulleri, yılda üç büyük toplantı yapmaları, harp durumu ve ganimet almaları kaydedilmiştir. Mao-dun, komşu ülkeleri ele geçirdikten sonra Han'larla savaşa başlar ve Gao-cu'yu Ping-çeng'de kuşatır. Han'lar Siüng-nu'larla barış yapmak istediler. Siüng-nu'lar U-sun ve diğer 26 ülkeyi ele geçirdiler. Han, Siüng-nu devletleri kardeşlik kurdu. Han'lardan Siüng-nu'lara teslim olan Cung-hang-ye, Şan-yü'ye yardım ederek Çin'i fethetmek için bir plan hazırladı. MÖ 165 yılında, Siüng-nu'lar tekrar Han'lara büyük bir taarruza geçtiler. Bundan sonra iki memleket arasında bazen savaş, bazen barış oldu. MÖ 140 yılından sonra Han ordusu devamlı olarak Siüng-nu'ların üzerine yürüdü. Ayrıca Han ordusu da Siüng-nu'ların sağ kolunda bulunan ülkeleri ondan ayırmak için Orta Asya'ya sefere çıktı. Bu, hükümdarlara ait kronolojilerde kaydedilmiştir (MÖ 102).

7. Ta-uan'a ait kitap (c. 123), MÖ 140-127 yılları arasında, Orta Asya'yı ziyaret eden Han elçisi Çang-çien tarafından imparatora sunulan raporu ihtiva eder; Han ordusunun Orta Asya'ya karşı yaptığı seferler hakkında malumat bu kitap içine alınmıştır. Eski çağ Orta Asya tarihine ait en eski ve çok mühim bir kaynaktır.⁸

2. Han Şu

Han-şu (Han kitabı), 120 cilt olup, yazarı 2. Han (Son Han) sülalesi devrinde [yaşayan] Ban-gu (MS 32-92) isimli bir zattır; esere babası başlamış olup, Ban-gu babasının başladığı işe devam etmiştir. Ban ailesi Han sülalesi devrinde yaşamış köklü ve alim bir ailedir. "Ş Ci" kitabında ancak Han sülalesinin imparator U-di devrine kadar tarihî hadiseleri kaydedilmiş, MÖ 104 yılından itibaren tarihî olaylar yazılmamıştır. Bunun için Ban-biao, diğer tarihî kaynaklardaki malumatı toplayarak, 65 biyografiyi hazırlamıştır. Oğlu Ban-gu babasının yerine geçip henüz bitmeyen bu işe devam etti. Bu arada kendisi devlet tarihini şahsi fikirlerine göre değiştirmekle itham edilip hapsedilmiştir. Kardeşi Ban-çao saraya gidip, imparatora durumu izah ettikten sonra, imparator Ming-di onu serbest bıraktı. Ayrıca onu Lantai-ling-ş (yani vakanüvislik) görevine tayin etmiştir. Bundan sonra Ban-gu bütün gücüyle adı geçen tarihi yazmaya koyulmuştur. MS 82 yılına kadar, aşağı yukarı 20 seneden fazla çalıştıktan sonra "Han Şu" kitabının yarısından fazlasını bitirmiştir. Sonradan annesinin ölümü sebebiyle memuriyetten ayrılmıştır. MS 89-105 yılları arasında Büyük

8 "Ş Ci"nin bir kısmı E. Chavannes tarafından Fransızcaya tercüme edilerek "*Les Mémoires historique de Se-ma Ts'in*" ismi altında 5 cilt olarak neşredilmiştir (Paris 1895-1905). Umumi Türk Tarihi Kitaplığında "25 Sülale Tarihi" serisinde bu eserin tamamı vardır.

General Duo-şien, hükümetçe cezalandırılıp öldürülmüştü. Ban-gu da general Duo-şien ile ilgisi olduğundan dolayı hapsedilmiş, hapisanede ölmüştür. Ban-gu öldüğü sırada, *Han-şu* kitabına ait 8 şecere tablosu, astronomi ve diğer biyografiler henüz bitmemişti. Bunun üzerine kız kardeşi Ban-cao çalışmasına devam edip, bu işi sona erdirdi. Böylece *Han-şu* kitabı üç yazar eliyle 30-40 yıl devamlı olarak çalışıldıktan sonra bitirilebilmiştir.

Han-şu, belli bir sülalenin, Han devrinin tarihi idi. Ban-gu, yeni bir üslup kurmuştur. Bundan sonra Çin'in resmi tarihlerinin hepsi bu üsluba göre yazılmıştır. İmparator Gao-cu ile U-di (MÖ 206-140) arasındaki "İmparatorların esas biyografileri" ve "Diğer önemli şahsiyetlerin biyografileri"nin çoğu *Ş Ci* kitabından, imparator Cao-di'den itibaren Uan-mang saltanatına kadarki (MÖ 86-MS 20) yedi imparatora ait tarihî malumat da Gia-kei ve Lio-çin isimli iki zat tarafından yazılan kitaplardan alınmıştır. MÖ 104 senesinden sonraki malumat, babası Ban-biao tarafından hazırlanmıştır. Sekiz şecere tablosu ve astronomun biyografisini kız kardeşi ve Dong-guan-ma, kendisinden sonra yazmışlardır. *Han-şu*, Han sülalesinin MÖ 206-MS 23 yılları arasındaki tarihî olaylarını kaydeden bir yıllıktır.

Han-şu'da [şunlar] bulunur:

"İmparatorların esas biyografileri" (12 cilt, 11 imparator ve 1 imparatoriçe), "Şecere listesi" (8 cilt; bunlar "İmparator hanedanından gelen prens ve beyler listesi", "İmparator hanedanından başka soydan gelen prens ve beyler listesi", "Prensler listesi", "İmparator Gao-cu'dan Uen-di'ye kadar (MÖ 206-149) başarı kazanan memurların listesi", "İmparator hanedanı ile akraba olan beylerin listesi", "Memurlar listesi", "Eski ve bugünkü meşhur şahsiyetlerin listesi").

10 kitap (yani “Takvim”; “Örf, adet ve müzik”; “Hukuk ve ceza”, “Yiyecek ve maliye”; “Kurban ve dinî tören”; “Astronomi”; “Beş unsur”⁹; “Coğrafya”; “Kanal ve nehir”; “Edebiyat kitapları”) 18 cilt halinde olup, “Diğer önemli şahsiyetlerin biyografileri” de 70 cilttir. Bunlardan en mühim olanı Siüng-nu'lara ait kitap (cilt 64), Sii-yü kitabı (cilt 66) ile “Önemli şahsiyetlerin biyografileri”nden bazılarıdır.

2.1. *Han-şu kitabının Türk tarihi bakımından önemi*

1. “İmparatorların biyografileri” 12 cilt olup, Han sülalesinin kurucusu Gao-cu'dan itibaren imparator Ping-di'ye kadarki (MÖ 206-MS 1) 12 hükümdar zamanında Siüng-nu'lar ve Han'lar arasındaki münasebetler kaydedilmiştir. Gao-cu'dan Cing-di'ye kadarki (MÖ 206-140) zaman Han sülalesinin kuruluş, Siüng-nu'ların ise en kuvvetli çağları idi. Siüng-nu'lar Çin'i devamlı olarak istila edip, Han imparatorunu Ping-çeng'de kuşatmışlardır. Han'lar Siüng-nu'lara barış siyasetiyle karşı koymaya çalışmışlardır (cilt 1-5). U-di'nin hükümdarlığı zamanında Han'lar 60 sene den beri hazırlandıktan sonra nihayet Siüng-nu'lara karşı hücumu geçmişlerdir. Han'lar üç defa büyük sefere çıktıktan sonra Siüng-nu'ların kudretleri zayıflamıştır (cilt 6). Sonradan Siüng-nu reislerinden Hu-han-ye (Hu-han-siye) ve Çi-çi arasında taht için mücadele başlayıp, Hu-han-ye Han'lara teslim olmuş, Çi-çi ise Orta Asya'ya kaçmıştır. Çi-çi daha sonra Han'ların Orta Asya'daki askerî koloni kumandanlığı tarafından öldürülmüştür (cilt 8-9). Bundan sonra Siüng-nu'lar Han'lara tabi olmuştur. Ping-di imparatoruna kadar

9 “Beş unsur (U-hang)”; Altın, Ağaç, Su, Ateş ve Topraktır. Eski Çinlilerin inanına göre dünya bu beş maddeden meydana gelmiştir. Bu beş madde de kendi aralarında birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Dünyadaki insanlar arasında cereyan eden hadiseler hep bu beş unsura bağlıyordu.

(MS 1) Han ve Siüng-nu'ların arasındaki tarihî olaylar yazılmıştır (cilt 9-12). Bunlardan en mühim olan U-di biyografisidir (cilt 6). Han'lar Siüng-nu'lara karşı seferlerinden başka, yeni cins atlar ele geçirmek için Orta Asya'daki Ta-uan (Fergana)'a da sefere çıkmış, U-sun'larla beraber Siüng-nu'lara saldırmışlardır (c. 6).

2. "Şecere listeleri"nden bazılarında Siüng-nu'larla savaşan generaller ve Han'lara teslim olan Siüng-nu kral ve generallerinin isimleri ve diğer malumat kaydedilmiştir (cilt 13, 14, 16, 17, 18). Bunlardan çok mühim biri imparator Çing, U, Cao, Siüng, Yüan, Çeng ve Zuai hükümdarlığında başarı kazanan memurlar listesidir (cilt 17).

3. "Yiyecek ve maliye" hakkındaki kısımlarda, Siüng-nu'lara karşı koymak için, Han'ların Çin seddi civarındaki vilayetlerde toprağı işletmeye başlamaları, Çin'de at beslemeleri, gerekli yerlere levazım nakletmeleri, başarı kazanan askerlere ihsan edilen para ve mallar, savaşta kaybedilen at miktarı ve saire kaydedilmiştir. Ayrıca Uang-mang'ın hükümdarlığında (MS 9-23), Uang-mang'ın Siüng-nu'ları küçük düşürmek için Şan-yü'nün damgasını değiştirdiğı, bu sebepten Siüng-nu'ların yeni bir isyan çıkardıkları kaydedilmiştir (cilt 24a-b).

4. "Beş unsur" hakkındaki kısımlarda, Han'larla Siüng-nu ve Ta-uan'lar arasındaki harpler kaydedilmiştir (cilt 27a, b, c). Astronomiye ait kısımda Siüng-nu'lar ve Han'lar arasındaki harplere ait bilgi de vardır (cilt 26). Coğrafya kısmında Han'ların Siüng-nu'ların elinden bugünkü Gan-su (Kan-su) eyaletinin batı kısmını alıp, oralarda U-uei, Çang-yi, Cio-çüan ve Dun-huang isimli dört vilayet kurmaları zikrediliyor. Ancak bu dört vilayette Çince olmayan bazı şehirler vardır (cilt 28). Kanal ve nehirlerden bahseden kısımda Siüng-nu'lara ait verilen malumat çok azdır (cilt 29).

5. Önemli aile ve kavimlere ait nesil ve şecereleler (genealogy) daha dikkate değerdir:

a. Çin sülalesi zamanında (MÖ 255-209), general Mong-tien, Siüing-nu'larla savaşmıştır. Fakat onun hakkında az malumat vardır (cilt 31).

b. Han-uang-siin (Han kralı Siin) biyografisinde Han-uang-siin'in Han imparatoruna karşı isyan edip, Siüing-nu reisi Mao-dun'a teslim olması, Siin'in tavsiyesiyle Siüing-nu'larla Han'lar arasında büyük bir harp çıkması, Mao-dun'un Ping-çeng şehrinin 10 li¹⁰ yakınındaki Bai-ding kalesinde Han imparatoru Gao-cu'yu yedi gün kuşatması, Gao-cu'nun, Çeng-ping isimli bir zatın teklifiyle Mao-dun'un karısı Üen-ci'ye rüşvet¹¹ verdikten sonra kuşatmadan kurtulması tafsilatlı olarak anlatılmıştır (cilt 33. Ayrıca bk. cilt 34, 41, 43). Han sülalesi hanedanından gelen U kralı Bi isimli bir prens, diğer yedi kral ile beraber hükümete karşı isyan ettikleri esnada, Siüing-nu'ları da beraber hücumla davet ettiler (cilt 35, 38).

c. Han imparatoruna teslim olan Şan-yü'nün hastalığından [ötürü] saraya gelemeyip, imparatora selam vermediğinden dolayı, saraydaki memurların Siüing-nu, U-sun ve Han devletleri arasındaki münasebetleri tartışmaları 45'inci cilttedir. Cia-yi biyografisinde, Cia-yi isimli bir zatın Han imparatoruna Siüing-nu'ları yenmek için ne gibi planlar gerektiği ve bu husustaki tavsiyeleri vardır (cilt 48, 64; bu husustaki diğer malumat için bk. c. 50). Ço-çui biyografisinde, bu zatın imparatora askerî bakımdan Siüing-nu ve

10 Li, Çin uzunluk ölçüsüdür, 1 li tahminen [yaklaşık] 500 metredir.

11 Mao-dun kuşatmayı hatunu imparatorun rüşvet aldığı için kaldırmamıştır. Tam tersine kuşatmayı para almak için yapmıştır (Sanılabileceği gibi imparatoru tutsak edip Çin'i ortadan kaldırmayı amaçlamamıştır). Lakin Mao-dun imparatorun açıkça para istemeyi çeşitli nedenlerle uygun görmemiştir. Bundan ötürü parayı hatunu almış, böylece Mao-dun dolaylı yolla amacına ulaşmıştır. Özetle bunların hepsi Mao-dun'un planıdır (Y. Gedikli).

Han arasındaki farkları belirtip, Siüng-nu'ları yenmek için ne gibi tedbir almaları [gerektiğine] dair rapor vardır. Bu biyografi askerî, stratejik ve savaş tekniği bakımından çok önemlidir (c. 49). Siüng-nu'lardan kral Hu-han-siye tebaasıyla beraber Han'lara teslim olduktan sonra, imparator onu iyi karşılamak için halktan fazla para ve mal toplamış, bunun için de Çin'de iç kavga çıkmıştır (c. 50).

d. Han-an-gui biyografisinde, Han'ların Şan-yü'yü öldürmek için, Çin seddi civarındaki Ma-yi şehrinde tuzak kurdukları, ancak Şan-yü'nün bunu anlayıp, tuzaktan kaçtığını öğreniyoruz (c. 52). General Li-guang (torunu Li-ling) ve Şu-cien biyografisinde, general Li-guang ve torunu Li-ling'in Siüng-nu'larla yaptığı savaşları, sonradan Li-ling'in Siüng-nu'lara teslim olup, Siüng-nu'nun Yio-şiao [Yu Hsiao] kralı (sağ kol kralı) olduğu, Şu-cien'in oğlu Şu-u'nun, Han elçisi olarak Siüng-nu memleketinde 19 sene zoraki kaldığı kaydedilmiştir. Bu biyografide Siüng-nu ve Han devletleri arasındaki diplomatik münasebetler, Siüng-nu'ların ahlaki inançları ve saire hakkında da bilgi vardır (c. 54). General Uei-çing ve Hui-çü-ping biyografisinde, Han büyük ordusunun Siüng-nu'ların üzerine yaptığı seferler ve Siüng-nu'ların kayıpları kaydedilmiştir. Bu biyografide Siüng-nu'lara ait bazı şehir isimleri geçiyor (c. 55).

General Cang-çien ve Li-guang-li biyografilerinde general Cang-çien'in Orta Asya'yı ziyaret ettikten sonra imparatora sunduğu raporlar, Siüng-nu ve U-sun'lar arasındaki münasebetler, Fergana'daki "kan terleyen atlar" hakkında bilgi ve sair tarihî malumat kaydedilmiştir. [Biyografi] General Li'nin Fergana'daki "kan terleyen at"ları ele geçirmek için, Han ordusunun Fergana'ya yaptığı seferleri de içine alır (c. 60. Ayrıca bk. c. 61). Bu cilt Şan-yü'nün memuriyete tayin prensibinden de bahseder.

e. Cin-jz-di biyografisinde (Cin aslında Siüng-nu Sio-tu kralının oğlu idi) Siüng-nu'lara ait Tanrı'ya kurban etmek için hazırlanmış olan "Demir adamı", Sio-tu'nun öldürülme ve Kun-siye kralının Han'lara teslim olma sebebi, Siüng-nu'ların aile terbiyesi ve ahlakları, Cin Jz-di'nin Han imparatoru U-di'ye suikast teşebbüsü ve isyanının bastırılması, imparator U-di öldükten sonra, Cin Jz-di'nin büyük general Hui-guang ile beraber yeni tahta geçene yardım etmeleri zikrediliyor (c. 68). Çen-tang biyografisinde, Beş Şan-yü'nün birbirine girmeleri, Hu-han-siye ve Çi-çi'nin çatışmaları, Hu-han-siye'nin Han'lara teslim olması, Çi-çi'nin Isık gölü civarına kaçması, Han ordusunun Orta Asya'daki askerî kolonisinden Çi-çi'yi yok etmek için sefere çıkılması ve Çi-çi'nin son nefesine kadar Han ordusuna kahramanca karşı koyması kaydedilmiştir (c. 69). Bilhassa Orta Asya'daki Siüng-nu ve Han'lar arasındaki savaşlar cilt 69 ve 70'te kaydedilmiştir. Han ve U-sun arasındaki münasebetler (c. 78); Han, Siüng-nu ve Orta Asya'daki küçük ülkeler arasındaki münasebetler ve mücadeleler de kaydedilmiştir (c. 79).

f. Siüng-nu'lar arasında düşmanlarının veya kızdıklarının resmini yaparak ona ok atmak adetleri varmış (c. 90). Siüng-nu'ya ait kitabın (c. 94) baş kısmı Ş *Ci* kitabından alınmıştır. Ancak Ş *Ci* kitabında Siüng-nu'lara ait tarihî bilgi MÖ 102 yılına kadar kaydedilmiştir. *Han-şu* kitabındaki Siüng-nu'ya ait kitapta ise Siüng-nu'ların siyasi faaliyetleri MS 23 yılına kadar kaydedilmiştir. Han'lar ve Siüng-nu'lar arasındaki bütün münasebetler ve Siüng-nu'ların kendi arasındaki iç kavgaları ve zayıflama sebepleri bu cilt içindedir. Bunlardan önemli olan beş Şan-yü'nün birbirine girmesi, Hu-han-siye ve Çi-çi Şan-yü'nün birbirine karşı mücadeleleri, Hu-han-siye'nin Han'lara teslim olması, Çi-çi'nin öldürülmesi, Han ve Siüng-nu devletlerinin Orta Asya'yı ele

geçirmek için mücadeleleri ve Siüng-nu'nun yenilmesi yazılmıştır (c. 94).

g. Sii-yü memleketi¹² hakkında[ki rapor], Orta Asya eski çağ tarihi için en mühim ve teferruatlı bir rapordur. Bu kitapta, Han sülalesi devrinde Orta Asya'daki 36 (sonradan 50'den fazla) ülkenin coğrafi durumu, yolları (İpek yolu), Han'ların askerî kolonileri, Orta Asya küçük devletlerinin nüfusu ve askerî gücü, yerli mahsuller (ziraat, hayvancılık, el sanatları), şehirler, halkın adetleri, Sakalara dair tarihî malumat, Orta Asya'daki atlar, Siüng-nu'ların Sii-yü'yü idare etmesi ve Han ile U-sun'ların beraberce Siüng-nu'lara karşı koyma siyasetleri, Han ve Siüng-nu arasında Orta Asya'yı kontrol etmek için mücadeleler, Orta Asya'daki küçük devletlerin siyasi olayları ve sair tarihî malumat kaydedilmiştir (c. 96. Ayrıca bk. c. 69, 70, 71). Bu üç cilt Siüng-nu ve Orta Asya'daki küçük devletlerinin tarihi için çok mühimdir.

h. Uang-mang biyografisinde; Han hanedanıyla akraba olan Uang-mang'ın tahtı zorla işgal ettikten sonra, Siüng-nu'ları küçük düşürmek için, Siüng-nu'ların başının "Siüng-nu Şan-yü" unvanını "Siang-fu-yü-mang" (manası "Mang'a teslim olmuş olan köle) veya "Siang-nu-fu-yü-cj" (teslim olmuş olan köle Cj¹³ manasında) olarak değiştirdiğinden, Siüng-nu'lar Han'lara karşı isyan edip, tekrar savaşa başlamışlardır. Uang-mang U-sun'ların siyasi huzurunu tekrar bozmuştur. Orta Asya'daki küçük devletler Uang-mang'ın yolsuzluğuna

12 Sii-yü, yani "Batı Bölgesi" demektir. Çin'in batısında bulunduğundan böyle adlandırılmıştır. Sii-yü, iki bölgeye ayrılabilir. Küçük Sii-yü, yani Tanrı dağının güneyi, Pamir'in doğusu ve Dun-huang'a kadar olan arazi; Büyük Sii-yü ise bütün Ona Asya, Akdeniz, Karadeniz ve Basra körfezi arasındaki sahadır.

13 *Han-şu* kitabının İngilizce tercümesi için bk. H. H. Dubs, *The History of the Former Han Dynasty*, Baltimore, 1938. *Han-şu*, Umumi Türk Tarihi Kitaplığında "25 Sülale Tarihi" serisinde tam olarak vardır.

karşı isyan etmişlerdir. Bu biyografi bu gibi tarihî olayları tafsilatlı olarak kaydetmiştir (c. 99a-b-c).

Han-şu'da Siüng-nu'larla ilgili olan diğer tarihî malumat için bk. c. 37, 44, 45, 46, 47, 53, 58, 59, 60, 63, 64, 73, 75, 76, 85, 87, 90 ve 95. Ancak bunlardaki malumat azdır.¹⁴

3. *Ho-han-şu* (Son Han sülalesinin kitabı)

Ho-han-şu, 120 cilt olup, Sung sülalesi (Lio hanedanı, MS 420-477) devresinde, Fan-ye (MS 398-445) isimli bir zat tarafından hazırlanmıştır. Ancak Fan-ye yalnız 90 cilt biyografiyi hazırladıktan sonra, hükümet tarafından öldürülmüştür. Aslında Fan-ye, içişleri bakanlığında bir memur (Li-bu-lang) idi; fakat bu hayatında pek başarı kazanamamıştır. Bu sebeple bazı talebeler bulup, onlarla birlikte kitaplar üzerinde çalışıyordu. Nihayet "*Ho-han-şu*" isimli bir tarihî kitap hazırlamıştır. Sonradan Liang sülalesi devrinde (MS 502-556), Lio-cao isimli bir zat, S-ma-biao tarafından hazırlanan *Siü-han-şu*¹⁵ kitabından 30 cilt biyografiyi, *Ho-han-şu* kitabına dahil etmiştir.

Ho-han-şu, Ho-han sülalesi (yani Son Han sülalesi, MS 25-220) devrine ait 196 senelik tarihî olayları kaydedip, 10 kısma ayrılmıştır. Bunlardır:

"İmparator biyografileri" (c. 1-9), "İmparatoriçe biyografileri" (c. 10), "Müzik ve takvim hakkındaki kısımlar" (c. 11-13), "Tören, kanun ve adetlere ait kitaplar" (c. 14-16), "Kurban ve dinî törenlere ait kitaplar" (c. 17-19), "Astronomiye ait kitaplar" (c. 20-22), "Beş unsur hakkındaki kitaplar" (c. 23-28), "Vilayet [valileri] ve beylerinin biyografileri" (c. 29-33), "Memur biyografileri" (c. 34-38), "Araba ve

14 Buradaki Cj, Şan-yü'nün ismi Nang-cj-ya-s kelimesindeki Cj hecesidir.

15 *Siü-han-şu*, yani "*Han-şu* kitabının devamı" demektir.

elbise hakkındaki kitaplar” (c. 39-40), “Önemli şahsiyetlere ve sair diğer kavimlere ait kitaplar” (c. 41-120).

3.1. *Ho-han-şu* kitabının Türk tarihi bakımından önemi

1. “İmparatorların biyografileri”nde, Ho-han ve Siüng-nu devletleri arasındaki diplomatik faaliyetler, Siüng-nu’ların Han hududunu istilaları ve savaşları, Lu-fan¹⁶ olayı, Orta Asya’daki küçük devletlerin Han hükümetine tekrar teslim olmaları, Han hükümetinin emriyle U-huan’ların¹⁷ Siüng-nu’lara karşı sefere çıkması, Siüng-nu’ların tekrar kuzey ve güney diye ikiye ayrılması, Güney ve Kuzey Siüng-nu arasındaki mücadeleler, iki Siüng-nu’nun da Han’lara teslim olması, Han’ların Kuzey Siüng-nu’lara karşı sefere çıkmaları ve Orta Asya’da askerî koloni kurmaları, Han’ların Orta Asya’daki küçük devletleri tekrar ele geçirmesi, Sien-bi’lerin Kuzey Şan-yü’yü öldürmesi, Hanlı büyük general Dossien’in Kuzey Siüng-nu’lara karşı sefere çıkıp Altay dağına kadar gitmesi, Han ve Kuzey Siüng-nu’nun Orta Asya’daki mücadeleleri, Kuzey Siüng-nu’nun Han’lara teslim olması ve sonradan yine isyan etmeleri, Han hükümetinin Orta Asya’daki küçük devletlerle münasebetleri, Güney Siüng-nu’nun Han’lara karşı isyan etmesi, Han ve Güney Siüng-nu’lar ile beraber Sien-bi’lere karşı sefere çıkması, Siüng-nu Sio-tu kralının isyanı ve Şan-yü’nün öldürülmesi, Güney Şan-yü’nün tekrar isyan etmesi ve saire hakkında tarihî mualumatlar kaydedilmiştir (c. 1-9).

16 Lu-fan, Ho-han sülalesinin ilk devirlerinde, kendisinin Siüng-nu Şan-yü’sünden geldiğini ilan edip, Siüng-nu’lara kaçmış ve sonradan Siüng-nu’larla beraber Çinlilere karşı isyan etmiştir.

17 U-huan’lar, Sien-bi’lerden bir kol olup, bugünkü Jehol eyaleti civarında oturuyorlardı.

2. “Astronomiye ait kitaplar”da¹⁸ Siüng-nu’ların Han hududunu istila etmeleri, Han ordusunun Siüng-nu’lara karşı sefere çıkması, general Do-sien’in Kuzey Siüng-nu’lardan ele geçirdiği ganimet ve esirler, 81 Siüng-nu kabilesinin kendisine teslim olması, Han ordusunun Orta Asya’daki faaliyeti kaydedilmiştir (c. 20-22).

3. “Beş unsura ait kitaplar”dan anlaşılıyor ki, Siüng-nu’ların medeniyeti ve kültürleri Han sarayına girmiştir. Başkentteki asiller de Hu’laşmıştı¹⁹; Han imparatoru Ling-di (MS 168-189) Hu (Siüng-nu)’ların elbise, çadır, yatak, oturuş, yemek, müzik ve danslarını seviyordu (c. 23). Han ve Güney Siüng-nu’nun beraberce Sien-bi’lerin üzerine yürüdükleri de kaydedilmiştir (c. 24, 25). Şan-yü’lerin isyanı ve general Do-gu’nun Orta Asya’ya sefere çıkması da kaydedilmiştir (c. 26, 27, 28). Tarihî malumat pek tafsilatlı değilse de mühimdir (c. 23).

4. “Vilayet ve beyliklere ait kitaplar”da; Siüng-nu ve Orta Asya’daki küçük devletlere ait bazı şehirlerin ismi geçiyor (c. 33).

5. “Memur biyografileri”, Han ordusuna mensup olan Hu süvari kuvveti ve Güney Siüng-nu’ları koruyan S-siüng-nu-cung-lang-ciang askerî teşkilatını kaydetmiştir (c. 38).

6. “Araba ve elbiselere ait kitaplar”da; Siüng-nu’larla ilgili olan U-guan (askerî başlık) isimli bir başlık hakkında malumat vardır (c. 40).

7. “Önemli şahsiyetlerin biyografileri”nde:

a. Han sülalesinin son zamanlarında ve Ho-han sülalesinin başlangıcında, tahta geçmek için Çin’de iç savaş çıkmıştır.

18 Astronomi kitaplarında müneccimler hakkında da malumat vardır.

19 “Hu”, yabancı, Romalıların “barbar”ı gibidir. Han sülalesinde “Hu” tabiriyle değişik kavimler kastedilmiştir.

Siüng-nu'lar da bu iç kavgayla katılmıştır ve Lu-fan isimli bir zata yardım ederek onu Han imparatorluğuna getirmişlerdir (c. 42, 43, 50, 52, 60, 61). Siüng-nu'ların Çin'in iç savaşına katılması, Han ve Siüng-nu'lar arasındaki savaşlar için ayrıca bk. c. 47, 48, 49.

b. "General Ging-ho ailesi biyografisi." Bu biyografi Orta Asya ve Siüng-nu tarihi bakımından çok önemlidir. Ging ailesi nesillerce askerî vazifede bulunup, Siüng-nu ve Orta Asya'da küçük devletlerle temas etmiştir. Bu biyografide Siüng-nu'nun Çin'in iç savaşına katılması, II. Hu-han-siyer Şan-yü'nün Siüng-nu tahtına geçmesi, General Do-gu'nun Kuzey Siüng-nu'lara karşı sefere çıkması ve Çi-s krallığını Han'lara teslim etmesi, general Do-sien'in Altay dağında Kuzey Siüng-nu'yu mağlup edip (MS 107-109), Kuzey Siüng-nu'yu Han'a teslim etmesi (MS 109), Güney Şan-yü'nün isyanı ve yenilmesi, Siüng-nu ve Han'ların Orta Asya'da yaptığı mücadeleler tafsilatlıca kaydedilmiştir (c. 49).

c. "General Do-zung ailesi biyografisi" de Siüng-nu tarihi için çok önemli bir biyografidir. Küçük Yüe-cj hakkında malumat vardır (ayrıca bk. c. 46, 53). Zung'un oğlu Do-gu'nun Han, Güney Siüng-nu, U-huan ve Sien-bi ordularıyla beraber Kuzey Siüng-nu'lara karşı sefere çıkması ve ta Barkul gölüne kadar gitmesi anlatılmıştır. Do-zung'un torununun oğlu Do-sien ise, defalarca Kuzey Siüng-nu'ya hücum etmiş, nihayet Altay dağında Kuzey Şan-yü'sünü mağlup etmiştir. Şan-yü kaçmış, ancak nereye kaçtığı belli olmamıştır. Bazı tarihçiler kaçan bu Şan-yü'nün, Batı Hunlarının atası olduğunu söyler. Bu biyografide Kuzey Şan-yü'sünün mağlubiyeti tafsilatlı olarak anlatılmıştır (c. 53). Do-sien'in Kuzey Siüng-nu'ya olan seferine karşı fikirler için bk. c. 55, 73, 75.

d. Han, Güney ve Kuzey Siüng-nu arasındaki münasebetler için bk. c. 66, 70, 71, 75.

e. “Ban-çao ailesi biyografisi”nde, Siüng-nu ve Han hükümetlerinin Orta Asya’daki siyasi mücadeleleri, Orta Asya’daki küçük devletler arasındaki münasebetler, Siüng-nu ve Han devletlerinin Orta Asya’ya hakim olmak için birbiriyle mücadeleleri, Han hükümetinin Orta Asya’yı idaresi tafsilatlıca kaydedilmiştir. Orta Asya’daki küçük devletlerin tarihi için çok mühim bir kaynaktır (c. 77).

f. Siüng-nu, Sien-bi, Han ve Çiang’lar²⁰ arasındaki mücadeleler için bk. c. 95, 102.

g. Sii-Çiang hakkındaki kitapta [şunlar anlatılır]: Sii-çi-ang’lar²¹ önce Mao-dun’un hakimiyeti altına girmiş, sonradan Han’ların baskısından güneybatıya doğru çekilmişlerdir. Ho-han sülalesi zamanında Çiang’lar bazen Siüng-nu’larla beraber Han’lara karşı cephe almışlardır. Yüe-cj’ler batıya doğru göç ettikten sonra, bir kısmı yine eski yerinde oturuyordu. Ancak (Küçük) Yüe-cj’ler tarih sahnesinde pek büyük rol oynamamışlardır (c. 117. Ayrıca bk. c. 46, 53).

h. Sii-yü (Çin’in batı bölgesi) hakkındaki kitapta, Han sülalesinin son zamanlarında Sii-yü (yani Orta Asya)’deki devletler tekrar Siüng-nu’ların hakimiyeti altına girmiş; Ho-han sülalesinin kuruluşundan sonra tekrar Han hakimiyetine alınmışlardır. Bu kitapta, Siüng-nu ve Han devletlerinin Orta Asya’ya hakim olmak için birbirleriyle mücadeleleri, Siüng-nu’nun Orta Asya’ya hakim durumu, Han devletinin askerî kolonileri, Orta Asya devletlerinin coğrafyası, nüfus

20 Çiang, Tibetlilerin bir koludur. Aşağıda geçen Sii-çi-ang ise Batı Çiang demektir.

21 Bk. Yukarıda not 20.

sayısı, askerî gücü, siyasi durumları, yerli mal ve mahsulleri ve sair olaylar anlatılıp bilgi verilmiştir (c. 118).

i. Nan Siüng-nu²² kabilesi hakkındaki kitapta Ho-han sülalesi zamanında Güney Siüng-nu'nun şecereleri, siyasi faaliyetleri, Han'lar ile münasebetleri, iç kavgaları, Kuzey Siüng-nu'nun mağlubiyeti; Siüng-nu, Sien-bi, U-huan ve Çiang'larla münasebetler ve sair tarihî olaylar anlatılmıştır (c. 119). Siüng-nu, U-huan ve Sien-bi'ler arasındaki münasebetler için ayrıca U-huan ve Sien-bi kabilelerine ait kitaplara bk. (c. 120).

Ho-han-şu'da Siüng-nu ile ilgili, ancak pek az malumat diğer biyografilerde de vardır. Bk. c. 46, 50, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 68, 69, 70, 73, 76, 78, 81, 82, 86, 88, 95, 104, 109, 115.²³

4. *San-gui-cj* (Üç devlet kitabı)

San-gui-cj, Şu-han (MS 221-263), Uei (Çao hanedanı MS 220-264) ve U (MS 222-277) isimli “üç devletin kitabı” demektir. 65 cilt olup Çin sülalesi (MS 265-419) devrinde Çeng-so (MS 233-297) isimli bir zat tarafından hazırlanmıştır. Çeng-so, Ba-sii vilayetinin An-han²⁴ sehrindendi. Bu zat önce Şu-han devletinin Guan-gı-ling-ş, yani vakanüvisi olmuştur. Şu-han devleti, Uei devleti tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra, Uei devletinin Cu-cui-lang (tarih yazarı)lığında bulunmuştur. Çeng-so, hayatı boyunca *San-gui-cj*, *Gu-gui-cj* (Eski devletler kitabı) ve *Yi-tu-çi-cio-lu* (Yi-tu²⁵

22 Nan Siüng-nu, Güney Siüng-nu demektir.

23 E. Chavannes, *Les pays d'Occident d'après le Hou Han Chou (T'oung Pao 1907)*'da *Ho-han-şu*'dan bazı parçaları Fransızcaya tercüme etmiştir. Umumi Türk Tarihi Kitaplığında “*Ho-han-şu*” tam olarak vardır.

24 An-han, bugünkü Sj-çuan eyaletinin Nan-çung şehridir.

25 Yi-tu, bugünkü Sj-çuan eyaletinin Çeng-tu şehridir.

vilayeti hatıraları) isimli üç kitap yazmıştır. *San-gui-cj* kitabı, çağdaşları tarafından da takdir edilmiştir. Çeng-so öldükten sonra, “*San-gui-cj*” hükümetçe resmi tarih olarak kabul edilmiştir. *San-gui-cj* kitabı, 280 yılında Çin devletinin Uei devletini ortadan kaldırması ile biter.

“*San-gui-cj*”den, “Uei kitabı” 30 cilt, “Şu kitabı” 15 cilt ve “U kitabı” 20 cilt olarak ayrılmıştır. “Uei kitabı”, “İmparatorların biyografileri” (c. 1-4), “İmparatoriçelerin biyografileri” (c. 5), “Önemli şahsiyetlerin biyografileri” (c. 6-29) ve “U-uan (yani U-huan) ve Tung-yi kabilelerine ait kitap” (c. 30), “Şu-han kitabı”, “Reislerin²⁶ biyografileri” (c. 1-3), “Hatunların biyografileri” (c. 4) ve “Önemli şahsiyetlerin biyografileri” (c. 5-15) diye üç²⁷ kısımdır. “U kitabı” ise “Reislerin biyografileri” (c. 1-3), “Hatunların biyografileri” (c. 5) ve “Önemli şahsiyetlerin biyografileri”nden mürekkeptir (c. 4, 6-20).

4.1. *San-gui-cj* kitabının Türk tarihi bakımından önemi

1. “İmparatorların biyografileri” (c. 1-5). Ho-han sülalesinin son zamanlarında Çin’de tekrar iç savaş cereyan ederken, bazı Çinli generaller Siüng-nu’dan yardım almak istemiş, Siüng-nu da bu sebeple Çin’in iç savaşına katılmıştır (ayrıca bk. c. 14, 17). Uei sülalesinden imparator U-di’nin Sien-bi’lerin Şan-yü’sü olan Ta-dun’u mağlup etmesi, Di²⁸

26 Çeng-so; Şu-han ve U devletlerinin bütün Çin’in ortodoks [gerçek] temsilcisi olduğunu kabul etmiyordu. Bu sebepten bu iki devletin hükümdarlarına ancak “reis” ismini vermiş, imparator olduklarını kabul etmemiştir. Ayrıca kadınlarına da “Fu-zen (Fucin) unvanını vermiştir: Fu-zen, *hatun* veya *hanım* demektir.

27 “Üç kısım” değil, belki “yedi kısım” olacaktı. Ayrıca bu paragrafta dizgi yanlışlarının olması muhtemeldir (Y. Gedikli).

28 Di kabilesi, aşağı yukarı bugünkü Sj-çuan ve Gan-su eyaletinin güneybatısında oturuyordu. Di’lerin belki Thai (Thailand’lılar)’lerle ilgisi vardır. Buradaki Di ve Kuzey Çin’deki Di (Tik) kabilesi aynı değildir.

kabilesinin Çiang'larla beraber isyan etmesi, Güney Siüng-nu Şan-yü'sü Hu-çu-çüan'ın Çin'de zorla kalması, Kuça, Hotan ve Orta Asya'daki diğer küçük devletlerin Çin'e heyet göndermeleri, Çin'in Orta Asya'da tekrar askerî koloni kurması, Sien-bi ve Ting-ling (Kırgız) büyüklerinin Çin'e meşhur atlardan göndermeleri, Siüng-nu büyüklerinden Hu-cü-cici'nin isyanı, Orta Asya'dan Çin'e hediye olarak ateşten yanmayan kumaş gönderilmesi kaydedilmiştir.

2. "Önemli şahsiyetlerin biyografileri"nde, Çin iç savaşında Çinli generalin Siüng-nu'dan yardım alması (c. 6), general Yüan-şao'nun Şan-yü U-fu-lu ile beraber isyanı (c. 8), general Yüan-şao'nun Siüng-nu'ya kaçıp birlikte isyan etmeleri ve Güney Şan-yü'sünün (hükümete) teslim olması (c. 13, 15), imparator U-di (Uei sülalesinden)'nin U-uan'lara sefere çıkması (c. 11), Bing-co'daki Sien-bi'li Şan-yü'nün kuvvetlenmesi hakkında bilgiler (c. 16), Uei ordusunun Sien-bi büyüklerinden Kı-bi-ning'ı mağlup etmesi (c. 19), Siüng-nu'yu kontrol etmek için tekrar askerî teşkilat kurulması (c. 22), Uei sülalesinin başlangıç zamanında bugünkü Ho-pei eyaletinin kuzey bölgesindeki U-uan kralı ve büyüklerinden üç kişinin birlikte kendilerini Şan-yü ilan etmeleri ve Çin'in kuzey hududundaki durum (c. 23), Sien-bi ve U-uan'ın Çinlilerle savaşları, iç kavgaları ve Çin'e teslim olmaları (c. 26, 27) ve isyan eden Hu'lar hakkında tarihî malumat vardır (c. 28).

3. U-uan, Sien-bi ve Dung-yi'lere²⁹ ait kitapta; U-uan ve Sien-bi'lerin örf adetleri, kabile menşeleri, Siüng-nu'larla ve Çinlilerle münasebetleri kaydedilmiştir (c. 30).

29 Dung-yi "Doğu barbarı veya doğudaki yabancı" demektir. [Çinlilerin] Tungzulara verdiği umumi bir isimdir.

Şu-han kitabında ancak c. 33'te Liang-cödaki³⁰ Hu kralı hakkında çok az malumat vardır. U kitabının ise Türk tarihi ile pek ilgisi yoktur.³¹

5. Cin Şu (Cin kitabı)

Cin-şu, 130 cilt olup, Tang sülalesi başveziri Fang-siüen-ling (MS 578-648) ve diğerleri tarafından hükümetin emriyle hazırlanmıştır. Tang sülalesi imparatoru Tai-cung (hükümdarlığı MS 627-650), Cin sülalesi devrinde Hı-fasıng'ın diğer 18 kişi ile beraber hazırladığı *Cin-şu'yu* iyi [bulmadığından, MS 644 yılında Fang-siüen-ling, Cu-suei-liang ve Siü-cing-cung'un, birlikte *Cin-şu'yu* yeniden hazırlamalarını emretmiştir. Daha sonra tekrar Li-çun-fing'in "Astronomi", "Müzik ve takvim", "Beş unsur" kitaplarını yazmasını emretmiştir. İmparatorun kendisi de dört makale yazmıştır. Bu sebepten *Cin-şu* eseri "imparator tarafından hazırlanmış" diye de anlatılmaktadır.

Cin sülalesi, Sii-cin (Batı Cin, MS 265-316) ve Dung-cin (Doğu Cin, MS 317-419) diye ikiye ayrılmıştır. Ayrılma sebebine gelince, MS 310-317 yılları arasında Güney Siüng-nu'lardan geri kalanlar Çin'in iç kavgasından faydalanarak isyan edip, Hua-di³² ve Ming-di³³ diye iki imparatoru yakaladıktan sonra öldürmüşlerdi. Çin hanedanından geri kalanlar Kuzey Çin'den güneye doğru Gökırmak'tan geçip, başkenti de Lo-yang³⁴ ve Çang-an'dan³⁵ Gökırmak

30 Liang-co, bugünkü Gan-su eyaletindedir.

31 Umumi Türk Tarihi Kitaplığında "25 Sülalenin Tarihi" serisinden "*Sanguicj*" kitabı tam olarak vardır.

32 Huai-di, Batı Cin sülalesinin 3'üncü imparatoru olup, hükümdarlığı MS 307-313 yılları arasındadır.

33 Ming-di, Batı Cin sülalesinin 4'ncü imparatoru olup, hükümdarlığı MS 313-317 yılları arasındadır.

34 Lo-yang, bugünkü Ho-nan eyaletindedir.

35 Çang-an, bugünkü Şan-si eyaletindedir.

güneyindeki Cien-kang³⁶ şehrine taşınmışlardır. Taşınmadan evvelki "Sii Cin", taşındıktan sonra "Dung Cin" ismiyle adlanmıştı. Doğu Cin sülalesi 103 yıllık hükümeti sırasında Kuzey Çin'de Siüng-nu, Ciye³⁷, Çiang, Sien-bi, Di (Tai'lerden?) ve Çinliler birbirine girip parçalanmışlar ve onların halefleri olarak 17 devlet kurulmuştur. Bu 17 devlet şunlardır:

Devlet ismi	Kurucusu	İrk	Başkent	Hüküm süresi	Açıklama
1. Han	Lio-yüan	Siüng-nu	Ping-yang	26	Mao-dun hanedanından
2. Çien Cao (İlk Cao)	Lio-yao	Siüng-nu	Çang-an	26	Mao-dun hanedanından
3. Ho Cao (Son Cao)	Şj-lı Ciye	Siüng-nu	Siang-gui ve Ye	33 33	
4. Çien Çin (İlk Çin)	Fü-hung	Di	Çang-an	44	
5. Çien Liang (İlk Liang)	Çang-guei	Çinli	U-uei	76	
6. Çien Yen (İlk Yen)	Mu-zung-guei	Sien-bi	Ta-çi	64	
7. Çing-han	Li-şung	Di	Çing-tu	46	
8. Ho-Çin (Son Çin)	Yao-çang	Çiang	Çang-an	34	
9. Ho-yen (Son Yen)	Mu-zung-çuei	Sien-bi	Cung-san Siang-gui	26 13	
10. Nan Yen (Güney Yen)	Mu-zung-dı	Sien-bi	Guang-gu	13	
11. Pei Yen (Kuzey Yen)	Fing-ba	Çinli	Çang-li	28	Mao-dun hanedanından
12. Siia	Hi-lien Bo-bo	Siüng-nu	Tung-uan	25	
13. Ho Liang (Son Liang)	Lü-guang	Di	U-uei	18	
14. Nan Liang (Güney Liang)	Tu-fa-u-gu	Sien-bi	Lı-tu	18	
15. Pei Liang (Kuzey Liang)	Cü-çü Ming-şün	Siüng-nu	Çang-ye	39	
16. Sii Liang (Batı Liang)	Li-hao	Çinli	Dun-huang	22	
17. Sii Çin (Batı Çin)	Çi-fu-gui-zen	Sien-bi	Bao-han	47	

36 Cien-kang, bugünkü Nan-cing şehridir.

37 Ciye, Siüng-nu'lardan bir koldur.

130 cilt olan *Cin Şu*, şu biyografilere ve kitaplara ayrılmıştır: “İmparator biyografileri” (c. 1-10), “Astronomi kitabı” (c. 11-13), “Coğrafya kitabı” (c. 14-15), “Ses ve takvime ait kitap” (c. 24), “Elbise kitabı” (c. 25), “Yiyecek ve mallara (ekonomik) ait kitap” (c. 26), “Beş unsur kitabı” (c. 27-29), “Ceza kanunu” (c. 30), “İmparatoriçe biyografileri” (c. 31-32), “İmparator hanedanından gelenler ve diğer önemli şahsiyetlerin biyografileri” (c. 33-96, 98-100), “Şj-yi³⁸ kitabı” (c. 97), “Çien Cao devleti” (c. 101-103), “Ho Cao devleti” (c. 105-107), “Çien Yen devleti” (c. 108-111), “Çien Çin devleti” (c. 112-115), “Ho Çin devleti” (c. 116-119), “Ho Şu devleti” (c. 120-121), “Ho Liang devleti” (c. 122), “Ho Yen devleti” (c. 123-124), “Sii Çin ve Pei Yen devletleri” (c. 125), “Nan Liang” (c. 126), “Nan Yen devleti” (c. 127-128), “Pei Liang devleti” (c. 129) ve “Siia devleti” (c. 130).

Cin Şu Kitabı hükümetçe yazdırılmış olduğundan dolayı, Çin hükümeti tarafından bütün Çin’in resmi tarihi olarak kabul edilmiştir. Bu bakımdan Kuzey Çin’de kurulmuş olan devletler, imparatorluk bakımından asi devletler olarak telakki edilmiş, bu devletlerin tarihleri *Cin Şu* kitabının en sonundaki “Ek Kayıtlar (Jai-ci)” kısmında zikredilmiştir.

5.1. *Cin Şu* kitabının Türk tarihi bakımından önemi

1. “İmparatorların biyografileri”nde, Orta Asya’daki küçük devletlerin (Karaşehir, Fergana, Kan-cü vs.) Çin’e elçi göndermeleri; Siüng-nu’lardan başbuğ Lio-ming’in isyan edip, Çin seddinden kuzeye çıkması; diğer Siüng-nu kabilelerinin Çin’e gelip teslim olmaları; Çin, Sien-bi ve Siüng-nu’lar arasındaki münasebetler (çoğu zaman Sien-bi’ler Çinlilerle beraber Siüng-nu’lara karşıdır); 303 yılının 8’inci ayında

38 Şj-yi, yani “Çin’in dört tarafındaki yabancı kabileler” demektir.

Mao-dun hanedanından gelen Cui-sien Uang (sol Şiao³⁹ kralı) olan Lio-yüan (Lio-yüan-hai)'in isyan edip, oğullarının sonradan iki Çin imparatorunu esir almaları (MS 311, 316); Siüng-nu'ların iki Çin başkenti olan Lo-yang ve Çang-an'ı ele geçirmeleri; Sien-bi'lerin Çin'lere yardım için Siüng-nu'lara karşı hücum etmeleri; Siüng-nu'ların bir kolu [olan] Ciye'lerden gelen Şj-lı ve oğlu Şj-cj-lung (Şj-hu)'un isyan edip, Kuzey Çin'de Cao krallığını kurması ve diğer Siüng-nu'ların Kuzey Çin'deki faaliyetleri tafsilatlı olarak kaydedilmiştir. 3-5. asırlarda Çinlileşmiş veya yarı Çinlileşmiş olan Siüing-nu ve diğer bozkır kabilelerinin Kuzey Çin'deki bütün hareketleri yazılmıştır. T'o-ba (Tabgaç)'lar hakkında da tarihî malumat vardır (c. 1-10).

2. "Astronomiye ait kitaplar"da, Siüng-nu Lio-çung (Lio-yüan'ın oğlu)'un Çin başkentini ele geçirmesi; Jan-min isimli bir zatin 100 binden fazla Hu (Siüng-nu ve diğerleri)'yu katletmesi; Çiang'lardan Yao-lö ve Siüng-nu'lardan Hı-lien-bo-bo ile arasındaki savaşlar; Sii-yü (Çin'in batı bölgesi) garnizon kumandanlığının isyan eden Hu'lara karşı sefere çıkması; Sien-bi başbuğu A-miao-r ve diğerlerinin Dun-huang'daki göçebe kabilelerle savaşları; Lio-yüan ve Şj-lı'nın isyan etmesi ve Çin imparatorunu esir alması; Çinlilerin Hı-lien'e karşı sefere çıkmaları kaydedilmiştir (c. 11-13).

3. "Coğrafyaya ait kitap"ta, Siüng-nu'ların isyan ettikten sonra işgal ettikleri yerler ve bunların bir kısmının isim değiştirmesi; Lio-yüan'ın oğlu Lio-çung'un Lo-yang şehrine girdikten sonra memurları değiştirmesi; Siüng-nu'larla ilgili olan şehir isimleri; Siüng-nu'ların Tanrı'ya kurban adama yeri; Hı-lien-bo-bo'nun Tung-uan şehrini inşa etmesi ve

39 Yanlış olarak *Yahşi* yazılmıştı. Düzeltildi (Y. Gedikli).

(eskiden) Siüng-nu'lar tarafından inşa edilmiş olan şehirlerin isimleri kaydedilmiştir (c. 14-15).

4. “Kanun, örf ve adetlere ait kitaplar”da ise Siüng-nu Güney Şan-yü’sünün geliri ve Hu’ların Cin imparatoruna yaptıkları selam töreni kısaca yazılmıştır (c. 21).

5. “Müziğe ait kitaplar”da [yer alan], Cin hanedanının Tanrı’ya kurban şarkılarından bir parça, Siüng-nu’larla ilgilidir. Siüng-nu’ların Cin başkentini zaptettikten sonra, müzisyenleri ve aletlerini ele geçirmesi; Uang-mıng isimli bir Çinli generalin Yie şehrini (Ciye’lerin başkenti) geri aldıktan sonra Mu-zung (Sien-bi’lerden)’lardan müzisyen ve müzik aletleri ele geçirm[esi anlatılır ve bundan sonra] Ko-han (Hakhan)’ın şarkı sözleri ve Hu’lara ait melodiler de Çin’e yayılmıştır. Hu (Siüng-nu)’ların çoğu at üstünde çalgı çaldı; Hu’lara ait müzik aletleri ve melodiler hakkında bazı malumat vardır (c. 22-23).

6. “Memur biyografileri”nde ancak Siüng-nu ve diğer yabancı kabilelerin garnizon kumandanları hakkında çok az malumat vardır (c. 24).

7. “Elbiseye ait kitap”ta, resmi samurlu askerî şapkanın aslında Siüng-nu’lardan geldiği [yazılır. Kitap] Cin imparatoru Huai-di, Siüng-nu’lar tarafından esir alındıktan sonra, [Siüng-nu’ların] Çin imparatorluğunun resmi damgasını da ele geçirmelerini ve bu damganın Lio-çung’dan sonra Şj-lı baba-oğulun ellerine düştüğünü [de] kaydetmiştir (c. 25).

8. “Yiyecek ve mal (ekonomi) kitabı”nda, Siüng-nu’ların (Lio, Şj ve diğerleri) isyan ettiği sırada, ekonomik bakımdan bütün memlekete gelen felaketler ve 3. asırda Orta Asya’dan gelen ticaret kervanları hakkında malumat vardır (c. 26).

9. “Beş unsur kitapları”nda [şunlar yazılmıştır]: Çin sülalesi (MÖ 255-209)’nden itibaren Çin’de Hu (Siüng-nu)’lar tarafından karyola (asker yatağı) kullanılmaya başlanmış, Çin sülalesinde ise Çinliler de Hu’ların elbise ve kemerlerini kullanmıştır. Bu sebepten Çin’in Hu’lar tarafından mağlup edileceği söyleniyordu. Bunun gibi malumat hayli çoktur (c. 27). Ayrıca Siüng-nu’ların Çin imparatorunu öldürmeleri de kaydedilmiştir (c. 28-29).

10. “Önemli şahsiyetlerin biyografileri”nde, Siüng-nu başbuğu Lio-mıng’ın isyan etmesi (c. 34, 57), Şj-li’nin bilgili, kabiliyetli ve ahlaklı adamlara saygı göstermesi (c. 36, 43, 63), Lio-çung’un oğlu Lio-çan’ın Çang-an şehrine karşı sefere çıkması (c. 37), Kuzey Hu’lardan 200 binden fazla kimsenin Çin’e gelip teslim olması (c. 38), U-huan’ların Büyük Şan-yü’sü ve Sien-bi’lerin Çin’in iç savaşına katılıp, Şj-li’ya karşı saldırması ve Şj-li’nin askerî harekâtı (c. 39), Lio-çung’un Çin başkentine saldırması ve diğer harekâtı (c. 43 44, 45), Lio-yüan-hai’nin Çin imparatoru Huai-di’nin kendisine şarapçı olarak hizmet etmesini emretmesi anlatılmaktadır (c. 50). Ayrıca 265 yıllarında Siüng-nu’ların nüfuzunun⁴⁰ çoğalıp, askerî bakımdan güçlenmeleri (c. 56), Şj-li’nin Çin hanedanından gelen Tung-hai kralı olan Yü’yi ve diğer bir kaç yüz binden fazla adamı öldürmesi (c. 59), Lio-çung’un Guan-tung’da Çin ordusuyla savaşları ve Lio-yao’nun başkenti kuşatması (c. 61), Çin’den Orta Asya’ya giden elçilik heyeti (c. 56, Orta Asya’dan Çin’e giden elçi için bk. c. 40); Siüng-nu’lardan Lio ve Şj hanedanlarının isyanları, Sien-bi’lerin Siüng-nu’lara karşı saldırımları, Şj-ci-lung’a mensup olanların iç durumu ve general Ju-di’nin Şj-ci-lung’a karşı sefere çıkması (c. 62 de tafsilatlıdır ve çok

40 Nüfusunun olması da olanaklıdır (Y. Gedikli).

mühim bir biyografidir), Şj-li'nin Sien-bi'lerden korkması ve Sien-bi'lerle savaşları zikrediliyor (c. 63, mühim bir kaynaktır; ayrıca bk. c. 81).

Ayrıca Çin generali Tao-kan ile Şj-li arasındaki savaşlar (c. 66, 67, 81), Şj-li ve oğlu öldükten sonra Siüng-nu'ların iç durumu ve Kuzey Çin'deki karışıklık (c. 77), Hu'ların bütün (Kuzey) Çin'de yayılması (c. 82), eskiden Siüng-nu'lara ait Gu-cang şehrinin durumu ve Çin imparatorunun Lio-yao'ya teslimnamesi, Batı bölgesinden imparatora gönderilen “kan terleyen at”, ateşten koruyan kumaş, cennet kuşu, fil ve sair kıymetli mallar, general Yang-şi'nin Kuça, Karaşehir ve diğer yerlere sefere çıkması, Hotan ve başka yerlerden hediye göndermek için Çine gelen elçilik heyeti (c. 86, mühim bir kaynaktır), Şj-li'nin Huai nehrinin civarındaki şehirlere saldırması (c. 95) gibi tarihî bilgiler vardır.

11. Fı-tu Çeng (Buda Çeng) biyografisi (c. 95) ise Türk tarihi bakımından mühim bir kaynaktır. Buda Çeng, Batı bölgesinden olup, Şj-li ve oğlu Şj-ci-lung'un hayatından da bahis vardır. Bilhassa Siüng-nu'ların Budizm'i kabul etmesi hakkında izahat vardır. Bu biyografide “Siio-ci Ti-lei-gan Pu-gu Çü-tu-dang (ordu çıkıp, başbuğ Lio-yao'yı yakalayacak demektir)⁴¹ cümlesi vardır. Türk dili Çin kaynaklarında ilk defa tam bir cümle olarak burada kaydedilmiştir. Aynı ciltteki Hintli Budist rahibi Cio-mu-lui-şu (Dharmarakşa⁴²) biyografisinde, Kuça'da Budizm'in yayılması ve general Lü-guang'ın 70 bin asker ile beraber Kuça'ya karşı

41 Bu cümle hakkında bk. *Fundamenta Turcica*, 1959, 1, 686.

42 Bk. A. C. Soper, “Northern Liang and Northern Wei in Kansu, *Artibus Asiae* XX1/2 (Assona 1958). / Liu Mau-Tsai, *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. bis zum 6. Jh. N. Chr.* (Wiesbaden 1969). s. 93-94, 193-194, not 702. / Dr. Emel Esin, “Göktürklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-sün (367-433) Devrinde Sanat”, *Türk Kültürü*, sayı 100, Şubat 1971, Ankara, s. 319-320.

sefere çıkması hakkında da malumat vardır. Bu ciltteki diğer biyografilerde de Orta Asya'dan gelen Budist rahibi ve krallara dair haberler kaydedilmiştir.

12. Şj-yi kabilelerine ait kitapta (c. 97) Tuyuhunların örf, adet, siyasi tarihi ve faaliyetleri (Çin kaynağında ilk defa *Hakhan* ismi burada zikredilmiştir); Orta Asya'daki Yen-çi (Karaşehir⁴³)'nin örf adetleri, askerî durumu, Kuçalılarla aralarındaki münasebetler; Çinli general Çang-cj'nin Demir Kapı'ya kadar sefere çıkması ve bütün bu ülkelerin Çin'e teslim olması; Kuça şehri ve saraylarının durumu, örf adetleri, [buranın] Çin'e teslim olması; Fergana'nın yerli malları, atları, halkın adetleri, Kang-cü ülkesi mahsulleri, örf adetleri ve sair tarihî malumatlar kaydedilmiştir. Burada Ta-çin (Bizans)'ler hakkında da bilgi vardır.

13. Cilt 101-103, Siüng-nu Mao-dun Şan-yü neslinden gelen Lio-yüan-hai ve oğulları tarafından Kuzey Çin'de kurulan Cao devletinin tarihidir (ayrıca bk. c. 100).

14. Cilt 104-107, Siüng-nu'lardan ve bunların bir kolu olan Ciy'e'lerden Şj-lı ve oğulları tarafından kurulan Cao (Son Cao) devletinin tarihidir.

15. Cilt 129, Siüng-nu'lardan Cü-çü-mıng-şün tarafından kurulan Pei Liang devletinin tarihidir.

16. Cilt 130, Siüng-nu Şan-yü Mao-dun neslinden gelen Hı-lien-bo-bo tarafından kurulan Siia devletinin tarihidir.

17. Sien-bi'lerden Mu-zung-guei ve oğulları tarafından kurulan Çien Yen devletinin tarihinde (c. 108-111), Sien-bi ve Siüng-nu arasındaki savaşlar ve diğer münasebetler kaydedilmiştir. Çien Çin tarihinde (c. 112-116), Siüng-nu'larla ilgili tarihî malumat da bulunmaktadır. Ho Liang devleti tarihinde, Ho Liang devletinin kurucusu

43 Metinde Karahisar yazılmıştır. Doğrusu Karaşehir yahut Karaşar'dır. Düzeltildi (Y. Gedikli).

Lü-guang'ın 70 bin asker ve 5 bin zırhlı süvari ile beraber Batı bölgesine sefere çıkması da tafsilatlı olarak anlatılmaktadır (c. 122). Ho Yen tarihinde (c. 123-124), Sien-bi'lerden Mu-zung-çuei ve oğulları [ile] Siüng-nu'lardan Şj-cilung arasındaki savaş ve sair münasebetler kaydedilmiştir. Sii Çin devletinin tarihinde (c. 125), Sii Çin devletinin kurucusu Çi-fu-gui-zen'in 5'inci ceddi Çi-fu Hakhan olmuştur ki, *Hakhan* ismi burada [da] geçiyor. Çi-fu'larla Siüng-nu'lardan Cü-çü'ler arasındaki savaşlar da zikrediliyor. Aynı ciltte (c. 125), Pei Yen devleti tarihinde Juan-Juan⁴⁴ ve Ku-mı-sii⁴⁵ (Kuman, Kay, Kıpçak)'ler hakkında da biraz malumat vardır. Nan Liang devleti tarihinde (c. 126), Sien-bi'lerden Tu-fa'lar ve Siüng-nu'lardan Cü-çü'ler arasındaki savaşlar kaydedilmiştir. Bu Tu-fa hanedanı, Tabgaçlar ile aynı nesilden gelmiştir. Nan Yen devleti tarihinde (c. 127-128), Sien-bi'lerden Mu-zung-tı ve oğulları ile Siüng-nu'lardan Hı-lien-bo-bo arasındaki savaşlardan bahsedilmiştir.⁴⁶

6. Sung Şu (Lio hanedanından Lio Sung kitabı)

Sung Şu, 100 cilt olup, Liang sülalesi devrinde (MS 502-556), Sen-yüe (MS 441-513) isimli bir zat tarafından hazırlanmıştır. Çin sülalesi (MS 265-419)'nin son zamanlarında, Han sülalesinden (Han sülalesi MÖ 206-MS 220) gelen bir

44 Juan-juan, yani Avarlardır. Bazı bilginlerin görüşüne göre Juan-juan (Zojan veya Ju-ju) kelimesi, Moğolcadaki *Setsen, Tsetsen* ("zeki, akıl veya bilgi demektir") idi. Bk. "Tung-hu (Tunguz) kavimi hakkında araştırmalar" 10, Tarih Dergisi, 23, Tokyo. [Kimine göre] bu kelime Moğolcadaki "Yuşun ("kanun, unsur demektir") idi. Bk. "*Juan-juan devletinin ismi ve Hakhan unvanı hakkında araştırmalar*", The Toyo Gakuho, vol. 13, Tokyo. Yukarıdaki notları "*Asiatic Studies in honour of Tôru Haneda*, Koyto Üniversitesi, 1950" eserinden aldık (s. 161, n. 5).

45 Bk. Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 159, 453. not 225, 485-6. no 39. / J. Marquart, *Komanen*, s. 114.

46 Umumi Türk Tarihi Kitaplığında *Cin Şu* tam olarak vardır.

prens Çin sülalesinin hizmetinde bulunmuş, fırsattan faydalanarak Çin imparatoru Guing-di (MS 419)'yi zorla tahttan indirip, yeni bir hanedan kurmuştur. Han sülalesinden gelen bu prens Sung sülalesinin birinci imparatoru = U-di'si oldu. (U-di askerî imparator demektir. Hükümdarlığı MS 420-423) U-di, Han sülalesinin kurucusu Lio hanedanından geldiği için, tarihte bu sülaleye Lio Sung sülalesi ismi verilmiştir.

Sen-yüe isimli bu zat, Sung (MS 420-479), Çi (MS 479-502) ve Liang (MS 502-557) sülalelerinin hizmetinde bulunmuştur. Liang sülalesinin devrinde Şang-su-ling (içişleri bakanı gibi bir memur)'liğe kadar yükselmiştir. MS 487'de imparatorun emriyle Sung Şu'yu yazmaya başlamıştır. [Kitabı] 488 yılının 2'nci ayında bitirmiştir. Bu sülalenin tarihi bir sene gibi kısa bir zamanda yazılmıştır. Ancak *Sung Şu* kitabının çoğu diğer kitaplardan bir araya getirilmiştir, bir derlemedir. Sen-yüe yalnız imparator Fei-di'nin hükümdarlığından itibaren Sung sülalesinin sonuna kadarki (465-479) devreye ait biyografileri yazmıştır. *Sung Şu*, Çi sülalesinin devrinde tamamlanmıştır. Ancak Sen-yüe Ta Liang sülalesine kadar hükümetin hizmetinde bulunduğu için, bu kitap Liang sülalesi devrinde Sen-yüe tarafından hazırlanmış bilinmektedir.

100 cilt olan *Sung Şu'da*, "İmparatorların biyografileri" 10 cilttir. "Önemli şahsiyetlerin biyografileri" de [58] cilt teşkil eder (c. 42-100). Kitapların üçüncü kısmı 30 cilt (c. 11-41) olup "Ses" (c. 11), "Takvim" (c. 12-13), "Kanun, örf ve adetler" (c. 14-18), "Müzik" (c. 19-22), "Astronomi" (c. 23-26), "Müneccim ve fal" (c. 27-29), "Beş unsur" (c. 29-34), "Vilayetler" (c. 35-38), "Memuriyetler" (c. 39-40) ve "İmparatoriçeler" (c. 41) gibi 10 kısma ayrılmıştır.

6.1. *Sung Şu* adlı eserin Türk tarihi bakımından önemi

1. “İmparatorların biyografileri”nde, Sung’lar ve Tabgaçlar arasındaki savaşlar, Fı-fı isimli bir bozkır kabilesi ve Tabgaçlarla arasındaki savaşlar, Bao-han isimli kabilenin Sung’lara elçi gönderip, beraber Çiang’lara sefere çıkmaları, Siüng-nu’lardan Cü-çü-mıng-şün ve Tuyuhunların Sung’lara elçi göndermeleri, Tabgaçların Sung’lara karşı sefere çıkması, Liang-co (bugünkü Gan-su eyaletinde)’daki Siüng-nu’lardan Cü-çü’lerin Sung tebaası olmaları, Soğdların Sung’lara gönderdiği elçi, Juei-juei (Juan-juan) ve Tabgaçların Sung’lara elçilik göndermeleri ve Sung’ların Juei-juei’lerle birleşerek, beraberce Tabgaçlara karşı koyma siyasetleri hakkında malumat kaydedilmiştir (c. 1-10).

2. “Kanun, örf ve adetler”e ait ciltlerde, Tabgaç reisi To-ba-tao’nun emriyle pusula arabasının imal edilmesi, askerî şapka, Siüng-nu’ları koruma gayesiyle teşkil edilmiş olan garnizon kumandanlığı ve Batı bölgesindeki *u-ci* garnizon kumandanlığı hakkında biraz malumat vardır (c. 18). *Müzik’e* ait ciltte, Hu’larla ilgili olan bazı müzik aletleri ve dansları kaydedilmiştir (c. 19).

3. “Astronomi” cildinde, Liang-co’da Çin seddi kuzeyinde oturan A-bi-sj isimli bir Hu’nun diğer ülkeleri istila etmesi, Sien-bi’lerden A-miao-r’ın isyan etmeleri (c. 23); Siüng-nu’lardan Lio ve Şj [adlı] iki ailenin isyanı, Çin imparatorunun esir alınması, Kuzey Çin’deki karışıklık ve savaşlar (c. 24’te çok malumat var); Sien-bi’lerin Çin’i istila etmeleri, Siüng-nu’ların Çiang’lara karşı saldırımları ve Çang-an şehrini ele geçirmeleri, Tabgaçların Sung’lara karşı saldırımları ve Huai-pei (bugünkü Ciang-su eyaletinin kuzeyinde)’deki dört vilayeti ele geçirmeleri (c. 26) hakkında malumat kaydedilmektedir.

4. “Beş unsur”a ait ciltte [şunlar yazılıdır]: Çin sülalesinin zamanında asillerin çocukları, Siüng-nu’ların ziyafet adetlerini seviyordu (c. 30); MS 625 yılından sonra Hu’lara ait yatak, tabak ve sair aletler kullanılmaya başlanmıştır. Sonradan Hu’ların ketenden yapılmış sarık, bileklik ve kemerleri kullanılmıştır (c. 30); Şj-li’ya mensup olan general Gui-cing’in Siiang-yang şehrine saldırması, 390’da Ting-ling (Kırgız)’lerin Ho-nan’ı istila etmeleri, Sien-bi’lerin Çine saldırmaları, 349 yılında deprem sebebiyle Şj-hu’ya ait sarayın yanması ve yangının bir aydan fazla sürmesi (c. 31); 311 yılında Şj-li’nin Çin başkentini ele geçirdikten sonra 100 binden fazla adamı okla öldürmesi (c. 32); 389’da Ting-ling ve Sien-bi’lerin Çin hududuna saldırmaları, 315’te Hu’ların Pei-di’yi istila etmeleri, Lio-yao’nun Sii-ging’e girmesi, Sung sülalesi devrinde (MS 450) Tabgaçların güneye doğru ta Gökırmak’a kadar ilerlemeleri (c. 33); 265’te isyan eden barbarların bugünkü Gan-su eyaleti ve civarındaki şehirlere saldırmaları ve valinin esir düşmesi (c. 34) hakkında malumat kaydedilmiştir. Türk medeniyet tarihi bakımından çok mühim bir kaynaktır. O çağda Türk yaşayış usullerinin Çin’i etkilediğini bundan anlayabiliyoruz.

5. 423 yılında Tabgaçların güneye, Sung imparatoru Gao-cu’nun kuzeye sefere çıkması ve Ping-çeng’da Tabgaçların mağlup olması (c. 44); Tabgaçlardan Hu-lan So-tu-cen’in güneye doğru ilerlemesi ve Sung’larla savaşları (c. 47); Sung Gao-cu’nun kuzeye sefere çıkması, Tabgaçların 1 000 bin⁴⁷ kişi ile Sarırmak kuzeyinde karargâh kurmaları ve aralarındaki savaşlar cilt 48’de tafsilatlı olarak anlatılmıştır. Hu’lardan Kang-hing ve diğerlerinin kabilelerini de alıp Sung’lara

47 1 000 bin, “bir milyon” eder. Doğru yazılıp yazılmadığını bilemiyoruz (Y. Gedikli).

teslim olmaları, Fu-fu'ların veliahtı Hı-lien Huai'nin 30 bin asker ile beraber Çang-an'a saldırması (c. 48, 49 tafsilatlı); 450 yılında Tabgaç reisinin ordusu başında Zu-nan'a sefere çıkması, Sung imparatoru Tai-cu [ile] arasındaki savaşlar, Sung Tai-cu'nun kuzeye sefere çıkması ve mağlup edilmesi (c. 50 tafsilatlı olarak yazılmıştır); 405 yılında So-tu-cen, Hu-sj-lang isimli Tabgaç generallerinin Sü-co'ya saldırmaları ve savaşlar (c. 51, 52, 54, 57); 450 yılında Tabgaç reisi To-ba-tao'nun güneye sefere çıkması, Sung'larla savaşları ve iki tarafa gelip giden elçiler, gönderilen hediyeler, Tabgaç reisinin Sung'lardan müzik aletleri ve satranç takımı istemesi (c. 59); Sung, Fu-fu ve Tabgaçlar arasındaki savaşlar da (c. 61, 64, 65, 67, 68, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 83, 86, 87, 88) tafsilatlı olarak kaydedilmiştir. Bunlardan 74'üncü cilt çok mühim bir kaynaktır. Bu ciltte Tabgaç reisinin güneye sefere çıkması, orduyu meydana getiren kabileler, Juan-juan'larla savaşlar (ayrıca bk. c. 88) hakkında malumat vardır. "At", Hu ve Çin arasındaki savaşlarda en önemli rol oynayan bir vasıta olarak kaydedilmiştir (c. 82).

6. Suı-lu⁴⁸ kitabında, Tabgaçların menşei, şeceresi, örf adetleri, kuvvetlenmeleri, 396'da To-ba-guei'nin Uei (Wei) devletini kurması, [Tabgaçların] Çin devletiyle münasebetleri, Kuzey Çin'i istila etmeleri, Hı-lien, Tuyuhun ve kuzey taraftaki diğer kabilelerle münasebetleri, Siüng-nu'lardan geri kalan Juei-juei (Juan-juan)'lerin Pei-ting (Beşbalgı)'e hakim olmaları, Tabgaçların Sien-bi'lerden Mu-zung'ları mağlup etmesi, Tabgaçlara ait Orta Asya'daki küçük devletlerin örf adetleri ve yerli mahsulleri, Sung'lar ve Juei-juei'lerle münasebetleri ve saire hakkında malumat kaydedilmiştir (c. 95).

48 Suı-lu, yani "Örgülü Barbar" demektir, Tabgaçların saçları belikli olduklarından, Sung'lar kendilerine bu çirkin ismi vermişlerdir.

7. Sien-bi ve Tuyuhunlara ait kitapta, Tuyuhunların menşei, “kardeşlerin ayrılma” efsanesi, Tuyuhun’un batıya göç etmesi, Gan-su ve Çing-hai (Kökö-nor)’ye yerleşmesi, kuvvetlenmesi, devlet kurması, Mu-zung Yen’in kendisine mensup olanlara kumanda edip, batıya doğru Pai-lan’a göçmesi ve Hotan’ı ele geçirmesi kaydedilmiştir (c. 96).

8. Di’lerden Yang ailesi ve Siüng-nu’lardan Lio-yao arasındaki savaş, Gan-su’daki Cü-çü’lerin menşei, kuvvetlenmeleri, diğer kabilelerle savaşları ve sonradan Çin hükümetine teslim olmaları, Orta Asya’daki küçük devletlerin Sung’lara elçiler göndermeleri, Hı-lien, Tabgaç ve diğer kabilelerle münasebetler, Juan-juan’ların Turfan’ı işgal etmesi ve sonradan oradan kovulmaları ve Sung’larla münasebetleri hakkında malumatlar kaydedilmiştir (c. 98).⁴⁹

7. *Nan çi şu* (Güney Çi kitabı)

Nan Çi Şu, 59 cilt olup, Liang sülalesi devrinde (MS 502-557) Siao-cj-sien (MS 489-537) isimli bir zat tarafından diğer tarih kitaplarından malumat toplanarak hazırlanmıştır. Siao-cj-sien, aslında Çin sülalesinin kurucusu olan imparator Gao-di (hükümdarlığı 479-483) Siao-dao-çing’in torunu olup, Yü-çang prensi Siao-yi’nin oğlu idi. 480’de Çin imparatoru Gao-di, Şan-çao ve Ciang-yen isimli iki zatın Çi tarihinin hazırlık işlerini idare etmelerini emretti. Şan-çao, bunu bitiremeden ölmüş olduğundan, Ciang-yen onun yerine geçip işe devam etti. Ancak yine de tamamlanamamıştı. Ayrıca Sen-yü, U-cün ve Siüng-nang isimli zatlar da Çi sülalesi hakkında üç tarih yazmışlardı. Siao-cj-sien de, Şan-çao ve Ciang-yen’in bitiremediği işe devam edip, ayrıca diğer tarihçilerin hazırladığı kitaplardan faydalanarak, *Çi Şu*

49 Umumi Türk Tarihi Kitaplığında *Sung Şu* tam olarak vardır.

kitabını tamamlamıştır. *Çi Şu* kelimelerinin başına “*Nan*” kelimesi koyulmuştur. Manası “güney” demektir. Siao hanedanı tarafından kurulmuş olan *Çi* devleti, bugünkü Güney Çin’de idi. Ayrıca Tabgaç devleti sonradan *Çi* (550-557) ve *Co* (557-589) isimli iki küçük devlete ayrılmıştır. Bu iki küçük devlet Kuzey Çin’de bulunuyordu. Tang sülalesi devrinde Li-bai-yiao isimli bir zat, Kuzey *Çi* devleti için *Bey Çi Şu* (yani *Kuzey Çi Kitabı*) isminde bir tarih yazmıştır. İki *Çi*’yi ayırmak için birine “*Nan*” (Güney), diğerine “*Bey*” (Kuzey) ismi verilmiştir.

59 cilt olan *Nan Çi Şu*’da “İmparatorların biyografileri” (c. 1-8), “Diğer önemli şahsiyetlerin biyografileri”[nden başka] (c. 20-59); ayrıca “Kanun” (c. 9-10), “Müzik” (c. 11), “Astronomi” (c. 12-13), “Eyalet ve vilayet” (c. 14-15), “Memuriyet” (c. 16), “Araba ve elbise” (c. 17), “Talihli fallar” (c. 18) ve “Beş unsur” (c. 19) diye 8 kısım halinde 10 kitap (c. 9-19) [daha] vardır.

7.1. *Nan Çi Şu*’nun Türk tarihi bakımından önemi

1. “İmparatorların biyografileri”nde (c. 1-8), *Çi* imparatoru Gao-di’nin imparator olmadan evvel 430’da kuzeye Toba (Tabgaç)’ların üzerine yürümesi, 450’de Toba reisi Toba-tao’nun güneye sefere çıkması ve bundan sonra Tobalar ve Güney Çinliler arasındaki savaşlar (c. 1); 480’de, Tobaların *Çi*’lere ait olan Huai, Sj ve diğer yerlere sefere çıkmaları ve iki taraf arasındaki savaşlar (c. 2); 495-499 arasında Tobaların *Çi*’ler üzerine yürümleri (c. 6); *Çi* sarayında Hu müzik ve dansözleriyle eğlenilmesi (c. 4, 8) ve 502’de, *Çi* hanedanından gelen Bo-yang prensi Bao-yin’in Tobalara teslim olması (c. 8) hakkında malumat kaydedilmiştir.

2. Kitaplarda, Hu müzisyenleri (c. 11); Güney Çin ve Toba devleti arasındaki hudut vilayetleri (c. 14, 15); Çin sülalesinde (MÖ 255) kullanılmış olan Çin devlet mühürünün Hu'ların ellerine düşmesi (c. 17); ve Tobaların Güney Çin'e sefere çıkması (c. 19) hakkında bilgi verilmiştir.

3. "Diğer önemli şahsiyetlerin biyografileri"nde, isyan eden general Siüe-an-tu'nun Tobalarla beraber Huai ve Sj isimli yere saldırması (c. 24, 27, 28, 29, 30); Hüai nehrinin kuzeyinde Çi'ler ve Tobalarla arasındaki büyük savaşlar ve 480'de Tobalardan Liang prensinin 20 tümen askerle Çi'lere karşı sefere çıkması (c. 25, 27, 29 tafsilatlı olarak); 487'de hudutta oturan Tobaların Çi'lere karşı isyan etmesi, 493, 495'te Tobaların Çi'lere saldırması, 498 ve 499'da Çi ordusunun kuzeye doğru Tobaların üzerine yürümesi (c. 26, 27, 28, 41, 44, 49, 51); Hu oturduğu (c. 31, 32); Çi ve Tobaların arasında gidip gelen elçiler (c. 34, 41, 48); Çi'lerin Tobalara karşı koymak için aldıkları tedbirler ve savunma düşünceleri (c. 41, 49) anlatılmıştır. Bunlardan en mühim kısımlar 25, 27, 29, 30, 51. ciltlerdedir. Ayrıca cilt 37 ve 38'de Çi'lerden isyan edenlerin Tobalara kaçması hakkında az malumat vardır.

4. 57 cilt olan *Uei (Wei) Barbarı Kitabı* çok önemlidir. Bu kitapta, Tobaların Siüing-nu'lardan gelmesi, atalarının menşei, şeceresi, devletin kurulması, kuzey bölgesinde kuvvetlenmesi, kuzey bölgesindeki diğer bozkır kabileleriyle münasebetleri, inşa edilmiş başkent ve sarayları, yaşayışları, dinî törenleri, yazıları, memuriyetleri, yemekleri, inşaat işleri, araba usulü, Cin, Sung ve diğer Güney Çin'deki devletlerle savaş-barış münasebetleri, siyasi ve askerî faaliyetleri, Kuzey Çin'i idare etmeleri, Budizm dinini kabul etmeleri, Budist ve Taoistler arasındaki mücadeleler (479'da) ve nihayet

Çinlileşmeleri ve Çin soyadını kabul etmeleri hakkında malumat verilmiştir. Bilhassa bazı memuriyet unvanları bugünkü Türkçeye göre çok az bir değişiklikle kaydedilmiştir. Bunun Türk dili bakımından çok önemi vardır. Ayrıca kaynakta T'u-ko Hu (Türkçe okunuş Tu-gu Hu) kelimeleri geçmiştir ki, Tu-gu Hu, belki "Türk Hu" olabilir.⁵⁰ Türk ismi belki Çin kaynaklarından ilk defa burada geçmiştir.

5. Kore'ler, Uei (Toba) ve Güney Çin'deki devletlerle arasındaki münasebetler, on [veya?] yirmi tümenlik Uei ordusunun Kore yarımadasına sefere çıkması hakkında malumat cilt 58'de kaydedilmiştir. Juan-juan'ların menşei, Tobaların Çin seddinin içine girdikten sonra Juan-juan'ların onların eski yerini işgal etmeleri, Juan-juan'ların hayat ve yaşayışları, devamlı olarak Sung ve Çi'lerle iş birliği yapıp Tobalara karşı saldırımları, 479'da 30 tümenlik Juan-juan ordusunun Tobaların üzerine yürümesi, Kırgızların Juan-juan'lara karşı saldırımları, Juan-juan'ların güneye göç etmesi, Çi'ler ve Juan-juan'lar arasındaki elçilik heyetleri hakkında bilgiler kaydedilmiştir (c. 59). Ayrıca Ho-nan barbarlarının menşei, örf ve adetleri, Uei ve Güney Çin'deki devletlerle münasebetleri [hakkında] malumat verilmiştir (c. 59).⁵¹

8. *Liang Şu* (Liang kitabı)

Liang Şu, Tang sülalesi devrinde Yiao-sj-lien (doğum tarihi Liang devri, ölümü 637) isimli bir zat tarafından çeşitli kitaplardan malumat toplanarak hazırlanmıştır. Yiao-sj-lien'in babası Liang-ça, Cen sülalesi (557-589) devrinde Li-bu Şang-şu (iç işleri bakanı) oldu. Yiao-sj-lien önce Suei

50 T'u-ko ses çevrimi *Türk* olamaz; çünkü kalındır. *Türk* olabilmesi için ince yazımlı olması gerekir (Y. Gedikli).

51 Umumi Türk Tarihi Kitaplığında *Nan Ci Şu* tam olarak vardır.

sülalesi (581-617) devrinde prens Dai'nin yanında okuma memuru olmuştu. Tang imparatorluğu kurulduktan sonra (629'da), imparator Tai-cung'un emriyle, başvezir Uei-cing ile beraber Liang ve Cen tarihlerini yazmaya başlamıştı. Aslında Liang ve Cen tarih kitapları Liang ve Cen sülaleleri devrinde tarih memuru olan Yiao-ça tarafından yazılmıştır. Ancak işi bitirememiş, ölmüştür. Yiao-sj-lien de diğer kaynaklardan faydalanarak, babasının bitiremediği işi tamamlamıştır.

Liang Şu, 56 cilt olup, "İmparator biyografileri" (c. 1-6) ve "Diğer önemli şahsiyetlerin biyografileri" (c. 7-56) diye iki kısma ayrılabilir.

8.1. *Liang Şu'nun* Türk tarihi bakımından önemi

1. "İmparatorların biyografileri"nde, 495'de Toba ordusunun Güney Çin'e sefere çıkması (tafsilatlı olarak) Liang, devletinin kuruluş zamanında Tobalara karşı barış siyaseti, Tuyuhun, Kuça, Hotan, Juan-Juan, Pers ve diğer ülkelerden gelen elçilik heyetleri, Liang ve Toba devletleri arasındaki savaşlar, Tobaların iç kavgası ve Liang devletine teslim olan prensler, valiler ve diğer büyükler, Liang ordusunun kuzeye sefere çıkması, Liang devletinin Tobalara karşı "parçala-idare et" siyaseti, Uei devletinin Doğu ve Batı Uei diye ikiye ayrılması ve iki Uei'nin Liang ile münasebetleri hakkında malumat kaydedilmiştir (c. 1-6).

2. "Diğer önemli şahsiyetlerin biyografileri"nde:

a. Batı Uei ordusunun Cing-co şehrini ele geçirmesi (c. 8), 494-498 yılları arasında Liang sülalesinin kurucusu Gao-cu'nun Uei ordusu ile yaptığı savaşlar (tafsilatlı olarak c. 9), Sung sülalesinin (420-479) son zamanlarında isyan eden

Sung valisinin Tobalardan yardım istemesi, Uei ordusunun Sj-co ve Cin-co vilayetlerine saldırması (mühim bir kaynak, c. 10), Uei ordusunun Nan-cıng, Liang-co şehirlerine sefere çıkması (c. 11), Toba prenslerinden Yüan-ying'in Güney Çin'e sefere çıkması (c. 16, 17, 18, 19, 23, 28; bunlardan c. 17 ve 18 mühim ve tafsilatlı), 505 ve 547'de Liang ordusunun kuzeye doğru [ilerleyerek] Tobalara karşı saldırması (c. 22), Uei ve Liang'lar arasında karşılıklı gidip gelen elçilik heyetleri (c. 25), Uei ve Liang'lar arasındaki savaşlar (c. 28, 29), Tobaların iç savaşları, Uei prenslerinin Liang'lara teslim olması (c. 32, 38, 39, hepsi mühim), Tobalara tabi olan Ho-cing isimli bir zatın isyanı, Kuzey ve Güney Çin ile Doğu Uei'ler arasındaki münasebetler, Liang ve iki Uei ile arasındaki münasebetler (c. 41, 42, 46) hakkında bilgi verilmiştir.

b. "Yabancılar a ait biyografiler"de Turfan, Hotan, Kuça, Keşmir, Yarkend ve diğer Orta Asya'daki küçük devletlerin siyasi, coğrafi [durumları, onların] menşei, yerli mahsuller, örf adetleri, dinleri ve sair bilgiler kaydedilmiştir. Siüng-nu'lardan gelen Cü-çü (Kençek?)'lerin Turfan'ı ele geçirmeleri, Juan-juan'ların menşei, örf adetleri, 479'da 300 bin süvari ile Tobalara saldırmaları, Güney Çin ile münasebetleri ve Kırgızlar tarafından mağlup edilmeleri hakkında malumat verilmiştir (c. 54).

c. Liang'lara teslim olan asi Toba prensleri, Tobalara kaçan asi Liang prensleri ve Batı Uei'nin Ba-şu (bugünkü Sj-cuan eyaleti)'ya saldırması hakkında haberler vardır (c. 55). 56'ncı ciltte ise, Tobalara karşı isyan eden Ho-cing'in biyografisi vardır. Çok mühim bir kaynaktır. Bu biyografide, Uei sülalesinin son zamanında Tobalar arasındaki iç kavgalar, Kuzey ve Güney Çin arasındaki münasebetler, Tobaların son devrindeki askerî durum vs. hakkında malumat verilmiştir.⁵²

52 Umumi Türk Tarihi Kitaplığında *Liang Şu* tam olarak vardır.

9. Çen şu (Çen kitabı)

Çen Şu, 36 cilt olup, Tang sülalesi devrinde Yiao-sj-lien isimli bir zat tarafından Tang imparatoru Tai-cung (hükümdarlığı 627-650)'un emriyle hazırlanmıştır. Çen sülalesi (557-588), Çen-ba-sien (hükümdarlığı 557-560) isimli bir Güney Çinli tarafından Güney Çin'de kurulmuş küçük bir devlettir. Bundan evvel Güney Çin'de devlet kuranların hepsi Kuzey Çinli idiler. Çen sülalesi tarihinde Kuzey Çin'de bozkır kabileleri ile ilgili malumat çok azdır. Çen Şu, ancak "İmparatorların biyografileri" (6 cilt) ve "Diğer önemli şahsiyetlerin biyografileri" (30 cilt) diye iki kısma ayrılabilir.

9.1. Çen Şu'nun Türk tarihi bakımından önemi

1. "İmparatorların biyografileri"nde (c. 1-6), 557'de, Çen'lerin Kuzey Çin'de Sien-bi'lerden Yü-uen hanedanı tarafından kurulan Co sülalesi (557-581)'ne mensup olan general Du-gu-şing ve Hı-zuo-dun'u mağlup etmeleri (c. 3, 10) ve 567'de 20 bin piyade ve süvari ile Güney Çin'e sefere çıkan Co generali Çang-hu kontu olan To-ba-ting'i yenmeleri (c. 4) hakkında tarihî malumat kaydedilmiştir. Bu üç general Tobalardandır.

2. "Diğer önemli şahsiyetlerin biyografileri"nde, 569'da Çen generali Siiiao-mı-kı'nın Çen ordusunun kuzeye seferinde, 100 bin askerle kendisine karşı çıkan Çi sülalesine⁵³ mensup general Yü-po-nu'yu⁵⁴ mağlup etmesi (c. 31), cilt 34'te Toba sülalesinin son zamanında Kuzey Uei sülalesinin Doğu Uei (534-550) ve Batı Uei (535-556) diye ikiye ayrılması, Hu'laşmış Çinli Gao ailesinin Doğu Uei devletine yardım edip, Çinlileşmiş Sien-bi'lerden Yü-uen ailesinin Batı Uei devletini müdafaa etmesi hakkında malumat vardır.⁵⁵

53 Çi sülalesi, yani Bey Çi sülalesi (Kuzey Çi sülalesi demektir) 550-577 yılları arasında yaşamış Kuzey Çin'de küçük bir devlettir.

54 Bu general de Tobalardandır.

55 Çen Şu, Umumi Türk Tarihi Kitaplığında tam olarak vardır.

T'ANG-CHİ

WEİ NEHRİ BARIŞ ANLAŞMASINA DAİR ARAŞTIRMALAR

*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih
Dergisi, Mart 1980-1981, sayı 33, s. 215-226.*

I. Tang sülalesi başlangıcındaki Çin - Türk münasebetleri

Tang sülalesinin kurucusu Li Yüan, kendisini imparator ilan ettiği zaman, bütün Çin'i henüz birleştirememişti. Bu sebepten Türklerden gelen *sıkıntılıkta* ve *meşakkatlikte* kalmağa mecbur oldu. Hatta Li Yüan istiklal ilan ettiği ilk zamanlarda, Türklerden yardım almak istemiş ve kendisini Türklere tabi addetmiştir. Çin tarih kaynaklarına göre "(...) imparator (Li Yüan) daha yeni istiklal ilan ettiği için, Türk askerlerinden ve atlarından faydalanmıştı. Bu arada onlara sayısız paralar vermişti. (...)"¹ "629 yılı, 12'nci ayının 17'nci gününde, (Türk) Tu-li kağan (Tang) sarayına geldi, imparator (Li Shih-min) yakın tebaasına 'geçmişte babam

1 Ssu-ma Kuang, *Tzu Chih T'un-Chien* (TCTC), Hung-yeh Kitaplığı, Tai-pei 1972. 618 yılı, 5'inci ayın maddesinden, c. 185, Tang Bio., 1, 5792. / Ayrıca bk. Liu Hsü, *Chiu Tang Shu* (CTS), 57, Liu Wen-ching Bio., 8a-8b; 194A, Tu-chüeh (Türk) Bio. A., 1b. / Ou-yang Hsiu, *Hsin Tang Shu* (HTS), 88, Liu Wen-ching Bio., 2b-3a. / Ayrıca bk. Wang Ch'in-jo, Yang I ve diğerleri, *Tsê Fu Yüan Kuei* (TFYK), 973, 10b; 997, 11b-12a.

imparator, halkın iyiliği için Türklere tabi olmuştu, buna canım hayli sıkılıyor (...)’ diye söyledi.”²

Zamanla Tang sülalesi günden güne kuvvetlenip, topraklarını da genişletti. Türklere karşı davranış da yavaş yavaş sertleşti. Türkler Çin’e akın ettiği zaman, Li Yüan daima veliaht Li Chien-chêng’e ve Ch’in şehzadesi Li Shih-min’e [Tang] ordularına kumanda ederek Türklere karşı koymalarını emretti.³ Ch’in şehzadesi [Li Shih-min] ve veliaht Chien-chêng ile küçük kardeşi Ch’i şehzadesi Li Yüan-chi’nin aralarında çoktan beri anlaşmazlık vardı.⁴ 624 yılına kadar, Liang Shih-tu⁵ isimli bir zattan başka, Tang sülalesine karşı olanların hepsi yenilip, umumiyetle bütün Çin, Tang’lılar tarafından birleştirildi. Şimdi Li Yüan, yakın tebaası ile Türklere karşı büyük bir sefer açmayı bile görüştü.⁶ Bundan evvel Tang sülalesi ile Türk hanlığı arasında, “Mektup”lar teati ediliyordu. 625 yılı, 7’nci ayından itibaren, Li Yüan bundan sonra Türklere bir haber duyurmak için ancak “Ferman” kullanılmasını emretti.⁷ O zaman her ne kadar Türkler sık sık Çin hudutlarına akın ediyorlarsa da Türklere karşı koyabilen Tang kuvvetleri de eskisinden daha kuvvetli oldular. Gene Çin tarih kaynaklarına göre “(...) 625 yılı, 4’üncü ayında, evvelce, imparator bütün Çin’i umumiyetle yatıştırdığından, on iki orduyu dağıtmıştı. Şimdi de Türkler durmadan Çin’e hücum ettiklerinden dolayı, [ayın] 22’nci gününde, on iki orduyu yeniden kurdu. (...) Askerler de seçilip, yetiştirildiler. Türklerin üzerine büyük bir taarruz yapılması da görüşüldü.”⁸ Yani o anda

2 TCTC, 193, 9, 6067.

3 TCTC, 191, 7, 5992-3; 191, 7, 6007.

4 TCTC, 191, 7, 6004; 6009; 5990; 5985-8.

5 HTS, 87, Liang Shih-tu Bio., 10a-11b. / CTS, 56, Liang Shih-tu Bio, 18a-20a.

6 TCTC, 191, 7, 5995.

7 TCTC, 191, 7, 5996.

8 TCTC, 191, 7, 5995.

Tang'lular Türklere karşı kendilerini müdafaa edebilirlerdi. Türklerin Çin topraklarının içine girme iktidarı eskisinden daha [da] zayıflamıştı.

Yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı, Tang sarayında veliaht Chien-chêng ve Ch'in şehzadesi Li Shih-min arasındaki anlaşmazlık ve düşmanlık gittikçe çoğalmakta idi. 626 yılı, 6'ncı ayının 4'üncü gününde, Ch'in şehzadesi askerlerini sarayın kuzeyindeki Hsiüan-wu kapısına saklayıp, veliaht Chien-chêng ve Ch'i şehzadesi olan Yüan-chi'yi öldürdü. Tang tarihinde buna "Hsiüan-wu kapısı hadisesi" ismi verilir.⁹ Tang sülalesinin kurucusu ve Kao-tsu unvanı ile imparator olan Li Yüan, askerî baskı altında ikinci oğlu Ch'in şehzadesi olan Li Shih-min'i veliahtlığa getirdi.¹⁰ 8'inci ayın 9'uncu gününde, Ch'in şehzadesi olan Li Shih-min, Tang sülalesinin imparatoru yerine geçti.¹¹ Bu zat Tang Tai-tsung unvanı ile tarihte meşhur oldu. Li Shih-min'in idaresi altında bulunan Tang imparatorluğu günden güne kuvvetlenip, merkezin gücünü gittikçe genişlettiği zaman, "Wei nehri hadisesi" vaki oldu.

II. Türklerin Çin'in iç kısımlarını büyük istilalarının sebepleri

Umumiyetle bu konu dört kısma ayrılabilir:

Birincisi; Çin'in zenginliği Türklerin dikkatini çekti.

Türkler, ya Çin hudutlarına akın veya iç kısımlarını istila edip, Çin'in paralarını, ipeklerini ve nüfusunu yağma ederek,

9 TCTC, 191, 7, 6011-2. / CTS, 1, Kao-tsu Bio., 15b. / CTS, 68, Wei-ch'ih Ching-tê Bio., 4a-5b. / HTS, 1, Kao-tsu Bio., 17b. / HTS, 89, Wei-ch'ih Ching-tê Bio., 5b-6a.

10 TCTC, 191, 7, 6012. / HTS, 1, Kao-tsu Bio., 17b. / CTS, 1, Kao-tsu Bio., 15b.

11 TCTC, 191, 7, 6017. / HTS, 1, Kao-tsu Bio., 17b. / CTS, 1, Kao-tsu Bio., 15b.

Çin'i zayıflatmak ve kendilerini kuvvetlendirmek istediler. Böyle bir politika ile o zamana göre, hakikaten önemli bir başarı kazandılar. Mesela Tang tarihine göre:

"(...) 629 yılının 12'nci ayında (gelir, devlet varidatı ve nüfus işlerini idare eden) Hu-pu bakanlığı imparatora rapor etti ki, Çin seddi dışından geri dönen Çinliler ve Çin'e tabi olan yabancılar erkek ve kadın birlikte bir milyon iki yüz bin'den fazla idi."¹²

Bunlardan mutlaka önemli bir kısmı Türkler tarafından esir edilen Çinliler idiler.

Para meselesi ise yukarıda bahsedildiği gibi, "(...) imparator (...) Türk askerlerinden ve atlarından faydalanmıştı. Bu arada onlara sayısız paralar vermişti. (...)" Kao Ching¹³ isimli bir Çinli elçinin, Tang imparatorunun emriyle Türklerle para götürmesi hakkında tarihî malumat da vardır. Barış yolu ile parayı alamadıkları, daha doğrusu para kazanmadıkları zaman, Türkler mutlaka Çin'e saldırıp, askerî güç ile bunu temin etmek, yani Çin'i yağmalamaktalardı. Tang sülalesi başkenti Ch'ang-an ve civarındaki şehirler Çin'in en zengin yerlerinden idiler. Bu sebeple, Türkler fırsat bulurlarsa, Ch'ang-an şehrini yağma etmek istediler. Tang tarihinde şöyle bir malumat vardır:

"(...) 624 yılı, 7'nci ayının 8'inci gününde (imparator başkente geri döndü), bazı kişiler imparatora 'Türklerin Ku-an-chung'a saldırımları sebebiyle erkek, kadın, ipek ve para hepsi Ch'ang-an'da bulunuyor' diye rapor etti. (...)"¹⁴

12 TCTC, 193, 9, 6069. / CTS, 2, Tai-tsung Bio., A, 18a. / HTS, 2, Tai-tsung Bio., 7b-8a.

13 TCTC, 187, 3, 5847-8. Buna benzer malumat çok, mesela: TCTC, 190, 6, 5948.

14 TCTC, 191, 7, 5989. Ayrıca Ch'u-lo kağan için bk. CTS, 194A, Türk Bio. A, 2a-2b. / HTS, 215A; Türk Bio., 6b-7a.

İkincisi; Türk kağanları Sui sülalesinin iyiliğine mukabele etmek için, Tang sülalesini cezalandırmak istediler.

Türk kağanları defalarca Yang soylu Sui sülalesinden yardım alarak, memleketlerini koruyup, kağan yerine geçebilmişlerdi. Tang sülalesinin kurucusu Li Yüan aslen Sui sülalesine tabi bir vali idi. Kendi idaresi altında bulunan eyalette Sui sülalesine karşı isyan etti. Nesillerce Yang soyundan zarafet ve iyilik gören Türk kağanları, Li soylularını Sui sülalesine karşı bir asi sayıp, Sui'lilere yardım ederek, Tang'lıları yıkmak mecburiyetinde kaldılar. Türk kağanlığında bulunan Yang soyundan arta kalanlar da Türk kağanlarının Çin'e saldırmalarını tahrik ile uğraştılar. Böyle bir psikoloji insanî bakımdan, hakikaten güzel ve olağan idi. Tang tarihinde buna ait kayıtları kolayca bulabiliriz. Mesela;

“620 yılı, 11'inci ayında, Ch'u-lo kağan (Sui sülalesinden arta kalan) Yang Chêng-tao'yı (Çin tahtına) yerleştirmek için, tekrar Ping-chou şehrini almak istedi. Tebaası ona ihtar ettiler. Ch'u-lo, 'Babam memleketini kaybetmişti, Sui'lilere bağlı olarak kağanlığa geçebilmişti. Bu iyiliği unutamam!' diye söyledi. Ordu sefere çıktığı zamanda, kağan öldü. (Yang soyundan gelen) İ-chêng konçuy, (Ch'u-lo'nun) oğlu Ao-shê Şad zayıf olduğundan dolayı, ondan vazgeçti. Mo-ho-tou Şad'ı (kağanlığa) getirdi. O da kendisini Hsieh-li kağan diye ilan etti.”¹⁵

İ-chêng konçuyun yardımı ile kağanlığa geçen Hsieh-li kağan, Yang soyundan arta kalanlar ve Tang'lılara karşı olanlar tarafından kışkırtıldığından süratle Çin'i istila etmek istedi. Tang tarihine göre;

15 TCTC, 188, 4, 5896.; 188, 4, 5878. CTS'ya göre, Hsieh-li kağanın, asıl ismi Tuo-pi idi. Bumin kağanın üçüncü oğlu idi. Wu-yüan kuzeyinde karargâh kuruyordu. Bk. CTS, 194A, Türk Bio. A, 2b. / HTS 215A, Türk Bio., 7a-7b.

“621 yılı, 3’üncü ayında, Türk kağan, babasının ve ağa-beyisinin meralarını aldı. Askerleri ve atları kuvvetli ve çok idi. Çin’i bastırma arzusu var idi. Karısı da Sui sülalesinden İ-chêng konçuy idi. İ-chêng konçuyun amcazadesi (Yang) Shan-ching de Çin’deki iç kargaşalıktan kurtulmak için, Türk kağanlığına kaçmıştı. Onlar Tang’lılara karşı olan Wang Shih-ch’ung’un elçisi Wang Wen-su ile beraber Hsieh-li’ye ‘Eskiden Ch’i-min (Bumın¹⁶), kardeşleri tarafından sıkıştırıldığında, Sui sülalesine kaçtı. Sui sülalesi Wen imparatorunun kuvvetiyle, bu toprağına tekrar sahip oldu. Çocukları ve torunları bundan ‘nasip almakta bulunuyorlar. Bugünkü Tang sülalesi imparatoru, Sui sülalesi Wen imparatorunun torunlarından değil. Kağan, sizin Yang Cheng-tao’nın hizmetinde bulunup, Tang’lılara saldırmanız gerekiyor. Ancak bununla Wen imparatorunun iyiliklerine mukabele etmiş olursunuz!’ diye söylediler. Hsieh-li bunu kabul etti.”¹⁷

Tang tarihinde buna benzer başka bir örnek de bulabiliriz. Mesela 623 yılı, 10’uncu ayının başında, Hsieh-li ordusunun Ma-i şehrine saldırmasını emretti:

“(…) Biraz sonra Hsieh-li, evlenmek için, Tang sarayına elçi gönderdi. İmparator, ‘Ma-i şehrine saldırmaktan vazgeçtikten sonra, evlenme meselesi ancak görüşülebilecek’ diye cevap verdi. Hsieh-li askerî harekâttan vazgeçmek istedi. İ-chêng konçuy, kağanın şehre saldırmasında ısrar etti. (...)”¹⁸.

Yukarıda bahsedilen malumattan anlıyoruz ki, Sui sülalesinden arta kalanlar, Türk kuvvetlerinden faydalanarak,

-
- 16 Bumın, Ch’i-min kağanın Türkçe karşılığı değildir. Ch’i-min kağan, Bumın kağandan yaklaşık yarım yüzyıl sonra hüküm sürmüştür (Y. Gedikli).
 17 TCTC, 189, 5, 5907. / HTS, 215A, Türk Bio., 7b / TFYK, 980, 4b-5a.
 18 TCTC, 190, 6, 5973.

Tang sülalesini yıkmak istediler. Tang sülalesine karşı olanlar da Türk kuvvetleri ile beraber Tang ordusunu mağlup etmek, Çin'i kendi ellerine geçirmek istediler. Türk kağanları da Sui sülalesinin iyiliklerine mukabele etmek ve Tang'lıları cezalandırmak istediler.

Üçüncüsü; Hsiüan-wu kapısı hadisesinin, Tang hudut ordusunda yarattığı tesirdir.

Tang Tai-tsung imparator yerine geçtikten sonra, her ne kadar Chien-chêng ve Yüan-chi'ye mensup olanların affedilmesini emrederse [de]¹⁹, cezalanan da az değildir.²⁰ Bu sebepten Chien-chêng ve Yüan-chi'ye eskiden mensup olanlar gönülden çok kırgın idiler.²¹ Li Yüan, kendisini Tang imparatoru ilan ettiğinden beri, Türklere karşı koymak için, veliaht Chien-chêng'e, ordusuna kumanda edip Ho-pe'ye karargâh kurmasını emretti.²² Ho-pe'deki askerlerin çoğu Chien-chêng'e eskiden beri mensup olanlar idi. Bir kısmı da Yüan-chi'ye mensup idi.²³ Türklere karşı stratejik bir yer olan Ching-chou şehrine karargâh kuran general Lo İ, meşhur bir zat idi. Türkler ondan korkarlardı. Fakat Lo İ, veliaht Chien-chêng'e yakın olup, Tang Tai-tsung ile arasında anlaşmazlık var idi.²⁴ Hsiüan-wu kapısı hadisesinden sonra, Türk kağanı, Tang imparatorluğundaki iç kargaşalık ve güçlükleri çok iyi anlamıştı. Bu fırsattan istifade ederek, Çin'e saldırmak istedi. Yani Tang Tai-tsung'un bizzat söylediği gibi;

19 TCTC, 191, 7, 6011-7. / HTS, 1, Kao-tsu Bio., 17a. / HTS, 92, Lo İ Bio., 8b.

20 TCTC, 191, 7, 6017.

21 HTS, 97, Wei-chêng Bio., 2a. / TCTC, 191, 7, 6017.

22 HTS, 1, Kao-tsu Bio., 10b, 11a, 14a, 15b. / CTS, Kao-tsu Bio., 1, 11a, 12b / 13a, 14a. / TCTC, 190, 6, 5970.

23 CTS, 187A, Fêng-li Bio., 9b-10a. / Hsieh Shu-fang Bio., 10b.

24 CTS, 56, Lo İ Bio., 16a-17b. / HTS, 92, Lo İ Bio., 7a-8b.

“(…) Türkler bütün kuvvetleriyle gelip, başkent civarına kadar ilerleme cesaretini [gösterdiler; çünkü] memleketimizde iç kargaşalık oldu; kendim de imparator yerine yeni geçmiştim, onlara karşı koyamaz olacağımızı [düşündüklerinden buraya dek] geldiler. (...)”²⁵

Dördüncüsü; Tang sülalesi ile rekabet eden Liang Shih-tu, Türklerin Çin’i istila etmesini rica etti.

Bu sebepten, Türk Hsieh-li kağan ve Tu-li kağan beraber, 626 yılı 8’inci ayının başında, en az on tümen askeri Çin topraklarının iç kısımlarına sevk etti. Tang tarih kaynaklarına göre;

“(…) 626 yılı 8’inci ayının başında, (Hsiung-nu’lardan geri kalan) Chi-hu kabilesi başbuğu Liu Shian-ch’eng, kendisine mensup olanları idare ederek, Liang Shih-tu’ya teslim oldu. Shih-tu, Shian-ch’eng’i, hakkındaki yalan söylentilere inandığı için öldürdü. Bu sebepten kendisine mensup olanlar birbirlerinden şüphelendiler. Tang’lılara gelip, teslim olan çoktu. Shih-tu’nun kuvveti zayıfladı. Bunun için kendisi Türklere teslim oldu. Türkler için tedbir almağa çalıştı. Türklerin Çin’e saldırmalarını tavsiye etti. Bunun için Hsieh-li ve Tu-li kağanlar birleşerek on tünden fazla askeri sevk edip, Ching-chou şehrine saldırdılar. Wu-kung şehrine kadar ilerlediler. Tang başkentinde örfi idare ilan edildi.”²⁶

Sözün kısası, Türk Hsieh-li kağan, Sui sülalesinden arta kalan İ-ch’eng konçuy tarafından 620 yılında, kağanlığa getirildikten sonra, kuvvetlerine dayanıp, İ-ch’eng konçuy ve

25 TCTC, 191, 7, 6019. / HTS, 215A, Türk Bio., 11b. / CTS, 194A, Türk Bio., 5b.

26 TCTC, 191, 7, 6018. / CTS, 194A, Türk Bio., 5a.; / HTS, 215A, Türk Bio., 11a.

Tang'lılara karşı olanlar tarafından tahrik edildiğinden dolayı, Çin'i tehdit etmek istedi. Evvelce Tang imparatoru Kao-tsu tarafından memleketi sağlam müdafa edildiğinden, Türkler Çin içerisine kolayca giremediler. Ancak Tang imparatorluğunda Hsiüan-wu kapısı hadisesinin vaki olduğunu işitip kuzey hudutlarına karargâh kuran Türkler, eskiden beri veliaht ile Ch'i prensine mensup olan askerler arasında çatışma olduğunu anladıktan sonra, kendilerine fırsat geleceğini anladılar. Ayrıca Liang Shih-tu da kağana Çin'e saldırmayı tavsiye etti. Bundan dolayı, Türkler ta Çin başkentine kadar yürümeye karar verdiler.

III. Türk ordusunun Wei nehrindeki Pien-ch'iao'ya kadar ilerlemesi

Hsieh-li, Tang'lıların üzerine yürümeye karar verdikten sonra, Tang Tai-tsung'un askerî müdafaasını aldatmak için bir hile hazırladı. 8'inci ayın l'inci gününde, barış için Tang'lılara bir elçi gönderdi²⁷; o sırada Tang Tai-tsung, Hsieh-li'nin bu hilesini fark etmedi. Türklere karşı sert tedbir almadı. 8'inci ayın 9'uncu gününde, Li Shih-min, Tai-tsung unvanı ile imparator yerine geçti.²⁸ Hsieh-li kağan kendi hilesinin başarı kazandığını öğrenince, hemen 8'inci ayın 19'uncu gününde, Tu-li kağan ile beraber en az on tünden fazla süvari ile, Ching-chou şehrine saldırdı.²⁹ Ching-chou şehrini müdafa eden general Lo İ, Tai-tsung'un imparator yerine geçmesine gönlünden çok kırılmıştı. Şimdi de muazzam bir Türk ordusunu gördü. Türklerle savaşmak istemedi, hem cesaretini de kaybetti. Türkler de Çin topraklarının iç kısımlarına

27 TCTC, 191, 7, 6017. / HTS, 1, Kao-tsu Bio., 17b.

28 CTS, 2, Tai-tsung Bio., 11a. / TCTC, 191, 7, 6017-8. / HTS, 1, Kao-tsu Bio., 17b. / HTS, 2, Tai-tsung Bio, 4b. / TFK, 985, 2b.; 991, 1a.

29 CTS, 2, Tai-tsung Bio., 11a. / TCTC, 191, 7, 6018. / TFK, 991, 1a.

hızla yürümek için, Ching-chou'ya saldırarak oyalanmak istemeyip, şehri dolaşarak geçtiler. Bundan sonra Türk ordusu ikiye ayrılıp, doğu ve batıda iki yoldan güneye yürüdüler. Kuzeydoğu ve kuzeybatı yollarından gelip iki koldan başkent Ch'ang-an'ı kuşatmak istediler. Batı ordusu 8'inci ayın 20'nci gününde, başkente 150 *li*³⁰ mesafede bulunan Wukung şehrine kadar vardı.³¹ Tai-tsung hemen acele olarak büyük bir ordu gönderdi. Türk ordusunun devamlı olarak ilerlemesi ancak şimdi durdurulabilirdi.

Türkler, batı ordusunun durdurulduğunu görünce, doğu ordusu 8'inci ayın 24'üncü gününde, hızlıca Ch'ang-an'ın kuzeydoğu tarafındaki Kao-ling'e hücum etti.³² Tang ordusu onları durduramadığından, geri çekilmeğe mecbur oldu. Türk ordusu ise güneybatı tarafına yürüyüp, Ch'ang-an şehrine yaklaştı. Diğer bir Türk ordusu, Kao-ling'den veya Ching-ho'dan gelip, şiddetle Ching-yang şehrine saldırdı. O sırada Tai-tsung'un en güvendiği Hareket Ordusu Genel İdaresinde bulunan general Wei-ch'in Ching-tê ise, en seçkin Tang ordusuna kumanda edip, Ch'ang-an'ın kuzey tarafındaki Ching-yang şehrine karargâh kurarak, Ch'ang-an'ı müdafaa ediyordu. [8'inci ayın] 26'ncı gününde, Ching-tê, Ching-yang şehrinde Türk ordusuyla karşılaştı; binden fazla Türk askeri öldürmesine rağmen, Türk ordusunun ilerlemesini durduramadı.³³ 8'inci ayın 28'inci gününde, Hsieh-li'nin hafif süvari ordusu ta Wei nehrinin kuzey kıyısındaki

30 Bir kilometre aşağı yukarı, iki *li* oluyor.

31 CTS, 2, Tai-tsung Bio., 11a. / TCTC, 191, 7, 6018. / HTS, 215A, Türk Bio., 11a. / CTS, 194A, Türk Bio., 5a.

32 CTS, 2, Tai-tsung Bio., 11b. / TCTC, 191, 7, 6018. / HTS, 215, Türk Bio., 11a. / CTS, 194A, Türk Bio., 5a.

33 CTS, 2, Tai-tsung Bio., 11b. / TCTC, 191, 7, 6018-9. / CTS, 194A, Türk Bio., 5a. / HTS, 215A, Türk Bio., 11a. / TFYK, 985, 2b-3a. / TFYK, 991, 1b.

Pien-ch'iao'ya kadar ilerledi.³⁴ Eğer Wei nehri Türk atlılarını durdurmasaydı, Türk ordusu mutlaka başkent Ch'ang-an şehrinin surları altına kadar ilerleyebilirdi.

O sırada, Tai-tsung'un imparator yerine geçmesi çok olmayıp, Çin'de halk hâlâ tamamen sakinleşmemişti. Eskiden Chien-ch'eng'e mensup olan ordunun da maneviyatı bozuktu. Fermanla diğer eyaletlerden nakledilen ordular da henüz Ch'ang-an'a gelmemişlerdi. Başkentte halktan en fazla bir kaç tümen asker toplanabilirdi. Bunlar tabii ki Türk ordusunun seçkin süvarilerine karşı koyamaz idiler. Kısacası Ch'ang-an şehri çok tehlikeli bir duruma düştü.

IV. Türk ordusunun geri çekilişi ve Wei nehri barışı

Tang tarih kaynaklarına göre, Tai-tsung cesaretle altı süvari ile beraber Wei nehri kıyısına giderek, Hsieh-li'nin iki devlet arasındaki muahedeyi bozmasını ve Çin'i istila etmesini tenkit etti. Hsieh-li de Tai-tsung'dan barış yapmasını rica ettikten sonra, ordusunu geri çekti. Tzū Chih Tung Chien kaynaklarında şöyle denilir:

“(…) İmparator Hsiüan-wu kapısından dışarıya çıkıp, Kao Shih-lien, Fang Hsiüan-ling ve diğer altı süvari ile beraber doğrudan doğruya Wei nehrinin kıyısına vardı. Nehrin karşısındaki Hsieh-li ile konuştu. Hsieh-li'yi muahedeyi bozmakla itham etti. Türkler çok şaşırıp, hepsi atlarından inerek, diz çökerek Tai-tsung'u selamladılar. Biraz sonra (Tang) orduları da devamlı olarak geldiler. Tuğları ve bayrakları ile sahrayı kapladılar. Hsieh-li, elçi Chih-shih Szü-li'nin geri dönmeyip, Tai-tsung'un böyle gelişini, Tang ordusunun da çok olduğunu görünce, yüzü beyaza

34 CTS, 2, Tai-tsung Bio., 11b. / TCTC, 191, 7, 6019. / HTS, 2, Tai-tsung Bio., 5a.

döndü. Tai-tsung da savaş için hazırlıklar yaptırıyordu. Ayrıca kendisi tek başına Hsieh-li ile konuşmak istiyordu. Hsiao-Yü isimli bir zat atını tutup, Tai-tsung'un düşmanı küçük görmemesi için ihtar etti. Tai-tsung, 'Benim planım vardır, sen bilemezsin! Türklerin bütün kuvvetiyle Çin başkent civarına kadar ilerlemeye cesaret etmelerinin sebepleri, memleketimizde iç kargaşalık bulunması, kendimin imparatorluğa yeni geçmem, Çin'in Türklere karşı koyamamasındandır. Eğer ben zayıflığımızı gösterip, şehrin kapılarını kapatarak onlara karşı müdafaa durumu alırsam, Türkler askerlerini sevk ederek büyük bir yağma yapacaklardır. O zaman onları bir daha durduramayız. Bunun için şimdi kendim tek başıma ata binip, (yanlarına) gidiyorum. Onları küçük gördüğümü gösteriyorum; aynı zamanda kudretli ordularımızı göstererek onları tehdit ediyorum. Savaş yapmaya hazırlanıyorum. Türkler bundan şaşırıp, ne yapacaklarını bilemeyecekler. Türkler memleketimizin içerisine kadar girdikten sonra, mutlaka bir korku havasına giriyorlar. Bunun için onlarla savaşırsam, başarı kazanamayabilirim; barış yaparsam da aynı şeyi sağlayabileceğim. Türkleri itaat ve inkiyad altına getirmek, buna bağlıdır. Sen göreceksin' diye söyledi. O günde Hsieh-li gelip, barış yapmayı (Tai-tsung'dan) rica etti. Tai-tsung da onun bu ricasını kabul etti. Hem de aynı günde, Tai-tsung saraya geri döndü. 30'uncu günde, Tai-tsung başkentten batı tarafına gidip, *ak* renkli atı keserek, Pien-ch'iao üzerine, Hsieh-li ile beraber yemin ettiler. Türk ordusu geri çekildi."³⁵

Yukarıda nakledilen malumatın bir kısmı doğru olmakla beraber, tarihçiler Tai-tsung'u çok fazla överler. Oysa bazı

35 TFYK, 991, 2b. / TCTC, 191, 7, 6019-20. / CTS, 2, Tai-tsung Bio., 11b. / HTS, 215A, Türk Bio., 11a-12a. / CTS, 194A, Türk Bio., 5a-6a. / TFYK, 980, 6a; 981, 4a; 991, 1b-3a.

kısmı tam doğru değildir. Çünkü o zaman, Tang ordusu söylediği kadar kuvvetli değil idi. Tai-tsung'un kendisinin de söylediği gibi;

“Savaşa girmememin sebebi, kendim yeni imparator oldum; memleketimiz (Çin)’de güven henüz yok. Halk da zengin değil. Bunun için Türkleri sükunetle yatıştırdım. Eğer Türklerle savaşsaydım, kaybımız çok olacaktı. Türkler bize düşmanlık besleyince, bizden korkup, kendilerini müdafaa etmek için iyice hazırlanacaklardı. Öyle olunca arzumuz yerine getirilemezdi.”³⁶

Bu cümleler Tai-tsung'un hakiki düşündüğü şeyleri ve o andaki gerçek durumu gösteriyor.

Tang ordusu, savaş yapmayacağı için, ancak Türklerden barış rica edebilirdi. Başlangıçta Tang ordusu Türklerin ilerlemesini durduramadığı zamanda, Tai-tsung askerî konuları iyi bilen Lin-chou Yolu Hareket Ordusunun genel idarecisi general Li Ching’i, Türklere karşı başkenti müdafaa etmek için, saraya çağırdı. Li Ching, Ch’ang-an’a geldi. Başkentteki durumu inceleyip, uzaktan gelecek orduların yakın tehlikeleri savuşturamayacaklarını anladı. Tang ordusu savaşa girerse, çok kayıp olacağını hakikat olarak gördü. Bunun için;

“Li Ching, (Tai-tsung’un) hazineyi döküp, (Türklere) rüşvet vererek, barış talep etmesini, aynı zamanda gizlice orduyu gönderip, (Türklerin) geri çekilme yolunu tehdit etmesini tavsiye etti. İmparator bu fikirleri kabul etti. Türk ordusu geri çekildi. (...)”³⁷

36 TCTC, 191, 7, 6020. / CTS, 194A, Türk Bio, 6a-6b. / HTS, 215A, Türk Bio, 12a. / TFYK, 991, 3a.

37 CTS, 67, Li Ching Bio., 4b-5a. / TCTC, 191, 7, 6020’deki notlar: Kao-i (Araştırmalar): Liu Su’nun, *Hsiao-Shuodan* naklettiği malumdur.

Türlere rüşvet vermek doğru ve gerçek idi. Fakat Türk ordusuna gizlice saldırmayı ise yapamazdı. Tai-tsung, Li Ching'in tavsiyesini dinledi. 8'inci ayın 28'inci gününde, Tai-tsung şahsen Wei nehrinin kıyısına gidip, "tek başına Hsieh-li ile konuştu", Türk Hsieh-li kağan ile barıştılar.³⁸

Wei nehrindeki barış, Türklerin geri çekilme sebebi idi.

V. Wei nehri barışının ana hatları

Tang tarih kaynaklarında doğrudan doğruya Wei nehri barışının belli başlı muhtevası yazılmamıştır. Bu sebepten bütün Tang tarih kaynaklarını incelemek lazımdır. Şimdi bu konu ile ilgili malumatı aşağıda sıralıyoruz:

Yukarıda nakledilen malumatta, "Li Ching, (Tai-tsung'un) hazineyi dökerek, (Türlere) rüşvet vererek, barışı talep etmesini, (...) tavsiye etti. (...) Türk ordusu geri çekildi" deniyor. Bu cümlelerden anlıyoruz ki, hakikaten Tai-tsung "hazineyi dökerek" rüşvet için Türlere verdi. "Hazine", para, altın, gümüş, yeşim taşı ve saire mallar demektir. "Dökmek" ise, pek çok miktar, belki *hepsi* manasına gelir.

Chiu Tang Shu'da şöyle bir bilgi vardır:

"626 yılı, 9'uncu ayının l'inci gününde, Hsieh-li (Tang imparatoruna) üç bin at ve on bin koyun hediye olarak gönderdi; imparator bunu kabul etmeyip, Hsieh-li'nin Çin'den esir alınmış olanları geri vermesini emretti."³⁹

Yani Tang sülalesinin hazinesine karşı, Hsieh-li Kağan koyun ve at verdi. Bu ise tam anlamıyla bir değiş tokuş demektir. "Çin'den esir alınmış olanları geri vermesi"-nin, Hsieh-li tarafından kabul veya reddi, kaynaklarda açık

38 TCTC, 191, 7, 6019. / TFYK, 981, 4a.

39 CTS, 2, Tai-tsung Bio., 11b. / TCTC, 192, 8, 6021. / HTS, 215A, Türk Bio., 12a. / CTS, 194A, Türk Bio., 6b. / TFYK, 970, 5b; 991, 3a.

olarak yazılmamıştır. Herhalde Hsieh-li Çinli esirleri geri vermemiştir.

Yine Chiu Tang Shu'dan öğreniyoruz ki, Hsieh-li kağan, Tang'lular tarafından yakalandıktan sonra;

“Tai-tsung onu itham ediyordu ki, (...) ‘Kötülüğünü söylersem, hakikaten küçük değil, fakat Wei nehri barışından beri, memleketimize büyük saldırı yaptırmadın, onun için seni azarlamıyorum. (...)’⁴⁰

Hsin Tang Shu'da, Hsieh-li biyografisine göre;

“(...) (Tai-tsung, Hsieh-li'yi itham ederek), ‘Senin beş suçun var! (...) Seni öldürecek bahanem yok değil. Fakat Wei nehrinde yemin etmenizi unutmadığımdan dolayı, seni fazla soruşturmayacağım.’⁴¹

Yukarıda bahsedilen kaynaklardan görülüyor ki, Wei nehriindeki barış anlaşmasında, Hsieh-li bundan sonra Çine saldırmayacağını kabul etti.

Tzü Chih Tung Chien'den anladığımızı göre, 627 yılının sonunda, Tang elçisi Teng Yüan-show, Türk kağanlığından geri döndükten sonra;

“(İmparatora) Türk halkı aç ve hayvanları da zayıf olduğundan, Türklere saldırılabilir diye tavsiye etti; Tai-tsung'un tebaasının çoğu da bu fırsattan istifade ederek, Türklerin üzerine yürüme tarafını tutuyorlardı. Fakat Tai-tsung ‘yeniden onlarla yemin ettim, şimdi yemini ihlal edersem, bu doğru değildir. Türklere tabi olan kabilelerin hepsi isyan edip, bütün hayvanları hiç kalmayacak olsa bile, ben onlara saldırmam’ diye söyledi. (...)’⁴²

40 CTS, 194A, Türk Bio., A, 8a. / TCTC, 193, 9, 6074-5.

41 HTS, 215A, Türk Bio., A, 14a. / TCTC, 193, 9, 6074-5.

42 TCTC, 192, 8, 6046.

Yine de aynı kaynaktan öğreniyoruz ki,

“628 yılının 4’üncü ayında, ‘Hsieh-li askeri çıkararak, Tu-li’nin üzerine yürüdü. 28. gününde, Tu-li elçiyi gönderip, Tang’lılardan kendisini kurtarmak için yardım istedi. Tai-tsung büyük memurları ile görüşerek, ‘kendim Tu-li ile kardeş bulunuyorum, önemli işinden onu kurtarmamak mümkün değil. Fakat Hsieh-li ile de yeminim var! Ne yapacağım?’ diye sordu. (...)”⁴³

Tai-tsung kendisi Hsieh-li ile yemin ettiğinden, Türklerle saldırmak istemediğini anlattı. Yani Wei nehrindeki barış anlaşmasında, Tang ordusunun da Türklere saldırmayaacağına dair bir madde var idi.

Yukarıdaki ifadelerden anladığımıza göre, Wei nehri barış anlaşmasının önemli prensipleri şunlardır:

1. Tang sülalesi Türk kağanına para, altın, gümüş, ipek ve saire malları vermektedir; Türk kağanı ise Tang sülalesine at, sığır ve saire malları vermektedir.
2. Türk kağanı Çinli esirleri Tang sülalesine geri vermektedir. (Türk kağanı herhalde bu maddeye fazla riayet etmeyecektir).
3. Türk ordusu geri çekildikten sonra, Tang imparatorluğunu bir daha istila etmeyecek; Tang ordusu da Türk kağanlığına saldırmayacaktır. Her iki taraf öbür tarafın dahilî mücadelesinde taraf tutarak iştirak etmeyecektir.
4. Tang imparatoru ve Türk kağanı kardeşlikte bulunacaktır.

43 42 TCTC, 192, 8, 6049-50. / TFYK, 991, 4b.

PULAT OTKAN

**YAYIN TANITMALARI:
ATLI GÖÇEBE DEVLETİ VE JAPON
İMPARATORLARI ÜZERİNE BİR TEZ¹**

Erdem, Mayıs 1986, cilt 2, sayı 5, s. 615-622.

Japonya'da on dokuzuncu yüzyılın sonlarından İkinci Dünya savaşına değin sürdürülen, özellikle savaş öncesi-nin "Büyük Asya Ülküsü" yolunda geniş çapta devlet desteği görmüş olan Orta Asya araştırmaları sırasında, büyük bir bilgi birikimi sağlanmış, bu alanda ciltlerle kitap, rapor, çok sayıda inceleme ve araştırma yazısı yayınlanmıştır.

İkinci Dünya savaşından sonra, özellikle 1960'lı yıllardan başlayarak, Asya'nın tarihsel alanları içinde bağımsız ve ayrı bir dünya olarak ele alınan Orta Asya ile ilgili araştırmalar yeni bir devinim kazanmıştır. Bu devinimin kazanılmasında etkin olan ikinci kuşak bilim adamlarının içinde Prof. Dr. Masao Mori önde gelenlerden biridir. Japonya'da, Orta Asya tarihine değişik görüş açılarından bakan bilim adamları da bulunmakla birlikte, Prof. Mori'nin burada

---

1 Doç. Dr. Pulat Otkan, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Başkanı [idi].

tanıtmaya çalışacağımız *Atlı Göçebe Devleti*² adlı yapıtıyla, bir Japon tarihçisinin konuları ele alış biçimi ve izlediği yöntem konusunda bir fikir edinilmiş olacaktır kanısındayım.

Prof. Dr. Masao Mori, Türkiye’de yakından tanınan bir bilim adamıdır. Kendisi, Türkiye ve Almanya’da eğitim görmüş, Leningrad’da konuk öğretim üyeliği yapmış, Çince kaynakları, bir kaç batı dili yanında Türkçeyi de kullanabilen bir kişidir. Kendisinin, eski çağ Türk tarihi ile ilgili pek çok yapıtı, ayrıca Türkiye’yi çeşitli yönleriyle tanıtıcı yazıları bulunmaktadır.

Profesör Mori’nin, *Atlı Göçebe Devleti* adlı kitabında, bir önceki kuşağın önde gelen bilim adamlarından Namio Egami’nin 1948 yılında ortaya attığı, “atlı ulusların J a p o n y a ’ y ı istila ettikleri savı” ile bir kültür tarihçisi olan Eiichiro İshida’nın yine aynı doğrultudaki varsayımı temel alınarak, Kuzey Asya’nın atlı göçebe devletlerindeki hükümdarları ile Japon imparatorları arasında bir bağ kurulabileceği, bu bağın da Şamanizm olduğu savunulmaktadır.

Namio Egami’nin 1948 yılında *Japon Ulusu: Kültürünün Kaynağı ve Japon Devletinin Oluşması* konulu sempozyumda ortaya attığı, bilim çevresinde ve geniş kitleler üzerinde büyük yankılar uyandıran, *atlı uluslar savı* özetle şöyle:

Avcılık ve toplayıcılığı temel yaşam biçimi edinen Japonya’daki Jomon kültürü, çeltik tarımını temel alan Yayoi kültürüne doğru oldukça hızlı bir gelişme göstermiştir. Orta ve Güney Çin’den gelen çeltik kültürü ile Jomon kültürünün geleneklerinin karışması sonucu kurulmuş olan Yayoi kültürü, daha sonra Güney Kore’nin yontma taş kültürü, Kuzeydoğu Asya kökenli maden kültürü ve ayrıca,

2 Masao Mori, *Yuboku Kiba Minzoku Kokka* (Atlı Göçebe Devleti), Kōdan-sha Gendai Shin-sho, 116, Kōdan-sha, Tokyo, 1967, 210 s.

kısmen Han Dönemi Çininin eşyalarını da özümleyip, oldukça karışık bir nitelik kazanmıştır. Ancak, bu Yayoi kültürü, aslında çeltik tarımına dayanan, saf tarımcı bir kültür olup, barışçı, askerî olmayan ve ayrıca, kehanetçi ve dinsel törenci olup, bunların görenekleri temelde, Güneydoğu Asya halkları, özellikle Orta ve Güney Çin yerlileri ile ortaklık göstermektedir.

Yayoi kültürü döneminden sonra gelen Kofun dönemi, Önceki ve Sonraki Kofun dönemi olmak üzere ikiye ayrılıyor. Yayoi kültürünün iç gelişmelerinin sonucu olan Önceki Kofun dönemini sahiplenenler “Wajin”lerdir. Bu arada, Sonraki Kofun dönemine ait mezarlardan, altın ve gümüşten taç, küpe, kılıç, kemer, kemer süsü, işlemeli ayakkabı gibi kıta hükümdarlarının giyim eşyaları çıkmış, ayrıca atlı savaşlarında kullanılmaya elverişli, kıta yapısı zırh, yine atlı savaşlar için yapılmış ince gövdeli demir ok uçları bulunmuştur. Kısacası, Kofun kültüründe, önceki ve sonraki dönemler arasında bir bağlantı kesikliği ve aynı zamanda bir atılım, göze çarpmaktadır.

Bu kesiklik ve atılımın, Kore yoluyla Kuzeydoğu Asya’dan, beraberinde kendi mitolojisini, geleneğini, toplumsal dizgesini, güçlü ve yeni silahlarla birlikte atı da getiren, Wajin’lerin yaşadığı, olasılıkla Kuzey Kyushu ya da Honshu’nun batı kıyısına girip, dördüncü yüzyılın sonlarında, bugünkü Kyoto yakınlarındaki Beş Beylik’in bulunduğu yöreye yayılarak, burada güçlü Yamato hanedanını kuran ve böylece birleşik Japon devletinin temellerini atan bir grup ile ilişkili olduğu, Japon mitolojisindeki “Ülke Tanrısı”nın yerli halkı (özellikle Wajin’leri), “Gök Tanrısı”nın ise, yabancı, Kuzeydoğu kökenli halkları (Gök’ün torunlarını yani, imparator soyunu) işaret ettiği düşünülmektedir.

Profesör Egami'nin görüşlerinden esinlendiği anlaşılan Eiichiro İshida'nın *Kültür Çevresi Tarih Görüşü -Göğün Ata Tanrısı ile Yeryüzünün Ana Tanrıçası-* üzerindeki tezi ise şöyledir:

Nemli ve sulak topraklardaki tarımcı kavimler açısından önemli olan, bunların ektikleri tohumları besleyip büyüten, sonbahar gelince, başakları eğilmiş zengin bir hasadı sağlayan, bu arada, bu kişileri üzerinde barındıran geniş topraklardır. Bu nedenle, burada, bu yaratıcı bereket kaynağı olan büyük topraklara, özellikle bunu simgeleyen bir "Tanrıça"ya, "Ana Tanrı"ya, yani "Toprak Ana Tanrıçası"na inanılmakta, "doğurgan ve bereketli kadın" varsayımı, başından beri kişileşmiş tanrı olarak düşünülmekteydi. Ayrıca bu tanrıçalarda, soylarını doğuran "Büyük Ana Tanrıça" ya da "İlk Ana Tanrıça" olma niteliği yoğunluk kazanmakta, ay efsanesi ile aralarında sıkı bir bağ bulunmaktaydı.

Böyle bir inanç ve kültürün bulunduğu yerde, bitki yetiştirici halkların kültürü ile, bu kültürün biçimlenmesi sırasında kadının oynadığı büyük rolün ve bu rolün belirlediği anasoylu, anaerkil bir toplumun yattığı düşünülmektedir.

İshida, böyle bir inancın bulunduğu kültür çevresini, "anaerkil-tarımcı-büyük toprak ana tanrıca inanç çevresi" diye adlandırmaktadır.

Buna karşılık, çorak bozkır yöresinin göçebe kavimleri arasında, Gök-Gök Tanrısı tapınısının temel inanç biçimi olarak var olduğu düşünülmektedir.

Bu tanrı, insanların ata tanrısı olmadığı gibi, güneş tanrısı da değildir; Türk ve Moğol soyundan göçebe kavimler, Tanrı'yı işaret etmek üzere "Tengri" sözcüğünü kullanmakla birlikte, bu aynı zamanda "gök" anlamına da gelmektedir.

Yani, bu inançta başımızın üzerindeki gök, Tanrı olarak düşünölmüşe benzemektedir.

İkinci olarak, bu Tanrı, yani gök, doğa ile insan yaşamının yazgısını yöneten, dünya düzeninin “İlâhî mutlağı”dır. Profesör Mori, “böyle bir dünya düzeninin yöneticisi, İlâhî mutlağı olarak göğe tapmak demek olan, son derece akılcı inanç, öyle sanıyorum ki, göğün alabildiğine uzandığı uçsuz bucaksız bir alanda, hayvanlarıyla birlikte ‘su ve otlak peşinde dolaşıp duran’, tepesindeki gök yüzünün düzenli dönüşünü sürekli gözlemleyen göçebe halkların yaşam biçimlerinden de doğmuş bir şey olabilir” demektedir.

Bu arada, bu tür Gök-Tanrı’da kişileşmiş tanrı ögesi ya da put bulunmamaktadır. Aslında, bunun kişileştirilmesi hiç olmamış da değildir ama, bu durumda, kural olarak kadın değil de erkek, ana değil, baba olarak düşünölmektedir. Bunun göçebe halklara özgü, babanın aile başkanı olduğu, ataerkil toplum yapısında belirlenen bir şey olduğu sanılmaktadır.

İshida, böyle bir inanca sahip kültür çevresini “Babaerkil - Göçebe - Gök Tanrı İnanç Çevresi” olarak tanımlamaktadır. Kendisi, bu arada daha da ileri giderek, özellikle eski doğu uygarlığının biçimlenmesi ile eski çağ devletlerinin doğuş ve çöküşleri sırasındaki dinsel savaşların tarihini, yukarıda sözünü ettiğimiz iki ayrı inanç çevresinin karşılaşması açısından ele alıp, şu sonuca varmaktadır:

...Doğu Akdeniz’den Hindistan’a değin uzanan Avrasya kıtasının güney kenarındaki tarım kuşağında gelişen eski doğu uygarlığının içinde, eski çağlardan beri süregelen, kuzeyin bozkır göçebe kuşağının babaerkil, Gök-Tanrı inancı ile farklı olan, anaerkil, büyük toprak ana tanrıca, gizemli seremonileri olan, bereket törenci bir din egemendi.

Ancak, Kuzeyli göçebe halkların güneye inmesiyle birlikte, bu inanç çevresi üzerine, babaerkil, Gök-Tanrı, akılcı, tek Tanrılı bir inanç çevresi binmiştir. Bu iki ayrı inanç çevresi arasında uzun bir dinsel çatışma olmuştur. Sonuçta, başka kültür alanlarında olduğu gibi, istilacıların dini ilk bakışta üstünlük sağlamış gibi görünmüşse de gerçekte, toprağa bağlı eski tarım kültürü inanç çevresinin üstün gücü altında ezilerek onunla belli bir biçimde anlaşmak zorunda kalmış olduğu, ileri sürülebilir. Öyleyse, bu formülün aynısı, başta Çin olmak üzere, acaba tüm Doğu Asya tarihi için de geçerli olamaz mı?"

Gerçekte, Egami ile İshida'nın görüşleri birbirinden farklı değildir; her ikisi de "bu formül Japon tarihi için de geçerli değil midir" sorusunu sormaktadırlar.

Profesör Mori ise, *Atlı Göçebe Devleti* adlı kitabında, söz konusu formülü daha somutlaştırarak, Kuzey Asya, Kuzeydoğu Asya, Kore ve Japon mitolojileri, efsaneleri, seremonileri ve dinsel törenleri arasındaki benzerlikleri vurgulayıp, Kuzey Asya'nın eski çağ atlı göçebe (Hsiung-nu) hükümdarları ile Japon imparatorları arasında bağlantı kurmakta, eski çağ Japonyası'nın, Kuzey Asya, Kuzeydoğu Asya ve Kore ile birlikte "Şamancı Kültür Çevresi" içine yerleştirilmesi görüşünü savunmaktadır.

Profesör Mori'nin yapıtı altı bölümden oluşuyor. **Birinci bölümde**, genellikle O. Lattimore'un *Moğolistan'ına*, dayanarak, Kuzey Asya'nın doğal görünümü, havası, göçebe halkın dünyası betimlenmekte, *Shih-chi* adlı Çin kaynağında "su ve otlak peşinde yer değiştirip dolaşmak" biçiminde tanımlanan göçebe halkın hareketinin, kesinlikle amaçsız, hedefsiz, gelişi güzel dolaşmak anlamına gelmediği vurgulanmakta, günümüzden iki bin küsur yıl önce, politik

bir evlilik sonucu, Tanrı dağlarındaki göçebe bir *buduna* gelin giden Çinli prensesin şiiri aktararak, göçebe halklar ile yerleşiklerin günlük yaşamlarının ne denli farklı olduğu anlatılmaktadır.

İkinci bölüm “Gökten İnen Kurdu Gizemi” başlığını taşıyor. Bu bölümde, Wu-sun’ların, Kao-ch’e’ların, Göktürklerin ve Moğolların ağızdan ağıza aktardığı ilk ata - atalar efsanesi, bu toplumların yaşamları ya da İshida’nın “ataerki - göçebe - Gök Tanrıcı” dediği inançlarıyla bağlantılı olarak düşünülüp, benzer kurt-ata efsanesinin, Japon efsanesi “Nansō Satomi Hakken Den”de de görüldüğü belirtilmektedir.

Profesör Mori, ayrıca, Kuzey Asya göçebelerinin gökten inen ata inancının Şamanizmle ilgili olduğunu, “Marebito” ve “Kami” inançlarının karışımı olan, Japonya’nın eski “Shinto” dininde ve efsanelerinde de bu inanca rastlandığını söylemekte, Türkçe’de “Şaman” anlamına gelen “Kam” sözcüğü ile Japonca “Kami” sözcüğünün benzerliğine dikkati çekmekte ve “gökten inen ruh” düşünce ve inancının, Macaristan’dan, Sibiryaya, Moğolistan, Mançuryaya, Kore ve Japonya’ya değin uzanan geniş bir alanda görüldüğünü örnekler vererek vurgulamaktadır.

Üçüncü bölümde, “Tahta Çıkış Töreninin Gizemi” başlığı altında, Göktürklerdeki tahta çıkış töreni ele alınıyor. Çin kaynaklarında anlatıldığı gibi, Kağan adayının bir keçe üzerine oturtulup güneşin döndüğü yönde dokuz kez döndürüldüğü, daha sonra ata bindirilip bir bez parçasıyla boğazının sıkıldığı, soluğu kesilmek üzereyken bezin gevşetilir, kendisine ne kadar süre başta kalacağı sorulduğu, kehanette bulunmasının istendiği belirtilmektedir.

Profesör Mori, bu durumu, kağan adayının döndürülerek ve boğazı sıkılarak, bir şaman gibi, ama zorla kendinden

geçirildiği ve yine bir şaman gibi, kehanette bulunmasının istendiği biçiminde açıklıyor.

Japonya'daki Shinto dinini oluşturan “ K a m i ” inancı, Tenri tarikatı, Konko tarikatı ve Jiu tarikatı içinde de Şamançılığa rastlandığını belirten Prof. Mori, Kitan ve T'o-pa hükümdarlarının, Cengiz Han'ın, Karlukların ve Kırgızların tahta çıkış törenlerinde kullandıkları keçenin, Göktürklerde, hatta Japon efsanelerinde görülenlerle aynı anlamı taşıdığını, bunun, bir kişinin Şaman olurken insan kişiliğinden sıyrılıp ilâhî bir ruha bürünmesi, yani sıradan bir kişi olarak ölüp ilâhî bir kişi olarak yeniden canlanması sırasında kullanılan kutsal bir eşya olduğunu, bu hükümdarların güçlerinin kaynağını Şamanizmin ilâhî otoritesinden aldıklarını savunmaktadır.

Profesör Mori'nin kitabının **dördüncü bölümü** “Madençiliğin Gizemi” başlığını taşıyor. Bu bölümde, Çin kaynaklarında Göktürklerin atası A-shih-na ailesinin Juan-juanların emrinde demircilik yaptığının, Türk adının miğfer ile ilişkili olduğunun belirtildiğini söyleyen Profesör Mori, ilkel toplumlarda, eski Yunan ve Roma toplumlarında, Kuzey Asya'nın atlı göçebeleri arasında ve hatta Japonya'da demirin ilâhî bir güce sahip olduğunu, kötülükleri ve hastalıkları uzaklaştırdığına inanıldığını, Türk ve Moğollarda demircinin aynı zamanda Şaman olduğunu söyleyerek, bu toplumlardaki hükümdarın Şaman ve aynı zamanda demirci olarak kabul edildiğini ifade etmektedir.

Kendisi, Türk adının miğferle ilişkili görülmesinin nedenini de Şamanların demirden miğfer giymelerine bağlamakta, ruhlar dünyasıyla insanlar arasında aracı olan Şamanın, insanken tanrı, tanrıyken insan olabilmesinin verdiği ilâhî otorite ile yönetim gücüne sahip çıktığını, Kuzey Asya

hükümdarları ile Japon imparatorlarının böyle bir ortak nitelik gösterdiklerini savunmaktadır.

“Başı Hayvan, Gövdesi İnsan” başlığı ile ele alınan, **beşinci bölümde**, Göktürklerle aynı etnik ve kültürel özelliklere sahip Kao-chê’ların ata efsanesini açıklamak amacıyla, önce, Kao-chê, Hsüeh-yen-tò, Kitan gibi, V. yüzyıldan XII. yüzyıla değin, Moğolistan yaylasının kuzeyi, Altay yöresi ya da Mançurya dolaylarında yaşayan göçebe ve avcı toplumlar ile Aynuların dinsel tören ve efsaneleri ele alınmakta, daha sonra, bunların Şamanist törenleri sırasında, Şamanların ya da bu törene katılanların, gökten inerek vücutlarına giren ruhu temsil etmek üzere, başıyla birlikte bir hayvan derisi ya da maske takınarak, ya da böyle bir kılığa bürünerek törenlerini yürüttükleri belirtilmekte, tören sırasında, bu kişilerin kılığına büründükleri geyik, domuz, ayı, kurt, karga ya da kuğu gibi bir hayvanın davranış ve sesini taklit ettikleri, bunun bir tür kutsal oyun, dinsel tiyatro olduğu ifade edilmektedir.

Profesör Mori, Göktürkler ve Moğollarınki ile benzerlik gösteren Kao-chê’ların kurt efsanesinin aslında böyle bir Şamanist dinsel tiyatro oyunu olduğunu, Kao-chê’ların atası olarak kabul edilen ve Hsiung-nu hükümdarının Gök’e adadığı küçük kızı ile evlenen kurdun, aslında bu kılığa girmiş bir Şaman olabileceğini söylemekte, Kao-chê’ların şarkılarının kurt ulumasına benzediği ile ilgili kayıtları da bu ilkel tiyatrodaki rol alanların kurt kılığına girip, bu hayvanın temsil ettiği ruh ile bütünleşerek, tıpkı kimi şamanların ayı ya da karga sesini taklit etmeleri gibi, kurt sesi çıkararak bu törene katıldıkları biçiminde yorumlamaktadır.

Profesör Mori, bundan sonraki **altıncı bölümde**, izlediği mantık doğrultusunda, Şamandan doğan bir başkanın,

daha sonra kurulan eski çağ atlı göçebe devletinin siyasi süreci içinde nasıl bir rol oynadığını, Asya'daki ilk göçebe devlet olan, ayrıca daha sonraki pek çok göçebe devlet için model sayılan, Hsiung-nu (Hun) göçebe devletini örnek alarak açıklamaya çalışmaktadır.

Profesör Mori'ye göre, [MÖ] III. yüzyılın sonlarında, Kuzey Asya'da büyük bir güç haline gelen Hsiung-nu göçebe imparatorluğu şöyle bir süreçten geçerek kurulmuştur:

Neolitik Dönem'de, göçebe hayvancılık yapan boylara Moğolistan yaylasının her yöresinde rastlanmaktadır. Bu boylar, belli bir alan içindeki yaylak ve kışlaklar arasında, belli bir yolu izleyip göç ederek hayvancılık yapmaktaydılar. Bu aşamada boy başkanlığı şamanların elindedir.

Bu arada, boyların varlıklarını sürdürebilmesi büyük ölçüde iyi bir kışlağa sahip olmalarına bağlıdır. Böyle iyi bir kışlağa sahip olmak için, zamanla boylar arasında çatışmalar başlamış, boy başkanlarının bir Şaman olarak, doğa üstü, yani ruhları çağırıp onlarla bütünleşen, kehanette bulunarak geleceği haber veren, hastalıkları iyileştiren, bir başka deyişle "ilâhi" yeteneklere sahip bir kişi olmasından çok bilge, cesur, çabuk karar veren, soğukkanlı, yani yönetimi altındaki göçebe boy askerlerini örgütleyerek başlarına geçebilecek bir atlı göçebe birliği başkanı, bir komutan olarak "dünyevi" yeteneklere sahip bir kişi olması gerekmiştir.

Bir atlı göçebe boyda, böyle üstün yetenekli bir kahraman ortaya çıktığında, ilk iş olarak kendisine sadık atlı askerlerden oluşan bir muhafız ordusu örgütlemekte, bu askerî gücü oluşturan kendi boyuna sıkı sıkıya sarılıp, sonra akraba ya da evlilik ilişkileri olan diğer boyları yönetimi altına alarak bunların başkanı olmakta, böylece bir atlı göçebe boy devleti ortaya çıkmaktadır. Hsiung-nu'larda bunu

başaran T'ou-man (Tümen)'dir. Ancak asıl Hsiung-nu imparatorluğunu kuran Mao-tun (Moğolca Bogda = Aziz ya da Türkçe Bagatur = Kahraman)'dur.³

Göçebe devletin başkanının unvanı, Çince imlerle "Ch'eng-li Ku-t'u Shan-yü" biçiminde yazılmakta, "Yüce Göğün Oğlu" (Ch'eng-li = Gök, Ku-t'u = Oğul, Shan-yü = vasi, geniş" anlamına gelmektedir.

Diğer yandan, devletin siyasal merkezi, aynı zamanda dinî merkez de olan ve çeşitli dinsel törenlerin yürütüldüğü Lung-ch'eng'dir. Burada, tıpkı T'o-ba'larda, Moğollarda ve Japonya'da görülenlere benzer biçimde, orman etrafında dönülerek yürütülen Şamanist törenle, gökteki ruhlar ormanın üzerine inmeye davet edilmektedir.

Gerçekte Shan-yü'nün daha önce bir Şaman niteliği bulunmamakla birlikte, göçebe halkın ve kendi inancı doğrultusunda, "dünyevi" güç yanında "ilâhi" gücü de yüklendiği, kendisinin hem en büyük yönetici, hem de en büyük Şaman sıfatını taşıdığı düşünülmektedir.

Profesör Mori, Japon imparatorlarının da ülkeyi yaratan tanrıların çocukları (Akitsumikami), "insan kılığına girmiş tanrı" olarak "ilâhi" güç ile "dünyevi" gücü elinde tuttuğunu ve Japon halkının eskiden beri var olan inançlarının bir ürünü olduğunu, bu bakımdan eski çağ atlı göçebe hükümdarlarıyla aralarında bir bağ kurulabileceğini savunmaktadır.

3 Mao-dun, Moğolca *bogda* değildir; Türkçe *bagatur* da olamaz. Çünkü ses çevriminde *-ho-*, yani *-ga-* hecesi yoktur. Mao-dun Türkçe *bodag ~ *budag "budak; ağacın dalı, sert yeri" olmalıdır (Y. Gedikli).

PULAT OTKAN

**BİBLİYOGRAFYA, UCHIDA GİMPŪ,
KİTA AJİA SHİ KENKYU: KYŌ -
DO HEN (KUZEY ASYA TARİHİ
ARAŞTIRMALARI: HSIUNG - NULAR
BÖLÜMÜ), DŌBŌSYA, KYŌTO 1975, A5,
2+3+414+17 s., 7.000 YEN. (JAPONCA).**

Bellesten, Temmuz 1979, c.
XLIII, sayı 171, s. 643-648.

Kyōto üniversitesi edebiyat fakültesini bitiren Prof. Dr. Gimpū Uchida (1907 -), Kōbe üniversitesi emeritüs profesörü ve Bukyō üniversitesi öğretim üyesidir. Uzmanlık alanı, İç - Asya tarihi ve Çin'in Güney - Kuzey hanedanları dönemi tarihidir. Kendisinin *Eski Çağda Moğollar, Hsiung-nu Tarihi Araştırmaları, Atlı Uluslar Tarihi I, Tukhara Devleti Tarihi, Kuzey Asya Tarihi Araştırmaları: Hsien-pei, Jou-jan, T'u-chüeh'ler Bölümü* vb. gibi yapıtları bulunmaktadır.

Yazar, "Kuzey Asya Tarihi Araştırmaları" başlığı altında şimdiye değin çeşitli yerlerde yayınlanmış yirminin üzerindeki yazısını, Hsiung-nu'lar konusu bir cilt, Hsien-pei, Jou-jan, T'u-chüeh konuları bir cilt olmak üzere iki ciltte toplamıştır.

“Kuzey Asya Tarihi Araştırmaları”nın Hsiung-nu’larla ilgili cildinin *içindekiler* bölümü şöyle sıralanıyor:

1. Eski Çağ Göçebe Uluslarının Tarımcı Ülkelere Saldırılarının Gerçek Nedenleri - Özellikle Hsiung-nu Tarihi Açısından Bakıldığında (s. 1-28).

2. Hsiung-nu’ların Kökeni (s. 29-46).

3. Hsiung-nu Tarihi ile İlgili Çeşitli Araştırmalar - Hsiung-nu’larda Kurumlar ve Kültür (s. 47-82).

4. “Ch’an-yü” Unvanı ve “Hsiung-nu Ch’an-yü’sünün Sarayı”nın Yeri Üzerine (s. 83-106).

5. Hsiung-nu’ların “Chün-chi” ve “Cho-hsieh” Dağları Konusu (s. 107-114).

6. Hsiung-nu’ların Batıya Göçü (s. 115-142).

7. Hsiung-nu’ların Irkı ve Fizyolojik Özellikleri Sorunu (s. 143-166).

8. Hunlar ile Hsiung-nu’ların Aynı Soydan Geldiği Savı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi (s. 167-200).

9. Güney Hsiung-nu’ları ile İlgili Araştırmalar:

I. Güney Hsiung-nu’larının Çine Yerleşmeleri (s. 202-262).

II. Wei-Chin Döneminin Beş Kısım Hsiung-nu’ları (s. 263-305).

III. “Beş Barbar Kargaşası” ile Kuzey Wei Dönemlerinin Hsiung-nu’ları (s. 306-342).

IV. Kuzey Hanedanları Yönetiminde Bulunan Hsienpei, Hsiung-nu ve Diğer Kuzey Kökenli Soyluların Yeri (s. 343-366).

10. Hou Han Shu, Nan Hsiung-nu Chuan (çeviri) (s. 367-406).

11. Chin Shu, Pei Ti, Hsiung-nu Chuan (çeviri) (s. 407-414).

12. Dizin (s. 1-17).

Birinci bölümde yazar, göçebe halkların tarımcı toplumlara saldırı nedenlerini incelerken, bir takım bilim adamlarınca ileri sürülen, göçebelerin yerleşik tarımcı toplumlara açlık ve kıtlık nedeniyle saldırdıkları savına karşı çıkmaktadır. Prof. Uchida, -209 yılından +91 yılına değin Hsiung-nu - Çin ilişkilerini ele alarak, göçebelerin Çin'e yapmış olduğu saldırıları kronolojik olarak sıralayıp on bir döneme ayırmakta, bu on bir dönemi incelediğinde, saldırıların nedenlerini şöyle sıralamaktadır:

1. Otlak ele geçirme,
2. Çin'de kukla hükümet kurulmasını sağlamak,
3. Ganimet, mal ve insan ele geçirmek için,
4. Çin saldırısına karşı koymak için,
5. Alış - veriş ve haracın yetersiz olması üzerine, öc almak ve korkutmak için,
6. Yönetimleri altındaki başka halkların Çinlilerin yönetimi altına girmesi üzerine, öc almak için,
7. Hsiung-nu'ların içinde gizlice kışkırtmalarda bulunan Çinlileri cezalandırmak için,
8. Çinlilerin Ch'an-yüü aşığılamaları üzerine.

“Şurası bir gerçektir ki, göçebe halkların, tarımcı çevrelere saldırmak istemelerinin temel ve önemli nedeni, bunların üretimlerinin güçsüz olmasında -yaşam için gerekli malların yetersizliği nedeniyle, tarım çevrelerindeki ülkelerin mallarına duyulan gereksinmede- yattığı kolayca anlaşılır” diyen yazar, kaynaklarda açlık ve kıtlık nedeniyle saldırdıklarını kanıtlayacak hiç bir belgenin bulunmadığını, tersine, tarihteki dokuz büyük kıtlık olayında Hsiung-nu saldırılarının durduğunu, Çinlilerle dostluk ilişkileri kurmak için girişimlerde bulduklarını vurgulamaktadır.

İkinci bölümde, Hsiung-nu'ların ortaya çıkışları ile bunların Chou dönemindeki Jung-Ti'lerle ilişkilerine değinen Prof. Uchida, Hsiung-nu sözcüğünün anlamı ile bunun gelişmesini ele almaktadır.

Tarihte, Hsiung-nu adı ilk kez *Shih-chi'deki* -318 yılıyla ilgili kayıtlar arasında geçmektedir. Bundan daha önce, Chou dönemiyle, üstelik Hsia dönemiyle ilgili belgelerde de Hsiung-nu'lara ilişkin kayıtlar vardır. Ancak (*Chou Shu, Shan Hai Ching* gibi) bu belgelerin daha sonraları yazılmış, gerçekleri yansıtmayan bilgiler verdiği kanıtlanmıştır.

I-ch'ü'lerin Hsiung-nu'lar olduğu savına karşı çıkan yazar, "Hsiung-nu" ile "Hun"un aynı şeyler olduğunu, ancak C. F. Neumann, A. Remusat, Wang Kuo-wei, O. Franke gibi bilim adamlarının ileri sürdüğü gibi, Hsien-yün ya da Hsün-yü ile Hsiung-nu'nun aynı şeyler olduğunun kanıtlanamayacağını savunmaktadır.

Hsiung-nu sözcüğünün kökeni ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. J. Klaproth'a göre Hsiung-nu ile Hsün-yü adı bunların atası olan Ch'un-wei'den gelmektedir. Tarihte, ata adının devlet ya da ulus adı olarak kullanıldığı görülmüştür. Ancak bu, Hsiung-nu'lar için de geçerli midir? Çin kaynaklarında Hsia Hou ailesi ile Hsiung-nu'lar arasında bağlantı kurulmakta, bu bağlantıyı dayanak yapan O. Franke, "yenilgiye uğrayan Hsia hanedanı üyelerinden bir kısmı, kuzeydeki Hsiung adındaki göçebe bir ulusa sığınmış, Çinliler de bunlara, Hsiung'ların kölesi oldukları anlayışıyla 'Hsiung-nu' adını vermişlerdir" demektedir. Yazara göre, Han hanedanı tarihçilerinin bir yakıştırmasını dayanak yapan O. Franke'nin bu görüşü boş bir varsayımdan öteye gitmemektedir. Çünkü, Hsia hanedanından olanlar Çinlidir; Hsiung-nu'ların çekirdeğini oluşturan halkın "Caucasoid"

olduğu, Çince ile Hsiung-nu dillerinin ayrı yapıda olduğu dikkate alınır, bunu varsayım olarak ileri sürmek güçleşecektir. Bunun dışında Schmidt, Moğolcadaki “kurt” anlamına gelen “tschino,” “tschiuno,” “tschiunno” ile, Klaproth, Uygurcada “insan” anlamına gelen “houm,” “khoun,” “koum” ile F. Erdman, Türkçedeki “on” ile, W. G. Vasiliyevski, Fang Chuang-hsien, Moğolcada “insan” anlamına gelen “khun” ile, W. Tomashek “ön,” “önä” ile, K. Shiratori Moğolcanın Halha lehçesinde “insan” anlamına gelen “kung” ve Buryat lehçesindeki “kung,” “kun,” “khung” ile, L. Bazin Türkçedeki “kun” ile, Hsiung-nu ya da Hun sözcüklerini açıklamakta, varsayımlar ileri sürmektedirler.

Yazara göre, Hsiung-nu adı, bir ülke ya da ulus adı dışında iki yerde geçmektedir. Bunlardan biri “Hsiung-nu ırmağı”, diğeri de “Hsiung-nu derisi”dir. Buna göre Hsiung-nu adı ya bu ırmak adından, ya da Hsiung-nu adı verilen bir hayvandan gelmektedir.

Prof. Uchida, “tuglag” sesinin karşılığı olan T’u-ko ya da Tu-ku’nun pre-Türk dillerinde “tuğu elinde tutan boy” anlamına geldiği kabul edilirse, T’u-ko boyunun orijinal adının Hsiung-nu olması gerektiğini söylemektedir. Hsiung-nu gerçekte, Lüan-t’i ailesi, Hu-yen ailesi, Hsü-pu ailesi gibi bir kaç aileden oluşan bir boy adıydı. Bu küçük Hsiung-nu boyu daha sonra diğer yabancı boyları da kendisine bağlayarak, nüfusu milyonları bulan, büyük bir kabileler birliği olan Hsiung-nu devletini kurmuştur. Bir boy adı olan Hsiung-nu, devlet adı haline dönüşürken, eski Lüan-t’i ailesi çevresindeki Hsiung-nu boyu, T’u-ko, yani “gücü belirten tuğu elinde tutan” boy olarak anılmaya başlanmıştır.

Kitabın **üçüncü bölümünde**, Hsiung-nu’ların ekonomik yaşamları, barınakları, kentleri, ulaşım araçları, nüfusları,

yasaları, gelenek ve göreneklere ile ilgili sorunlar üzerinde durulmakta, bu arada, Ou-t'uo'nun (ordu, orta vb. gibi açıklanmaktadır), boş bırakılmış toprak parçası anlamına gelmeyip, bir savunma kalesi olduğu ve Trans-Baikali'da bulunan kalıntıların Hsiung-nu'ların Ou-t'uo'su olabileceği görüşü öne sürülmektedir.

“Ch'an-yü” unvanı ile Hsiung-nu'ların hükümdarlık sarayının bulunduğu yeri ele alan **dördüncü bölümde**, Ch'an-yü unvanının Hsiung-nu'lardan sonra pek çok yabancı ulus tarafından kullanıldığı belirtilerek, Ch'an-yü sözcüğünün anlamı ile ilgili görüşler şöyle sıralanmaktadır:

1. *Han Shu'dan*, Hsiung-nu dilinde “geniş, büyük” anlamına gelen bir sözcüğün Çince okunuşu olduğu anlaşılmaktadır.

2. Karlgren'e göre, bu sözcüğün eski Çincedeki okunuşu “tān-giwo”dur. Hsiung-nu dilindeki asıl söylenişi “targü” olmalıdır.

3. Ch'an-yü = targü, Moğol dilinde “yayılmak”, “açılmak” anlamına gelen “delgüü”, eski Çince “tān-giwo”, Yunancada ise Ταργήτιος [Targítios], Ταργύτης [Targitis] biçiminde yazılmaktadır.¹

4. Eğer Hami bölgesinde, Sartilardaki memur unvanı San'yu, Ghuz Türklerindeki “Jenuyeh” “Ch'an-yü”nün karşılığı ise, bu, Çince “tan” iminin “sh'an” okunuşunun da bulunması, bu nedenle Ch'an-yü'nün asıl okunuşundan saptırılarak okunmasından doğmuştur.

1 Bunlar spekülatif düşüncelerdir. Doğrulukları şüphelidir. Ch'an-yü doğrudan doğruya unvandır, sandır (Y. Gedikli).

Ch'an - yü'nün sarayına gelince

Shih Chi ile *Han Shu'ya* göre, Ch'an-yü'nün oturduğu yer, bugünkü Sui Yüan eyaletinin Kui Sui kentinde, yani Kukuhot yakınlarındaydı. Erh Ch'an-yü'den sonra, diğer bir deyişle Hsiung-nu'ların merkezi batıya taşındıktan sonra, Ch'an-yü sarayı Dış Moğolistan'da, Orhon ırmağı kıyısında, Karakurum yakınlarında bulunmaktaydı.

Beşinci bölümde, “eski çağ Kuzey Asya göçebe halklarının tarihi araştırılırken karşılaşılan en büyük güçlük, Çin kaynaklarında adı geçen Moğolistan bölgesindeki yerlerin şimdi neresi olduğunu bulmaktır” diyen Prof. Uchida, Chünchi ile Cho-hsieh dağlarının bugün nerede bulunduğu sorunu üzerine eğilmektedir.

Altıncı bölümde Hsiung-nu'ların batıya göçlerini belgelere dayanarak, kronolojik bir sırayla ele alan yazar, eldeki kanıtları daha da güçlendirerek Avrupa'daki Hunların Asya'daki Hsiung-nu'lar olduğu savını desteklemektedir.

“Hsiung-nu'lar hangi ırktan ve ne tipte insanlardır?” sorusuna yanıt arayan Prof. Uchida, **yedinci bölümde**, “dil” ile “ırk”ın ayrı şeyler olduğunu, antropolojik özellikler yerine dille ilgili bir takım kanıtlar ileri sürülerek Hsiung-nu'ların ırkının ve tipinin saptanamayacağını savunmaktadır.

Daha önce bu konuda yapılmış araştırmaları ele alan yazar, Hsiung-nu'ların Mongoloid olduğu tezine karşı, Caucasoid ırktan oldukları savını ileri sürenleri desteklediğini açıklamaktadır. Bu savı desteklemek amacıyla, önce Çin kaynaklarındaki betimlemeleri ele almakta, bütün bunlardan Hsiung-nu'ların Caucas tipinde olduğu sonucuna varılacağını belirtmekte, bu tipin İskitlerle ilişkisini vurgulamaktadır.

Bunun arkeolojik ve anatomik araştırmalar sonucunda da kanıtlandığını öne süren yazar, Kozlov'un Noin-ula'da bir Hsiung-nu mezarından çıkardığı kafa taşı ve diğer kemiklerin

Mongoloid değil “Arian” özellikler taşıdığını hatırlatıyor. Bundan başka, Shan Hsi eyaletinde, tanınmış Han generali Huo Ch’ü-ping’in mezarındaki Hsiung-nu heykelini de kanıt olarak ileri sürmektedir. C. Bishop’a göre, bu heykeldeki tip kesinlikle Mongoloid olmayıp, başka örneklerle de karşılaştırıldığında İskit tipini hatırlatmaktadır.

“Dille ilgili son buluntular da Hsiung-nu’ların içinde belirgin bir İran ırkı ögesinin bulunduğunu kanıtlamaktadır” diyen yazar, Avrupa’daki Hunlarla Asyadaki Hsiung-nu’lar arasındaki fizyolojik benzerlikler konusunda, Avrupa Hunlarının Moğol, Hsiung-nu’ların beyaz, Caucas tipi olduğu tezini savunmakta, “Hsiung-nu’lar Batı’ya göçerken, yönetici Ch’an-yü soyu Isıkgöl yöresinde kalmış, burada Yüeh-pan devletini kurmuşlar, aşağı sınıftan, Moğol tipindekiler de Avrupa’ya gitmiştir denilebileceği gibi, Avrupa’ya gidenler, Hsien-pei Hsiung-nu karışımıdır da denilebilir” demektedir. Kitabın bundan sonraki 213 sayfası Çin topraklarına yerleşen Güney Hsiung-nu’ların tarihine ayrılmaktadır. “Güney Hsiung-nu’larının tarihi, göçebe halkların tarımcı halklarla kaynaşmasının tarihidir” diyen Prof. Uchida, “Moğolistan yaylalarında ortaya çıkmış olan büyük Hsiung-nu devleti neden bölünerek parçalanmış, tarımcı Çin içinde erimiştir? Göçebe halklar tarımcı kültür çevresine, tarımcı devletin toprakları içine göç edip yerleştiklerinde, ortaya ne gibi siyasal, toplumsal ve kültürel değişiklikler çıkmıştır?” sorularına yanıt aramakta, Güney Hsiung-nu’larının Çin’e göç edip yerleşmesiyle Çin’de “Beş Barbar Kargaşası Olayı”nın doğduğunu, bunun Güney - Kuzey hanedanları döneminin ortaya çıkmasına neden olduğunu, bu siyasal değişikliğin Çin toplum ve kültüründe köklü değişiklikler yarattığını vurgulamaktadır.

Hsiung-nu’ların parçalanmasında, doğal afetler, Wu-huan’ların ayaklanması, kalıtım çekişmeleri, Ch’an-yü mevkiinin

ağabeyden kardeşe geçmeye başlamasının etkin olduğunu söyleyen yazar, daha sonra Hsiung-nu'larla Sonraki Han hanedanı ilişkilerine değinmekte, bunun Roma imparatorluğu ile Batı Gotları arasındaki ilişkilere benzer bir gelişme gösterdiğini söylemektedir.

Güney Hsiung-nu'larında her boyun nüfusunun dört bin ile on küsur bin arasında değiştiğini, "lo" nun 2-3 çadırdan oluşan 10-20 kişilik bir toplumu işaret ettiğini, bir kaç "lo" nun bir araya gelmesiyle, başında bir "küçük başkan" bulunan "i-lo"ların oluşturulduğunu belirten yazar, "pu" nun siyasal ve kandaş bir birlik (Stamm, Unterstamm) anlamına geldiğini söylüyor.

Boylar içindeki köleler ile köle boylar, boy başkanlarının yeri, T'u-ko'lar merkez olmak üzere boylar birliğinin yapısı, yönetim örgütü, kurultay, Çin topraklarına göç ettikten sonra toplumsal değişiklikler, boyların dağılma eğilimleri gibi konulara değindikten sonra, Prof. Uchida, Wei-Chin dönemindeki beş kısım Hsiung-nu'ları konusunu ele almaktadır. Wei hükümdarı Ts'ao Ts'ao tarafından beş kısma ayrılarak yönetilmeye başlanmasından sonra Hsiung-nu'ların bağımsızlıklarını yitirdiklerini, bu dönemdeki Ch'an-yü soyunun eski Ch'an-yü soyunun devamı olduğunu savunan yazar, soylu Ch'an-yü ailesinin rahat bir yaşam sürmesine karşın, Hsiung-nu halkının köle olarak alınıp satıldığını, serf olarak kullanıldığını belirtmektedir.

Prof. Uchida, III. bölümde, Önceki ve Sonraki Chao, Kuzey Liang, Hsia devletlerindeki Hsiung-nu'ları ele almaktadır. Sonraki Chao hanedanı üyelerinin de (Chieh'ler) Hsiung-nu'lardan geldiğini, ancak, T'u-kolardan değil de Ch'iang-ch'ü'lerden olduklarını söylemektedir. Hsia devletinin kurucusu Ho-lien ailesinin soy kütüğü açısından Liu ailesinden, yani T'u-ko'lardan geldiğini ve saf Hsiung-nu

olduğunu savunan yazar, bunların bir süreden beri Hsien-pei'lerle karışarak saflıklarını yitirdiklerini söyleyerek Hsia devletinin Hsiung-nu, Hsien-pei, Ti-Ch'iang koalisyonundan oluştuğunu belirtmektedir.

“Beş barbar kargaşası dönemi”nde Hsiung-nu'ların devlet örgütünde kullandıkları görevli unvanlarının başka yabancılar tarafından da kullanıldığına dikkati çeken yazar, bu yabancıların kendi dillerinde konuştuklarını söylemektedir. Yazara göre, T'o-pa (Tabgaç) devletinin kuruluşunda Hsiung-nu'ların T'u-ko boyu önemli bir rol oynamıştır. Ancak sonraları tüm halklar kaynaşmışlar, boylar erirken, boy beylerinin çocukları Kuzey'in soylular sınıfını oluşturmuşlardır.

Kuzey Wei (Tabgaç) hanedanı döneminde, imparator Tao Wu'nun boyları dağıtmasıyla ortaya çıkan Kuzey kökenli soyluların Kuzey Chi ve Kuzey Chou hanedanları yönetimindeki yeri ve etkisine değinilen **dördüncü bölümde**, boy dizgesi, dağılma durumları, sekiz beylik dizgesi ele alınmaktadır. Kuzey kökenli soyluların gözden düşüşü ile kuzeyli askerlerin hoşnutsuzluğu, uç boylarındaki kuzeyli halkın ikinci sınıf yurttaş durumuna düşmeleri sonucu bu halkların baş kaldırmaları, yazara göre, T'o-pa devletinin çöküşünü hazırlamıştır.

Kuzey Chi ile Kuzey Chou yönetimindeki Hsien-pei ve Hsiung-nu etkinliğinin yeniden güç kazanması sonucu, Çin adları alan yabancıların tekrar kendi adlarını kullanmaya başlamalarının, Chou yönetim dizgesinin, aristokratlaşmayı frenlemek, Çinliler ile yabancıların karışmasını önlemek amacını güttüğünü söyleyen Prof. Uchida, kitabının en sonunda *Hou Han Shu'daki* Nan Hsiung-nu Chuan ile *Chin Shu'daki* Pei Ti, Hsiung-nu Chuan'ın açıklamalı çevirilerini vermektedir.

DİZİN

A

- A-bi-sj 178
A-fu-chih-lo 125, 126
Ak Beşim 127
Akdeniz 159, 208
A-liu-tun 52, 53
Almanya 9, 205
Altay dağları 44, 47, 50, 125
Altay grubu 44
Altı Boynuz veya Köşe 20-23,
29
Altun 52, 53
A-miao-r 171, 178
Amuderya 128
An Ch'eng 122
An devleti 122
An-han 165
Ankara 9-11, 15, 54, 62, 63, 72,
79, 88, 147, 148, 174, 204
An-Nuo-pan-t'ò 123
An Sui-chia 132
An-ti 141, 144, 145
Ao-shê Şad 192
Apa-tarkan 78-83, 86, 87
Apa-uluğ-tarkan 78, 81
A-po-ta-ta-kan 78, 81, 82
Arahangay 116
Aral gölü 33, 44, 50

- Aral-Hazar grubu 44
Arian 222
A-shih-na Ssu-mo 132, 133
A-shih-tê Yüan-chên 11, 77-83,
86, 87
A-t'è 44
Atlı Göçebe Devleti 205, 209
Avrasya 208
Aydarof, G. 89

B

- Bağa-tarkan 79, 83, 87
bagatur 214
Baj-Bulun 94, 95
baku 91
Ban-biao 152, 153
Ban-cao 153
Ban-çao 152, 164
Bang, W. 70, 111
Ban-gu (MS 32-92) 152, 153
Bao-han 178
barım 11, 94-97, 100, 103-105
Barkul 33, 163
başbuğ Lio-ming 170
başbuğ (sol ve sağ) 19, 21, 36,
170, 174
Başkirt 80
Ba-şu 186

Batı Chin 136, 139, 143, 144
 Batı Hsiung-nu 30
 Batı Liang (400-421) 119
 Batı Ts'in devleti 144
 Batı Uei 185-187
 Batı Wei 51, 120, 123, 133
 Baykal gölü 44, 50
 Baykara, Tuncer 148
 Bazin, L. 219
 Begre 94, 95
 Belleten 11, 12, 116, 135, 215
 Beş Barbar Kargaşası Olayı 222
 Bey Çi Şu (Kuzey Çi Kitabı) 182
 Bing-co 167
 birgärü 69, 107, 108, 110
 Bishop, C. 222
 Bişkek 127
 Bizans 44, 175
 Blaškoviç, Jozef 7
 bogda 214
 Bo-yang prensi Bao-yin 182
 Boyla-bağa-tarkan 78-83, 85-87
 Bökli 11, 88-91, 93, 109
 Bölön 109
 Bretschneider, (E.) 136
 Brockelmann, C. 95
 Budizm 123, 174, 183
 Bugut 103, 116, 117, 134
 Buhara 109, 117, 122, 123, 132,
 133
 Bukli 90
 Bükli 88, 89, 90, 93
 Bukyō 215
 Bumın 193
 Buryat 219
 Büyük Asya Ülküsü 204
 Büyük Chiang-chün (Büyük
 Komutan) 144
 Büyük General Duo-şien 152
 Büyük T'ang Hsi-yü Kayıtları
 126

Büyük Tu-tu (Genel Vali) 144
 Büyük Wang 26, 27

C

Caferoğlu, Ahmet 15, 18
 Cahun, Leon 147
 Caucasoid 218, 221
 Cen 184, 185
 Cengiz Han 211
 Cen sülalesi (557-589) 184
 Chan-chiang Wang (sol ve sağ)
 20
 Ch'ang-an 191, 197, 198, 200
 Chang Ch'ien 117
 Ch'ang-li kontu 139
 Chang-yeh 35
 Chavannes, E. 147, 152, 165
 Chè-ch'i Ta-Chiang-chün (Ara-
 ba Büyük Komutanı) 141
 Chên Chung-mien 89
 Ch'eng-hsiang (sol ve sağ) 25, 26
 Ch'eng-li Ku-t'u Shan-yü 214
 Ch'eng-ti (Doğu Chin imparatoru)
 139
 Chen-kuang devri (MS 520-
 525) 141
 Ch'iang 22, 224
 Ch'iang-ch'ü 224
 Chiang (Subay) 22, 25-27, 141,
 144
 Chia-p'ing 136
 Chieh Hsiang-na 131
 Chieh-k'un 34
 Ch'ien-chang (Binbaşı) 25
 Ch'ien-ch'uan (bugünkü Bişkek)
 127
 Ch'ien-kuei 144
 Chien-wu 139
 Ch'i-fu 142, 143, 144

- Ch'i-fu K'o-han T'o-to Mo-ho
 143
 Ch'i-han K'o-han 143
 Ch'ih-lê'lerin Şarkısı 51
 Ch'ih-lê (*t'iek-lek) 43, 47, 48,
 51-54, 59
 Ch'ih-lu 142
 Ch'ih-p'an 144
 Ch'ih Ti (Kızıl Ti) 47
 Chi-hu kabilesi 195
 Ch'i-min hakan 68, 71
 Chin 44, 51-53, 136, 139-145,
 216, 223, 225
 Chin-ch'eng 144
 Ching-chou 194-197
 Ching-ho 197
 Ching-tê 190, 197
 Ching-yüan 136, 137
 Ch'in Hai (Ch'in denizi) 33
 Ch'in şehzadesi 189, 190
 Chin-shan dağları 44
 Chin-shu 140, 142, 143
 Chiu-Ch'uan 123
 Chiu-ch'üan 23, 35
 Ch'iu-lin 18, 28, 32, 38
 Chiu T'ang Shu 78, 118
 Cho-shu 74
 Chou hanedanı (556-581) 74
 Ch'u 138, 142, 191, 192
 Chu (Çu ırmağı) 127, 128
 Ch'u-lien 142
 Ch'u-lo kağan 192
 Ch'un-wei 218
 Chün-ch'en Shan-yü 137
 Chün-chi 216, 221
 Chü-ti-hou Shan-yü 30
 Ciang-su 178
 Ciang-yen 181
 Cia-yi 156
 Cien-kang 169
 Cien-yüan 148
 Cin-co 186
 Cin-jz-di 158
 Cin-şu 168
 Cin Şu (Cin kitabı) 168, 170,
 176
 Cin sülalesi 168, 169
 Cio-çüan 155
 Cio-mui-lui-şu 174
 Ciye 169, 171, 172, 175
 Clauson, Sir Gerard 95, 96, 103,
 127
 Co 148, 149, 150, 182, 187
 Co-bui 150
 Co sülalesi (557-581) 187
 Co sülalesi (MÖ 1122-255) 148,
 149
 Cui-sien Uang 171
 Cungarya 35, 44, 50
 Cung-hang-ye (Hunlara teslim
 olan Çinli) 151
 Cu-suei-liang 168
 Cü-çü 175, 176, 178, 181, 186
 Cü-çü-mıng-şün 175, 178

 Ç
 Çagatay, Saadet 116
 Çagatayca 20
 Çang-an 168, 171, 173, 178, 180
 Çang-çien 152
 Çang-yi 155
 Çekoslovakya'da Türklük 7
 Çen-ba-sien (hükümdarlığı
 557-560) 187
 Çeng-ping 156
 Çeng-so (MS 233-297) 165, 166
 Çen sülalesi (557-588) 187
 Çen şu (Çen kitabı) 187
 Çen-tang 158
 Çi 154, 158, 176, 177, 181-184,
 187

Çiang 164, 165, 167, 169, 171,
178

Çi-çi 154, 158

Çien Cao (İlk Cao) 170

Çien Çin (İlk Çin) 170, 175

Çien Yen (İlk Yen) 170, 175

Çi-fu-gui-zen 176

Çi-fu Hakhan 176

Çi (MS 479-502) 154, 158, 176,
177, 181-184, 187

Çing-hai (Kökö-nor) 181

Çin seddi 155, 157, 178, 191

Çin sülalesi (MS 265-419) 149,
150, 156, 165, 173, 176

Ço-çui 156

Çoğay-kuzı 77, 83

D

De Guignes 147

Demir Kapı 175

Dharmarakşa 174

Di 166, 169, 181

Divânü Lûgât it-Türk 53

Doğu Hsiung-nu 30

Doğu Türkistan 33, 38, 115, 132

Doğu Uei 186, 187

Dong-guan-ma 153

Dört Boynuz veya Köşe 20, 22-
24, 29

Drugu 92

Dung-cin (Doğu Cin, MS 317-
419) 168

Dung-hu 151

Dung-yi 167

Dun-huang 155, 159, 171

E

Egami, Namio 205

Eiichiro İshida 205, 207

elçi Chih-shih Szü-li 198

Élegest 94, 95

Eliade, M. 97-100

Engels, F. 17

Ercilasun, Konuralp 15, 54

Erdem 11, 12, 94, 204

Erdman, F. 219

Erh Ch'an-yü 221

E-shih 18

Eski Kuzey Asya Göçebelere
Tarihi Üzerine Bir Araş-
tırma 9

Eski T'ang Tarihi 118

Eski Türk Yazıtları 15, 72, 95

Etil ırmağı 44

F

Fang Chuang-hsien 219

Fang Hsiüan-ling 198

Fang-siüen-ling (MS 578-648)
168

Fan-ye (MS 398-445) 160

Fars 109

Fei Ti 120

fêng 25, 194

Fergana 155, 157, 170, 175

Fı-fi 178

Fı-tu Çeng (Buda Çeng) 174

Franke, O. 218

Fransız 48

From 109

Frunze 127

Fu Chien 144

Fu-chu-lei Shan-yü 24, 32

Fu-fu 180

Fujioda, Akira 124

Fu-lien-ch'ou 141

Fu-lin (Bizans) 44

Fu Tan-yen 122

Fu Téai 144

Fu-to-Yen 122

G

Gabain, Annemarie von 7, 70,
80, 84, 89, 111
Gan-su 155, 166, 168, 178, 179,
181
Gao-cu 149--151, 153, 154, 156,
179, 185
Gao-di (479-483) 181, 182
Gedikli, Yusuf 7, 14, 18, 20, 25,
28, 29, 42, 45, 48, 54, 63,
64, 72-74, 77, 79, 81, 85,
91, 105, 107-109, 135,
145, 147, 156, 166, 171,
173, 175, 179, 184, 193,
214, 220
general Cang-çien 157
general Çang-cj 175
general Do-gu 162
general Do-sien 161-163
general Du-gu-şing 187
general Fu-po 118
general Gui-cing 179
general Hui-guang 158
general Hu-lü Chin 51-53
general Ju-di 173
general Li 150, 157, 200
general Li Ching 200
general Li-guang 150, 157
general Lo İ 194, 196
general Lü-guang 174
general Mong-tien 156
general Siüe-an-tu 183
general Tao-kan 174
general Uei-çing 151
general Wei-ch'in Ching-tê 197
general Yüan-şao 167
Gia-kei 153
Giraud, R. 78, 80, 81, 84, 85
Gobi 23, 58, 59, 83, 84
Gökırmak 168, 179

Gök-Tanrı 34, 208
Göktürk pek çok yerde
Guan-tung 173
Gu-gui-cj (Eski devletler kitabı)
165
Guıng-di (MS 419) 177
Gumilev, L. N. 77, 78
Günaltay, Şemseddin M. 147
Güney Hsiung-nu 30, 32, 57-59,
216, 222, 223
Güney Liang (397-414) 119
Güney Siüıng-nu 161-163, 165-
168

H

Hakhan 172, 175, 176
Hami 44, 121, 123, 220
Hamilton, J. 48
Han, -lar 15, 18, 19, 21-23, 25,
28-33, 36-40, 54-59, 89,
118, 123, 135-137, 143,
145, 148, 149, 150-165,
176, 177, 206, 211, 216,
218, 220-223, 225
Haneda, T. 45, 117, 176
Han Hanedanlığı Tarihi - Hsi-
ung-nu (Hun) Monogra-
fisi 15, 54
Han-şu (Han kitabı) 152-154,
158-160
Han-uang-siin (Han kralı Siin)
156
Haussig, H. W. 89, 92
Hayashi Tooru 9
Hazar denizi 50
hendiadys 96, 97
Henning, W. B. 123
Hermódhr 99
Hı-fa-sıng 168

- Hı-lien bo-bo 169, 171, 175,
176, 180, 181
- Hı-lien Huai 180
- Hı-zuo-dun 187
- Hindistan 118, 208
- Hirth, F. 44, 77, 136
- Hiung-nu pek çok yerde
- Ho Cao devleti 170
- Ho-cing 186
- Ho devleti 122
- Ho-han-şu 160, 161, 165
- Ho-han sülalesi 160, 164, 165
- Ho-kan 142
- Ho Liang (Son Liang) 170, 175
- Ho-lien 224
- Ho-nan 144, 168, 179, 184
- Honshu 206
- Ho-pe 194
- Hori, İ. 103
- Ho Şu devleti 170
- Hotan 167, 174, 181, 185, 186
- Hou Han (Sonraki Han) 18, 19,
22, 23, 28, 29, 30, 32, 57-
59, 165, 216, 225
- Hou Ying (Çinli bürokrat) 39
- Ho Yen devleti 170
- Höfler, Otto 99, 100
- Hsia 143, 144, 218, 224
- Hsia Hou ailesi 218
- Hsiang 25-27, 109, 131
- Hsiao Matsuda 121
- Hsiao Wen 141
- Hsiao-Yü 199
- Hsia-yüan 143
- Hsieh-li kağan 192, 195, 196,
201, 202
- Hsien (Bilge) Wang (sol ve sağ)
20, 22-26, 29, 35, 41, 49,
54, 57-61, 137-140, 142,
143, 215, 216, 218, 222,
224
- Hsien-pi, -ler 41, 49, 54, 57-61
- Hsien-yün 218
- Hsing-an dağları 49
- Hsing-an Ling 49
- Hsin T'ang-shu 43, 46
- Hsiüan-wu kapısı hadisesi 190
- Hsiung-nu (Hun) pek çok yerde
- Hsiung-nu derisi 219
- Hsiung-nu ırmağı 219
- Hsiu-t'u Wang 35, 40
- Hsi Wei (Batı Wei, 535-556) 51
- Hsi-yü (Batı bölgesi) 21, 38, 126
- Hsüan Chuang 126, 127, 128,
131
- Hsüan-wu 141
- Hsüeh-yen-t'ò 212
- Hsü Jih-chu (sağ ve sol) 32
- Hsü-lü ch'üan-ch'ü Shan-yü 30
- Hsün-yü 218
- Hsü-pu 18, 28, 29, 32, 38, 219
- Hsü-pu Jih-chu Wang 32
- Hsü-pu Shan-yü 32
- Hsü-pu Shê 28
- Hu, -lar 18, 20, 28-30, 32, 33,
35, 38, 39, 49, 51-53, 119,
149, 150, 154, 157, 158,
162, 163, 167, 168, 171-
174, 178-180, 182-184,
187, 191, 219
- Hua-di 168
- Huai-di 168, 172, 173
- Huai-pei 178
- Huai-ti 136, 137
- Huang 54, 139, 149
- Huang-di 149
- Hu-chieh 35, 38
- Hu-cü-ci-ci (Siüng-nu büyüğü)
167
- Hu-çu-çüan 167
- Hu-han-yeh Shan-yü (Birinci ve
İkinci) 29, 30, 39

- Huhu-Hoto 84
 Hui-çü-ping 157
 Hu-lan So-tu-cen 179
 Hu-lu-ku Shan-yü 30
 Hu-lü 49, 51-53
 Hu-lü Chin (488-567) 51-53
 Hun, Hunlar Hiung-nu, Hsiung-nu, Siüng-nu olarak pek çok yerde geçer
 Hun-yeh Wang 35, 40
 Huo Ch'ü-ping 222
 Hu-sj-lang 180
 Hu-yen 18, 28, 29, 32, 33, 38, 219
 Hu-yen Jih-chu Wang 32
 Hu-yen Wang 32, 33
- İ**
 İ-chëng konçuy 192, 193, 195
 I-chih-hsieh Shan-yü 30
 I-ch'ü 218
 igid- 70
 İhe - Huşotu 90
 İkeda, On 123, 124
 İli ırmağı 35, 58
 İ-li Khan 136, 137
 İllig kağan (619-630) 129, 130
 İltiriş-kağan 64, 78, 83, 85, 86
 İ-lu 136, 137
 imparator Cao 153
 imparator Çing 155
 imparator Fei-di 177
 imparator Ling-di (MS 168-189) 162
 imparator Ming-di 152
 imparator Shih Huang-ti 54
 imparator U 149, 152, 158, 166, 167
 imparator Uen-di 149
 imparatoriçe Lü 149
- İngiliz 123, 127
 İpek Yolu 118, 119
 İran 46, 74, 121, 122, 125, 134, 222
 İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi 11, 77
 İstanbul 7, 9-12, 15, 17, 18, 42, 72, 77, 95, 147, 188
 İsyi (?) Lü Hsiang 109
 İwasa, Seiiçirô 77-79, 83, 84, 86, 89, 91
 I-wu 121, 123
- J**
 Jan-min 171
 Japon 7, 9-12, 14, 45, 53, 70, 77, 89, 103, 116, 117, 205, 206, 209-212, 214
 Jih-chu Wang Pi 29, 30
 Jih-chu Wang (sol ve sağ) 20-22, 29, 30, 32, 38
 Jiu tarikatı 211
 Jomon kültürü 205
 Jou-jan, Juan-juan 49-51, 125, 145, 146, 176, 178, 180, 181, 184, 186, 215
 Ju-fu-ssu 142
 Julien 147
 Jung-Ti 218
- K**
 Kadir-kan yış 49
 Kafesoğlu, İbrahim 148
 kaghan 135, 144
 Kami 210
 Kan-cü 170
 K'ang 44, 122, 130
 K'ang Fu-yen. 122
 Kang-hing 179
 K'ang-kuo (K'ang krallığı) 44

- K'ang Su-mi 130
 K'ang Yen-tien 122
 Kan-su 35, 55, 120, 155
 kan terleyen atlar 157
 Kao-chè 43, 47-51, 53, 54, 59-
 61, 125, 126, 210, 212
 Kao Ching 191
 Kao-chü-li (Ko-ku-ryö) 89,
 91-93
 Kao Huan 51, 53
 Kao-ling 197
 Kao-lin Wên-yü-tu Wang 32
 Kao Shih-lien 198
 Kao-tsu 190, 194, 196
 Kao Tsung 120
 Kapagan hakan 64
 Karadeniz 44, 50, 159
 Karadeniz grubu 44
 Karahanlılar 18
 Kara-kum 77, 83
 Karakurum 221
 Karaşehir 44, 170, 174, 175
 Karlgren 220
 Kaşkaderya 128
 Kay 176
 Kazak 97
 Kençek 186
 K'eng-kuan 121
 Keşmir 186
 Ke'u-li 92
 khan 135, 136, 137
 K1-bi-ning 167
 Kıpçak 176
 Kırgız grubu 44
 Kırkız 35, 55, 109
 Kitan 69, 90, 211, 212
 Kızıl Ti 47
 Kişş 117, 122, 128, 131
 Kita Ajia Shi Kenkyu: Kyō - do
 Hen 12
 Klaproth, J. 218, 219
 Klyštornyj, S. G. 76
 Köbe 215
 Kofun dönemi 206
 K'o-han (Kaghan) Lin 137-141,
 143, 145, 146
 K'o-han (Kaghan) Mao 137-141,
 143, 145, 146
 K'o-han Tui-yin 137
 Komul 44
 Konko tarikatı 211
 K'o-pi-hêng 58, 59
 Kora, Kore 22, 89, 91, 109, 145,
 184, 205, 206, 209, 210
 Korece 89, 91, 92
 Kozlov 222
 köbün 143
 Köl-Tigin 81, 96, 107
 K'ua-lü 141, 142, 144, 145
 Kuan chia 140
 Kuan chung 191
 Kuça 167, 174, 175, 185, 186
 Kukuhot 221
 Kuman 176
 Ku-mı-sii 176
 Kumul 121
 Kung-chu 114, 132
 K'un-yeh Wang 35
 Kuo-jén 142-144
 kurıgaru 66, 107, 108, 110
 Kuşanya 122
 Kutluğ 77-79, 81-87
 Ku-ts'ang 120, 124
 Ku-tu-hou Hsü-pu Tang 28
 Ku-tu-hou (sol ve sağ) 20, 21,
 25, 26, 28-34
 Kuzey Ch'i 49, 51, 120
 Kuzey Chi 224
 Kuzey Chou 132, 224
 Kuzey Çi devleti 182
 Kuzey Hsiung-nu 30, 32, 57-60,
 129

- Kuzey Liang (397-439) 119,
120, 224
- Kuzey Siüng-nu 161-165
- Kuzey Wei 49, 51, 120, 126, 216,
224
- Kuzey Wei (T'o-pa Wei) 49, 51,
120, 126, 216, 224
- Küçük Wang 25, 26, 27
- Küçük Yüe-cj 163
- Kül Tegin 88
- kün ortusu 111
- Kyoto, Kyôto 12, 206, 215
- Kyushu 206
- L**
- Lan 18, 28, 29, 38, 152
- Lattimore, O. 209
- Leningrad 9, 48, 80, 94, 96, 107,
205
- levirate (leviratus) 19
- Liang (MS 502-557) 119, 120,
160, 168, 170, 174-178,
181, 183-186, 189, 195,
196, 224
- Liang-co 168, 178, 186
- Liang-ça 184
- Liang Shih-tu 189, 195, 196
- Liang sülalesi (MS 502-556)
160, 176, 177, 181
- Liang Şu (Liang kitabı) 184-186
- Liao-tung 139, 140
- Liao-tung hükümdarı 139
- Li-bai-yiao 182
- Li Chien-chêng 189
- Li-çun-fing 168
- Li-guang-li 157
- Li-Lin 11
- Li Ling 34
- Li-ling (Hunlara teslim oldu)
150, 157
- Lio 153, 160, 170-179, 181
- Lio-cao 160
- Lio-çan 173
- Lio-çin 153
- Lio-çung 171-173
- Lio hanedanı, MS 420-477) 160
- Lio Sung kitabı 176
- Lio-yao 173, 174, 179, 181
- Lio-yüan (Lio-yüan-hai) 171,
173, 175
- Li Shih-min 188-190, 196
- Liu Kun 137
- Liu Mau-tsai 63, 77, 78, 113,
114
- Liu Shian-ch'êng 195
- Liu Ts'ung 136
- Livşits, V. A. 116
- Li-wei 136, 137
- Li Yüan 188-190, 192, 194
- Lob-nor 122, 123
- Lou-fan 34, 35, 37, 38
- Lou-lan 35
- Lo-yang 119, 126, 168, 171
- Lu-fan (Hunlara sığınan Çinli)
161, 163
- Lu-guan 150
- Lu-li Wang (sol ve sağ) 20, 23-
26, 35, 40
- Lung-an 145
- Lung-ch'êng 33, 34
- Lung-hsi 142
- Lung-t'ing 33
- Lu T'a-chih (Wu-huan kralı,
Çinli Lu Wan'ın torunu)
37
- Lu Wan (Hunlara sığınan Çinli)
37
- Lüan-t'i (Hsü-lien-t'i) 18, 19,
25, 30, 33, 36-38, 219
- Lü-guang 174, 176

M

Macaristan 210
 Mahan Tegin 116
 Mahmud al-Kâşgarî 70
 maik 91, 92
 Ma-i şehri 193
 Makaraç nişancı 109
 Malov, S. E. 70, 89, 94-96, 102,
 107
 Mañçuri 136
 Mañçurya 77, 89, 91, 129, 210,
 212
 Mang'a teslim olmuş olan köle
 159
 Mani 122
 Maniach 125
 Mao-dun, Mao-tun 18, 34-36,
 54, 55, 151, 156, 164,
 171, 175, 214
 Marebito 210
 Maveräünnehir 117
 Ma-yi 150, 157
 Ma Yüan 118
 Merke 127
 Ming 136, 152, 168
 Ming-di 152, 168
 Mo, Mo eli, Molular 54, 91, 92,
 141, 143, 192
 Moğol, Moğolistan 17, 35, 43,
 49-51, 54, 55, 58-61, 77,
 83, 84, 113, 116, 117,
 119, 121, 128-134, 209,
 210, 212, 213, 221, 222
 Mo-ho-ch'uan (Mu-ho nehri)
 141
 Mo-ho-tou Şad 192
 Mokuri 92
 Mongoloid 221, 222
 Mong-tien 150, 156

Mori, Masao 7, 9, 10, 12, 13, 80,
 204, 205, 208-214
 Mou-yin K'o-han 141
 Mug-lig 92, 93
 Mu-Huang-ti 137
 Mu-mo 144
 Murayama, Shichirô 79-81
 Muria 98
 Mu-yung Kuei 138-140
 Mu-zung 172, 175, 176, 180,
 181
 Mu-zung-çuei 176
 Mu-zung-guei 175
 Mu-zung-tı 176
 Mu-zung Yen 181
 Müller, F. W. K. 106, 136

N

Nan çi şu 181
 Nan-cing 186
 Nan (Güney) Hsiung-nu ch'uan
 28-30
 Nan Liang (Güney Liang) 170,
 176
 Nan (Güney) Siüng-nu 165
 Nan Yen (Güney Yen) 170, 176
 Neng Chiang-chün 109
 Neolitik Dönem 213
 Neumann, C. F. 218
 Niham 9
 Noin-ula 222

O

Odin 99
 Ogawa, T. 53
 Oğul Tarkan 109
 Oğuz 7, 69, 83, 84, 109
 Oğuz Bilge 109
 Onat, Ayşe 15, 54
 Ongin 90

Onogawa, Hidemi 70, 77, 79, 81
 On ok 109
 Ordos 34, 35, 55, 150
 Orhon ırmağı 221
 Orhonlu, Cengiz 148
 Orhun (Orhon) yazıtları (kitabeleri) 15, 45, 63, 72, 73, 80, 88-91, 109
 Orkun, Hüseyin Namık 15, 48, 70, 72, 88, 89, 95, 96, 103
 Orsoy, Sema 15, 54
 Orta Asya 11, 33, 38, 99, 117, 119, 125, 126, 129, 130, 134, 151, 152, 154, 155, 157-159, 161-164, 167, 170, 172, 173, 175, 180, 181, 186, 204
 Otkan, Pulat 7, 10, 12, 14, 204
 Otuz-Tatar 109
 Ou-t'uo 220

Ö

Ögel, Bahaeddin 148
 Önceki Liang 119
 Ön Ts'in 144
 Ötüken, Ötükän yış 75, 83, 84, 113

P

Pai-lan 181
 Pamir 120, 128, 159
 Parker (E. H.) 136
 Pazırık 47, 48
 Pei Ch'i (Kuzey Ch'i) 49, 51
 P'ei Chü 130, 131
 Pei-di 179
 Pei-hai (Baykal gölü) 44
 Pei-hou-li 49, 51
 Pei-shih 138
 Pei-ting (Beşbalıg) 180

Pei Wei (Kuzey Wei) 43, 47, 49-51, 59
 Pei Yen (Kuzey Yen) 170, 176
 Pekin 59
 Pelliot, P. 42, 92
 Pers 185
 Pi 25-27, 29, 30
 Pien-ch'iao 196, 198, 199
 Pi-hsiao Wang 25-27
 Ping-çeng 149-151, 154, 156, 179
 Po-chang (Yüzbaşı) 25
 Po-hai 92
 Potapov, L. P. 90
 Po-têng-ning-li 75
 Po-yang 34, 35, 37, 38
 prens Dai 185
 Pritsak, O. 21, 35
 P'u-lei Hai 32
 Pulleyblank, E. G. 42

R

Radloff, W. W. 70, 77, 90, 95-97, 103, 107, 111
 Rasonyi, Laszló 7
 Remusat, A. 218
 Reşid Rahmeti Arat İçin 11, 62
 Roma 92, 125, 211, 223

S

Saborgan 136
 San-gui-cj (Üç devlet kitabı) 165, 166
 Sarı-ırmak 179
 Sasani 125
 Sayın-Noyan 83
 Schmidt 219
 sekiz adaklıg barım 11, 94, 95, 97, 100, 103, 104

- Semerkand 44, 117, 122, 124,
128, 131
- Sen-yü 181
- Sen-yüe 176, 177
- Sha-mo-han 136, 137
- Shang-ku (yer adı) 22, 39
- Shan-hsi 58
- Shan-shan 122
- Shé-lun 145, 146
- Shih 19, 21-23, 25, 28-30, 38,
39, 54, 112, 121, 122,
128, 130, 131, 133, 141,
188-190, 193, 195, 196,
198, 209, 218, 221ww
- Shih-chang (Onbaşı) 25
- Shih-hsiung 141
- Shih-pi 130, 131
- Shih Shu-hu-hsi 131, 133
- Shih Wan-nien 121
- Shih-yin 141
- Shinto 210, 211
- Shirô Hattori 9
- Shu-lo-han 140, 141, 144, 145
- Sır derya, Sirderya 44, 128
- Siang-ho 150
- Siao-cj-sien (MS 489-537) 181
- Siao-dao-çing 181
- Siao-u (U-di) 149
- Siao-yi 181
- Sia sülalesi (MÖ 2205) 151
- Sibirya 55, 99, 129, 210
- Sien-yün 149
- Siia 170, 175
- Sii-cin (Batı Cin, MS 265-316)
168
- Sii-Çiang 164
- Sii-ging 179
- Sii-ci Ti-lei-gan Pu-gu Çü-tu-
dang (ordu çıkıp, başbuğ
Lio-yao'yı yakalayacak)
174
- Sin 150
- Sinoloji 10, 148
- Sinoloji Araştırmalarının Tarih-
çesine Genel Bir Bakış 10
- Siü-cing-cung 168
- Siü-han-şu 160
- Siüng-nang 181
- Siüng-nu Lio-çung (Lio-yüan'ın
oğlu) 171
- Sj-co 186
- Sj-çuan 165, 166, 186
- Sleipnir (Odin'in küheylanı)
99, 100
- S-ma-biao 160
- S-ma-çien 148
- S-ma-tan 148
- Soğd 118, 120, 122-124, 126-
128, 130
- Sogd Bärçäkär 109
- Soğdca 116, 122, 123
- Sogdiana 44, 117, 118, 125, 128,
131
- Sogdiana grubu 44
- Son Han sülalesi (MS 25-220)
143, 152, 160
- Sonraki Chao 224
- Sonraki Liang (386-403) 119
- So-tou 137
- Sovyetler Birliği 17, 38
- Ssu-chih 11
- Stein (Aurel) 121, 123
- Suei sülalesi (581-617) 184
- Sui hanedanı (581-619) 62, 121,
122
- Sui-shu 43-45
- Sui sülalesi 193
- Sui-lu 180
- Suj-ab 126-128
- Sung (MS 420-479) 107, 138-
142, 144, 160, 176-181,
183-186

- Sung-shu (Sung sülalesi tarihi) 138
 138
 Su Wu(Çin elçisi) 36, 56, 57
 Sü-co 180
 Süleyman Paşa 147
 Süng-yü 149
 symbiosis 125
- Ş**
 şad 298
 Şamanizm 97-100, 205
 Şan-çao 181
 Şan-yü U-fu-luı 167
 Şaş 121, 122
 Ş Ci 148, 149, 152, 153, 158
 Şehr-i Sebz 128
 Şiratori, Kurakiçi 7, 10, 11, 135
 Şj 170-179
 Şj-ci-lung 173, 174, 176
 Şj-hu 171, 179
 Şj-lı 171-175, 179
 Şj-lı ve oğlu Şj-cj-lung 171
 Şu-cien 157
 Şu-han (MS 221-263) 165, 166,
 168
 Şu kitabı 166
 Şu-u 157
- T**
 Tabgaç, -lar 109, 171, 178, 180-
 182, 224
 Ta-chèn 21, 28, 32, 36
 Ta-chiang (sol ve sağ) 20-22, 25,
 26, 31, 142
 Ta-chü-ch (sol ve sağ) 25, 26,
 28, 29
 Ta-çin 175
 Ta-dun 166
 Tai 22, 137, 141, 144, 145, 148,
 168, 169, 180, 185, 187-
 191, 194, 196-203ww
 Tai-cu 180
 Tai-cung (Tang imparatoru, MS
 627-650) 168, 185, 187
 T'ai-ho 119
 Tai-ho 141
 Ta-i Kung-chu 132
 T'ai-shih 139, 143
 Tai-tsung 190, 191, 194, 196-
 203
 Ta-jên 36
 Taklamakan 128
 Talas (Canbul) 127, 128
 Tang Chi 7, 10, 11, 13, 147, 188
 Tang-hu 25-27
 Tang Tai-tsung 190, 194, 196
 Tanrı dağları 35, 44, 50, 58
 T'an-shih-huai 58, 59
 Tao Wu 224
 Tao-wu-ti (Tao-wu imparatoru)
 49
 Tarduş Inançu çur 109
 Tarih Araştırmaları Dergisi 11,
 106
 Tarihçinin Kayıtları 10
 Tarih Enstitüsü Dergisi 10, 17
 Tarih Hatıraları 148
 Tarihte Türklük 7
 Tarım 35, 120
 Taşkent 117
 Tatabı 69, 90, 109
 Ta-tang-hu (sol ve sağ) 20, 22,
 25, 26
 Ta-tse 137
 Ta-tu-wei (sol ve sağ) 20-22,
 25, 26
 Ta-uan (Fergana) 152, 155
 Ta-yeh 121
 Tayvan 10

- TDAYB 1985 9
tegrek 45
Tekin, Talat 89
Teng-kuo 145
Tengri 207
Teng Yüan-show 202
T'ê-wei-hai (Aral gölü) 44
Tezcan, Semih 116
Theophilactos Simocattes 92
Thomsen, V. 70, 90
Ti 22, 45, 47, 48, 51, 53, 54, 59,
120, 130, 131, 136, 174,
216, 218, 224, 225
Tibet, Tibetçe 92, 109
Ti-chi 136
Ti-Ch'iang 224
T'ieh-lê 43-46, 48, 50, 51, 54, 61
T'ien-hing 145
T'ien-shan (dağları) 35, 44, 50,
58, 121, 125-128, 132
T'ien-shan (Tanrı dağı) grubu
44
Tik 150, 166
Ti-li (*d'iek-liek) 47, 48, 51, 53,
54, 59
Ting-ling (*tieng-lieng) 34,
36-38, 40, 41, 45, 47-51,
53-57, 59-61, 167, 179
Toba 182-187
To-ba-tao 178, 180
Tokmak 127
Tokyo 9, 17, 77, 79, 98, 103, 107,
176, 205
Tola grubu 44
Tola, Toğla ırmağı 50, 84
Tolstov, S. P. 38
To-man 151
Tomaschek, W. 219
Tonyukuk 11, 63, 77-87, 107
T'o-pa 59, 126, 211, 224
To-pa Wei 120
T'o-po 136-138
T'ou-man 54, 55, 214
Tou-tai K'o-han 145
Tölis 45, 81
Tölis-şad 81
Trans-Baikalia 220
Tsai-chi (biyografiler) 139, 142
Ts'ao Ts'ao 223
T'u-ch'i Wang (sol ve sağ) 20, 24
T'u-chüeh (Türk sözünün Çince
yazımı) 42, 44-46, 51, 53,
61, 62, 78, 112, 113, 215
Tu-fa'lar 176
Tu-i-hou 141
T'u-ko, T'u-ku 184, 219, 223,
224
T'u-ko Hu 184
Tu-lan 132, 133
Tu-li 188, 195, 196, 203
Tu-men 133
Tun (Türkçe Altun'un kısaltıl-
mışı) 52
Tung-hai kralı 173
Tung-hu 34, 36, 37, 55, 143, 176
Tung-hu Kabileleri Üzerine Bir
Çalışma 143
T'ung Lang 119
T'ung-p'u Tu-wêi 38
Tung-uan 171
Tung Wei (Doğu Wei) 49, 51
T'un-huang, Tun-huang 23, 39,
119, 122-124
Tunyukuk Yazıtı 15, 72, 79
Turfan 111, 181, 186
Tu-wei 25-27
Tu Yu 146
Tuyuhun 180, 181, 185
T'u-yü-hun 120, 138, 140-142,
144
Tzu-chih-t'ung-chien 137
Türk Dilleri Araştırmaları 9

Türkistan 33, 38, 57, 115, 118,
119, 129, 132
Türkiye 9, 147, 148, 205
Türk Kültürü El Kitabı 11, 42
Türkoloji 7, 11
Türkoloji Makaleleri 7
Türük 11, 43, 45, 46, 48, 53, 61

U

Uang-mıng 172
Uchida Gimpū 12, 215, 217-
219, 221, 223-225
U-cün 181
Udar sänün 109
U-di (beş imparator) 148-150,
152-155, 158, 166, 167,
177
Uei (Çao hanedanı MS 220-
264) 151, 157, 165-167,
180, 183-187
Uei-cıng 185
Uei devleti 165
Uei kitabı 166
U-guan (askerî başlık) 162
U-huan 161, 163, 165, 166, 173
U kitabı 166
U kralı Liü-bi 150, 156
Umay 74
Unemura Hiroshi 9
U-sun 151, 155-159
U-uei 155
Uygur, -lar 43, 106, 111, 115

Ü

Üç Krallık devri (MS 264) 136,
143, 144
Üç-Kurikan 109
Üen-ci 156

V

Vasilievski, W. G. 219

W

Wajin 206
Wang Chao-chün 32
Wang chiang (sol ve sağ) 22
Wang Kuo-wei 218
Wang Mang (Çin imparatoru)
32
Wang Shih-ch'ung 193
Wang Wen-su 193
Weber, M. 103
Wei 12, 22, 34, 36, 37, 43, 47,
49-51, 55-57, 59, 119,
120, 123, 126, 133, 136-
138, 144, 145, 174, 180,
183, 190, 194, 196-198,
201-203, 216, 223, 224
Wei Lü (Hunlara sığınan Çinli,
Ting-ling kralı) 34, 36,
37, 55-57
Wei-mo kabileleri 22
Wei nehri 12, 190, 198, 201-203
Wei nehri barışı 198
Wei nehri hadisesi 190
Wei-shu 47, 136-138, 145
Wen-ti 137
Wên-yü-ti Wang (sağ ve sol) 21,
22, 32
Wu-chieh 35, 37, 38
Wu-ho-ti 140
Wu-huan 20, 37, 38, 40, 41, 223
Wu-sun 33, 35, 40, 45, 54, 210
Wu-wêi 35

Y

Yang ailesi 181
Yang Cheng-tao 192, 193
Yang soylu 192
Yao Hing 145
Yao-lö 171
Yarkend 186

- Yayoi kültürü 205, 206
 Yen-ch'i 145
 Yen-çi 175
 Yenisey, Yenisey yazıtları 11,
 34, 55, 80, 90, 94, 96, 97,
 100-102, 104, 105
 Yen-men 150
 Yer Su 74
 Yer Tanrı 34
 yilkı 96
 yırgaru 69, 107, 110
 Yiao-ça 185
 Yin-shan 52, 59, 83, 84, 136, 142
 Yiao-sj-lien (ölümü 637) 184,
 185, 187
 Yin sülalesi (MÖ 1766-1154)
 149
 Yu-lin 143
 Yunan; Yunanca 211, 220
 Yung-chia 136
 yunt 103, 104, 105
 Yüan 11, 39, 77-83, 86, 87, 118,
 136, 139, 144, 148, 155,
 167, 186, 188, 189, 190,
 192, 194, 202, 221
 Yüan-ch'uan 144
 Yüan-fing 148
 Yüan-ti 139
 Yüan-ying 186
 Yüe 151, 163, 164, 173
 Yüe-cj 151, 163, 164
 Yüeh-pan devleti 222
 Yüeh-shih 22, 34, 35, 55
 yüksek araba 43, 47, 48, 53, 60
 yüksek tekerlek 43, 47
 Yün-chung 22, 23
 Yü-tou-chin Shan (Ötüken
 dağı) 75
 Yü-uen hanedanı 187
- Z**
- Zerefşan ırmağı 128
 Zoroastar dini 123
 Zu-nan (yer adı) 180

HUNLAR VE GÖKTÜRKLER ÜZERİNE

Masao Mori • Kurakiçi Şiratori • Tang Chi • Pulat Otkan

Makaleleri Derleyen ve
Notlarla Yayına Hazırlayan

Dr. Yusuf Gedikli

Japonya'da 1868'de başlayan Meici (aydın yönetim) çağı, ülkeyi kısa bir zamanda iktisadi yönden zengin, toplumsal yönden çağdaş bir hale getirdi. İlerleme bilim alanında da görüldü. İlk kuşak Japon Sinologları yetişti. Bunların arasında Kurakiçi Şiratori (1865-1939)'nin özel bir yeri vardır. Daha sonra bir çok Sinolog, Türkolog, Mongolist yetişti. En ünlü Sinolog ve Türkologlardan biri de Masao Mori (1921-1996)'dir.

Bu kitapta Mori'nin Hunlarla ve Göktürklerle ilgili 8 makalesi yer almaktadır. Bunların içinde "Kuzey Asya'daki eski bozkır devletlerinin teşkilatı" adındaki makale pek önemlidir.

Kitapta ayrıca yukarıda adı geçen Japon Sinoloğu Kurakiçi Şiratori'nin 1, Çinli tarihçi Tang Chi'nin 2 ve Türk bilim kişisi Pulat Otkan (1942-2014)'in Mori'yle ve Hunlarla ilişik 2 makalesi bulunmaktadır. Böylece yapıtımızda 4 bilginin ait toplam 13 makale yer almaktadır. Makalelerin tümü Hunlar ve Göktürklerle ilişkili olduğu için yapıtın adının Hunlar ve Göktürkler Üzerine olmasını uygun gördük.

Bu arada şunu vurgulayalım ki, Japonya'da Hunlar ve Göktürkler hakkında küçümsenmeyecek bir bilgi üretimi vardır. Bunların bir an önce Türkçeye kazandırılması gereklidir.

Dr. Yusuf Gedikli tarafından büyük bir titizlik ve aydınlatıcı notlarla yayına hazırlanan makalelerin ilgiyle okunacağından ve yararlı olacağından eminiz.

www.postkitap.com

/postyayin